

Національна спілка краєзнавців України

ДЖЕРЕЛА ДУХОВНОСТІ

**Науково-краєзнавчі експедиції
Національної спілки краєзнавців України**

2009 – 2013 рр.

Документи та матеріали

2014

ББК 94 (477) (08): 130.122
УДК 63.3 (4УКР) я 43
Д 40

За загальною редакцією голови Національної спілки краєзнавців України, члена-кореспондента НАН України Олександра Петровича Реєнта.

Упорядники:

Євген Букет

Сергій Гальчак

Володимир Дмитрук

Руслана Маньковська

Д 40

Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд.: Є. В. Букет, С. Д. Гальчак, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 340 с.: 8 с. іл.

У збірнику подано матеріали та документи науково-краєзнавчих експедицій Національної спілки краєзнавців України, що проводилися в 2009 – 2013 роках на Полтавщину, Львівщину, Дніпропетровщину, Запорозжя та Херсонщину, Чернігівщину, Кіровоградщину, Черкащину, Київщину, Вінниччину, висвітлюються актуальні питання розвитку українського краєзнавства в перших десятиліттях ХХІ століття та внесок краєзнавців у збереження і популяризацію історико-культурної спадщини України.

ISBN 978-617-530-064-0

© Національна спілка краєзнавців України, 2014.

© ПП Балюк Ї. Б., 2014.

ЗМІСТ

<i>Ресніт О. П. Науково-краєзнавчі експедиції у дослідженні сучасних проблем українського краєзнавства</i>	7

Науково-краєзнавча експедиція до Полтавської області

2009 р.	11
Науково-організаційні засади експедиції	11
Програма експедиції	11
Учасники експедиції	12
Хронологія подій	13
За підсумками науково-краєзнавчої експедиції на Полтавщину	17
Урочистості з нагоди ювілею О. Засядька	17
Проект програми про туристичні ресурси області «Барвистий вінок Полтавщини», розроблений співробітниками Полтавського обласного краєзнавчого музею	19

Науково-краєзнавча експедиція «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження»

2010 р.	32
Науково-організаційні засади експедиції	32
Програма експедиції	34
Учасники експедиції	34
Вїзний науково-практичний семінар учасників науково-краєзнавчої експедиції за маршрутом: Львів – Крехів – Потелич – Жовква – Львів	35
Засідання круглого столу «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження»	38
<i>Руслана Маньковська. Звіт про обговорення проблем круглого столу «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження»</i>	38
Ухвала учасників засідання круглого столу	54
Список дерев'яних церков карпатського регіону, поданих Україною та Польщею до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	56

Науково-краєзнавча експедиція до м. Новомосковська

Дніпропетровської області 2010 р.	58
Науково-організаційні засади експедиції	58
Програма експедиції	58
Учасники експедиції	58
<i>Ігор Кочергін. Звіт про робочу поїздку до Свято-Троїцького собору в Новомосковську</i>	59

Пропозиції Президії правління Національної спілки краєзнавців України щодо заходів зі збереження Свято-Троїцького собору в м. Новомосковську Дніпропетровської області	60
<i>Олександр Харлан</i> . До історії будівництва дерев'я- ного Троїцького собору в Самарчуку та Новомосковську.....	62
Резонанс у засобах масової інформації	70
Науково-краєзнавча експедиція до Національного історико-культурного заповідника «Качанівка» 2011 р.	86
Науково-організаційні засади експедиції	86
Програма експедиції	87
Учасники експедиції	87
Національний історико-культурний заповідник «Качанівка»: сторінки історії	88
Указ Президента України «Про надання статусу національного Державному історико-культурному заповіднику «Качанівка»	93
Стенограма робочої наради з проблем збереження історико-культурної спадщини заповідника «Качанівка»	93
«Соколинний хутір» – об'єкт зеленого туризму: досвід і перспективи роботи	97
<i>Євген Букет</i> . Круглий стіл про перспективи зеленого туризму в Україні	98
Резонанс у засобах масової інформації	99
Науково-краєзнавча експедиція «Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації», присвячена 300-річчю від заснування Олешківської Січі 2011 р.	100
Постанова Верховної Ради України «Про відзначення на державному рівні 300-річчя заснування Олешківської Січі»	100
Програма експедиції	101
Учасники експедиції	101
Учасники засідання круглого столу «Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації»	103
Стенограма засідання круглого столу	104
Пропозиції учасників круглого столу «Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації»	120
<i>Володимир Дмитрук</i> . Звіт про науково-краєзнавчу експедицію	122
Наукові дослідження Олешківської Січі	125
<i>Чухліб Т.</i> Передісторія Олешківської Січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність Кримського	

ханства (1709 – 1711 рр.)	125
<i>Гуржій О.</i> Олешківська Січ (1711 – 1728 рр.) у російсько-турецько-польському трикутнику	136
<i>Швидько Г.</i> На руїнах Олешківської Січі: роздуми мандрівника середини ХІХ ст. щодо збереження пам'яток запорозького козацтва	148
<i>Титова О.</i> Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра	154
<i>Сокульський А.</i> До питання про локалізацію та архітектурне облаштування Олешківської Січі	161
<i>Титова О., Симоненко І.</i> Дослідження Олешківської Січі у 2003 р.	162
Резонанс у засобах масової інформації	170
Науково-краєзнавча експедиція «Сторінки історії Кіровоградщини: від минулого до сьогодення» 2012 р.	172
Науково-організаційні засади експедиції	172
Програма експедиції	172
Учасники експедиції	173
Хронологія подій	173
У пам'ять видатного археолога)Прижиттєве інтерв'ю з Нінеллю Бокій про перші розкопки у с. Торговиця на Кіровоградщині	179
Науково-краєзнавча експедиція до Черкаської області 2012 р.	182
Науково-організаційні засади експедиції	182
Програма експедиції	182
Учасники експедиції	183
Хронологія подій	185
Звернення учасників Всеукраїнської наради краєзнавчого активу до громадськості України	188
Науково-краєзнавча експедиція на Яготинщину 2013 р.	190
До 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. «Краєзнавча Шевченкіана України»	190
Науково-організаційні засади експедиції	191
Мета і завдання експедиції	191
Маршрут експедиції	192
Учасники експедиції	192
Історико-культурна спадщина Яготинщини: краєзнавча розвідка учасників експедиції	193
Садиба Яготин	193
Свято-Троїцький храм (собор) міста Яготина	195
Музей «Флігель Тараса Шевченка»	196

Яготинська картинна галерея	197
Музей-садиба Катерини Білокур	202
Трубіж, Трубайло	203
Т. Г. Шевченко і Яготин у науково-публіцистичних виданнях	205
<i>Павло Зайцев</i> . Життя Тараса Шевченка (уривок)	205
Науково-краєзнавча експедиція до Вінницької області «Сакральна історія Поділля», присвячена 1000-річчю заснування Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря 2013 р.	223
Постанова Верховної Ради України Про відзначення 1000-річчя з дня заснування Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря	223
Науково-організаційні засади експедиції	224
Завдання експедиції	224
Програма експедиції	225
Учасники експедиції	226
Лядівський скельний монастир	228
Історико-культурний заповідник «Буша»	232
Немирівське городище Великі Вали	233
Храми, які відвідали чи біля яких проїжджали учасники експедиції	241
Національний банк України ввів до обігу пам'ятну монету «1000-ліття Лядівського скельного монастиря»	242
<i>Сергій Гальчак</i> . Сакральна історія Поділля	244
ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ	253
Закон України «Про охорону культурної спадщини»	253
Закон України «Про охорону археологічної спадщини»	299
Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини»	316

Науково-краєзнавчі експедиції у дослідженні сучасних проблем українського краєзнавства

Український народ у своїй історії має великий досвід духовного життя. Але з кожним роком покоління, на жаль, втрачають зв'язок з попередніми поколіннями. Тому, щоб зберегти традиції, національні особливості, історичну пам'ять, в різні часи різноманітні інститути, товариства, окремі дослідники намагались створити найоптимальнішу методику організації та проведення історико-краєзнавчих експедицій.

Експедиційний метод краєзнавчих досліджень на українських теренах приходить на зміну описовому вже в XVIII столітті. Тогочасні краєзнавчо-географічні описи набувають комплексного характеру і представляють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних і демографічних характеристик певної території.

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні вплинули ідеї вчених Росії, зокрема Михайла Ломоносова. Він вперше організував комплексне краєзнавче дослідження окремих регіонів на науковій основі, залучивши до цієї справи не лише вчених, але й місцеве населення. Тоді ж з'явились перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл.

Першу суто наукову експедицію по Лівобережжю України у 1768–1775 рр. організував академік А. Гюльденштедт. Зібрані ним матеріали про культуру і побут українців і нині залишаються унікальними. Відомості з різних галузей культури українського народу містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та ін-ших авторів, що подорожували Україною. О. Шафонський склав у 1780 р. "Топографічний опис Чернігівського намісництва". У 1790 р. в Москві видано книгу Я. Маркевича "Записки про Малоросію, її жителів та виробництво".

1846 року М. Костомаров разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими заснували Кирило-Мефодіївське Братство. Серед науково-краєзнавчої спадщини Братства – фундаментальні праці з історії України XVI—XVIII ст., низ-

ка етнографічних студій, матеріали етнографо-статистичної експедиції у Правобережну Україну.

У другій половині XIX ст. краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Ця діяльність з залученням великого кола краєзнавців-аматорів велася практично в усіх регіонах України. Звіти про ці дослідження частково публікувалися у місцевих виданнях статистичних комітетів та губернських архівних комісій, у періодиці.

Тоді відбулася важлива наукова подія – проведення етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства до Південно-Західного краю, тобто на всю Правобережну Україну. Керував експедицією видатний український етнограф і фольклорист, правник за освітою, автор тексту українського національного гімну "Ще не вмерла України...", географ-краєзнавець Павло Чубинський. Під час цієї експедиції П. Чубинський відвідав 36 повітів Правобережної України. Експедиція збирала величезний краєзнавчий матеріал – 12 томів. Обробка та друкування зібраних матеріалів зайняли шість років і були завершені в 1878 р. Праці вийшли під загальною назвою "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край", 1872 – 1878 рр. За цю унікальну працю П. Чубинського нагороджено золотою медаллю РІТ (1873 р.), премією Російської Академії наук (1879 р.), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.).

Мандрівницько-краєзнавчий рух на теренах Західної України був започаткований у 1830 – 1840 рр. «Руською трійцею» та її послідовниками. Видатний мандрівник-краєзнавець Іван Франко був неперевершеним організатором науково-пізнавальних подорожей та експедицій. Улітку 1884 р. він став ініціатором мандрівки української студентської молоді в Карпати, що набула значення широко запланованої національно-просвітницької й політичної акції. У програму входило не тільки знайомство з історичними пам'ятками, життям народу, а й виступи з доповідями, концертами, дискусії тощо. Мандрівка започаткувала добру традицію щорічних культурно-просвітницьких подорожей української студентської молоді Галичиною. Перу І. Франка належать понад 100 науково-краєзнавчих праць, у тому числі "Найновіші напрями в народо-

знавстві", "Галицьке краєзнавство", "Із наукових експедицій по краю", кореспонденція в газеті "Діло" тощо.

На початку XX століття експедиції стали звичною формою науково-краєзнавчої роботи, яка проводилася музеями, освітянами, членами краєзнавчих організацій, зокрема УКК.

У 50 – 60-ті роки XX століття починають застосовуватися нові принципи організації історико-краєзнавчих експедицій, і з ними розробляється нова методика польових досліджень. У цей час поглиблюються етнографічні дослідження, постають складні наукові проблеми, які вимагають обов'язкового залучення таких суміжних наук, як соціологія, психологія, статистика і багато інших. Це викликало необхідність увести в практику організацію польових досліджень, окрім звичайних етнографічних експедицій і індивідуальних поїздок, великі комплексні експедиції, у складі яких працюють етнографічні, фольклорні, археологічні, антропологічні, картографічні, лінгвістичні й інші відряди. Залежно від тематики і завдань експедиції під час обстеження об'єктів дослідження застосовувалися різноманітні прийоми, що забезпечували репрезентативність зібраного матеріалу.

У незалежній Україні для реалізації завдань розвитку історичного краєзнавства, а також інтеграції цього напрямку у політику ідентичності, відбулося включення історичного краєзнавства до загальнонаціональних програм культурної політики. 1 квітня 2006 року започаткована довгострокова Всеукраїнська історико-географічна експедиція „Історія міст і сіл України”. Її засновники – Міністерство освіти і науки України, Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Українське географічне товариство. Підсумки експедиції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі підводяться до 1 квітня щорічно, починаючи з 2007 року.

Підведення підсумків конкурсу науково-краєзнавчих робіт у межах експедиції проводиться Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, Українським географічним товариством до 15 травня щорічно, починаючи з 2007 року. Експедиція вважатиметься завершеною після укладання видавничого оригіналу нової редакції енциклопедичного видання багатотомної „Історії міст і сіл України”.

Також Президент України видав Указ № 6 / 2009 від 12.01.2009 р. «Про деякі невідкладні заходи щодо підтримки культури і духовності в Україні», в якому наголошується на необхідності підтримки регіональних культурних ініціатив, про відзначення ювілеїв, важливих пам'ятних дат. Це пов'язано з поглибленим вивченням і популяризацією історії тих регіонів України, де народилися чи проживали відомі діячі. Зокрема відповідно до Указу Президента України «Про відзначення 60-річчя Національного музею Тараса Шевченка» були проведені науково-пошукові, експедиційні та екскурсійні роботи за маршрутами Шевченкових подорожей Україною 1843 – 1845, 1846, 1847 років.

Отже, в останні десятиліття науково-краснзнавчі експедиції стали дієвою формою залучення широкої громадськості до проблем збереження історико-культурної спадщини України. Національна спілка краснзнавців України в межах власної програми діяльності започаткувала проведення експедицій за участю провідних українських науковців: істориків, археологів, пам'яткоохоронців тощо. Такі виїзди на місця були здійснені в 2009 – 2013 роках на Полтавщину, Львівщину, Чернігівщину, Дніпропетровщину, Запоріжжя, Херсонщину, Кіровоградщину, Черкащину, Київщину та Вінничину. В рамках експедицій проводяться тематичні круглі столи, наукові наради та консультації з провідними фахівцями, розглядаються проблеми збереження духовної та матеріальної культурної спадщини України. У пропонованому збірнику – своєрідний звіт п'ятирічної роботи науково-краснзнавчих експедицій НСКУ.

Науково-краєзнавча експедиція до Полтавської області 2009 р.

Науково-організаційні засади експедиції

25 – 26 червня 2009 р. за рішенням Правління Національної спілки краєзнавців України здійснено дводенну історико-краєзнавчу науково-практичну експедицію до Полтавщини, якій відводиться особливе місце у славетному минулому українського народу. Метою даного масштабного заходу було вивчення стану історико-краєзнавчої спадщини, збереження і відновлення унікальних національних святинь, висвітлення правдивої історії Полтавського краю.

У складі експедиції – члени правління НСКУ, Полтавської обласної організації Спілки, Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара, відомі науковці Національної академії наук України, громадські діячі, працівники Міністерства культури і туризму України, Міністерства освіти і науки України, журналісти з Києва та Полтави.

Програма експедиції

25 червня

6.30 – виїзд із м. Києва.

12.00 – приїзд до смт. Опішня Зіньківського району.

12.00 – 13.00 – науково-практичний семінар учасників експедиції із керівництвом заповідника, огляд Опішнянського національного музею-заповідника українського гончарства, вивчення умов та проблем його функціонування.

14.00 – 15.00 – переїзд до с. Лютеньки Гадяцького району.

15.00 – 17.00 – брифінг з питань збереження історико-культурної спадщини села.

18.00 – 18.30 – переїзд до м. Гадяча.

18.30 – 19.30 – екскурсія «Гадяч козацький».

26 червня

8.30 – 11.30 – переїзд до с. Сухе Кобеляцького району.

11.30 – 12.30 – зустріч із сільською громадою, огляд меморіального музею-садиби Олеся Гончара, прес-конференція.

12.30 – 12.45 – переїзд до м. Кобеляки.

13.45 – 14.45 – переїзд до м. Полтава.

14.45 – 16.45 – екскурсія до Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».

17.00 – 18.00 – ознайомлення з експозицією Полтавського краєзнавчого музею та участь у відкритті виставки, присвяченої 300-літтю Полтавської битви.

18.00 – виїзд до м. Києва.

Учасники експедиції

Київська делегація

Клепак Григорій Олексійович, заступник голови НСКУ, заслужений працівник культури України; **Маньковська Руслана Вікторівна**, відповідальний секретар НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Дмитрук Володимир Іванович**, член правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Дудник Валентина Михайлівна**, адміністратор сайту НСКУ, доцент Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій, кандидат історичних наук; **Катаргіна Тетяна Іванівна**, член правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Савченко Ірина Вадимівна**, член правління НСКУ, науковий співробітник Інституту історії України НАН України; **Вербиленко Галина Анатоліївна**, член правління НСКУ, науковий співробітник Інституту історії України НАН України; **Франко Роланд Тарасович**, член правління НСКУ, член правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара; **Подкур Роман Юрійович**, член правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Васильєв Валерій Юрійович**, член правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Бабенко Павло Валерійович**, спеціаліст з міжнародних зв'язків Національної спілки краєзнавців України; **Сироїд Інна Валентинівна**, викладач Київського національного університету ім. Т. Шевченка, кандидат історичних наук; **Денисенко Галина Григорівна**, член правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України

НАН України, кандидат історичних наук; **Титаренко Володимир Васильович**, заступник голови Національної спілки народних майстрів України.

Полтавська група експедиції

Варченко Юрій Миколайович, начальник відділу внутрішньої політики Полтавської ОДА; **Нестуля Олексій Олексійович**, голова Полтавської обласної організації НСКУ, ректор Університету споживчої кооперації України, кандидат історичних наук; **Балибіна Ірина Вікторівна**, відповідальний секретар Полтавської обласної організації НСКУ; **Асадчева Валентина Михайлівна**, голова громадського фонду „Славетні імена Полтавщини”; **Булава Леонід Миколайович**, зав. кафедрою географії і краєзнавства Полтавського державного педагогічного університету, кандидат географічних наук; **Харченко Тетяна Олексіївна**, викладач кафедри правознавства Університету споживчої кооперації України, кандидат історичних наук; **Пустовіт Тарас Павлович**, заступник директора Полтавського обласного архіву.

Представники ЗМІ

Ясиновський Валерій Кирилович, газета «Сільські вісті», перший заступник головного редактора; **Марусик Василь Андрійович**, Національна радіокомпанія України, ведучий радіопрограм; **Ісаченко Леонід Михайлович**, газета «Урядовий кур’єр»; **Тарасов Володимир Вікторович**, Національне інформаційне агентство Укрінформ, фотокореспондент; **Пищик Володимир Іванович**, радіостанція „Колос”, Полтава.

Хронологія подій

25 червня. Сміт Опішня. Науково-практичний семінар з обговорення умов та проблем функціонування Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні.

У роботі семінару взяли участь:

Клепак Григорій Олексійович – заступник Голови Національної спілки краєзнавців України; **Годзенко Володимир Дмитрович** – начальник управління культури і туризму Полтавської ОДА; **Нестуля Олексій Олексійович** – голова Полтавської обласної організації краєзнавців НСКУ; **Дяченко Людмила Леонідівна** – директор Національного музею-заповідника українського

гончарства в Опішні; **Катаргіна Тетяна Іванівна** – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; **Титаренко Володимир Васильович** – заступник Голови Національної спілки народних майстрів України.

Під час роботи семінару піднімалися питання збереження історико-культурної спадщини краю, відродження традицій гончарства, створення школи вивчення досвіду гончарного мистецтва. Визначилися перспективи популяризації діяльності заповідника серед широкого загалу та роль НСКУ у цих процесах. Обговорювалися реальні потреби закладу і його підтримка на рівні місцевих та центральних органів влади. Учасники експедиції оглянули експозицію заповідника, спілкувалися з народними майстрами гончарного ремесла, побували на унікальних у межах України меморіальних музеях-садибах видатних українських гончарів, заслужених майстрів народної творчості України Олександри Селюченко та родини Пошивайлів.

Село Лютенька. Брифінг з питань збереження історико-культурної спадщини села Лютеньки.

Метою відвідання було вивчення наявних матеріалів, пам'яток історії та архітектури, умов, можливостей та шляхів створення музейного комплексу про знаменитих вихідців села **ЗАСЯДЬКА Олександра Дмитровича**, видатного інженера-артилериста, генерал-лейтенанта артилерії, конструктора порохових ракет, піонера їх використання у воєнних цілях; **ХРИСТОВОГО Миколи Федоровича**, відомого діяча української культури, який очолював відділ мистецтв при Наркомосі, Київський оперний театр, Музей мистецтв ВУАН, репресований у 1938 році та ін.; висвітлення яскравого козацького періоду в історії села, а також визначення характеру термінових робіт по ремонту та реставрації у Лютеньці Свято-Троїцького собору 1670 року забудови.

В рамках науково-дослідної експедиції пройшов брифінг для ЗМІ за участю членів делегації, активу сільської громади, працівників Полтавського обласного краєзнавчого музею, представників місцевих органів влади, місцевих та національних ЗМІ.

У роботі брифінгу взяли участь:

Маньковська Руслана Вікторівна – відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України; **Бабенко Людмила Леонідівна** – доцент історичного факультету Полтавського педаго-

гічного університету; **Чайка Іван Федосійович** – директор школи с. Лютецьки; **Гонтарюк Наталя Едуардівна** – заступник начальника відділу туризму і курортів Полтавської ОДА; **Сиротюк Василь Михайлович** – директор Гадяцького краєзнавчого музею; **Подкур Роман Юрійович** – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, к.і.н.; **Захлистенко Олександр Олександрович** – голова Лютецьківської сільської ради; **Яси-новський Валерій Кирилович** – перший заступник головного редактора газети «Сільські вісті»; **Марусик Василь Андрійович** – ведучий радіопрограм Національної радіокомпанії України; **Ісаченко Леонід Михайлович** – газета «Урядовий кур'єр»; **Тарасов Володимир Вікторович** – фотокореспондент Національного інформаційного агентства «Укрінформ»; **Пищик Володимир Іванович** – журналіст радіостанції „Колос”.

26 червня. Село Сухе Кобеляцького району. Відвідання музею-садиби Олеса Гончара, прес-конференція.

У с. Сухе відбулося ознайомлення з організацією роботи та станом утримання меморіального музею-садиби Олеса Гончара, можливістю розширення його експозицій, вирішенням питання про виділення додаткового приміщення, зустріч з громадським активом села.

Музей-садибу Олеса Гончара облаштовано у невеличкій селянській хаті, побудованій 1892 року Гаврилом і Єфросинією Гончарами. 28 серпня 2000 року за підтримки Фонду відтворення видатних пам'яток історії та культури ім. О. Гончара, який очолював П. Т. Тронько, відбулося урочисте відкриття літературно-меморіального музею-садиби. Участь в урочистостях взяла, зокрема, вдова письменника Валентина Гончар. Щорічно, 3 квітня та 14 липня, у музеї проводяться літературно-музичні вечори пам'яті письменника.

У вітринах, згідно з хронологією, розміщено матеріали про Гончара – кореспондента районної газети «Розгорнутим фронтом». Гончара-студента, Гончара-фронтовика, Гончара-майстра художнього слова.

Під час екскурсії відвідувачі мали змогу почути голос Олеса Гончара. Один із записів передав заслужений артист України, директор Національного радіо України Василь Обручов; інші – переписані з фонотеки Гончарів.

Окремим островком експозиції є стіл, який імітує робочий куточок письменника у його київській квартирі.

У прес-конференції взяли участь:

Франко Роланд Тарасович – правління НСКУ, член правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара, внук І. Я. Франка; **Бондаревська Тетяна Владиславівна** – директор Державного літературно-меморіального музею-садиби Олеса Гончара; **Асадчева Валентина Михайлівна** – голова громадського фонду „Славетні імена Полтавщини”; **Маньковська Руслана Вікторівна** – відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України; **Сироїд Інна Валентинівна** – викладач Київського національного університету імені Тараса Шевченка, к. і. н.

Порушувались питання розширення діяльності музею, активізації освітньої та популяризаторської діяльності музею.

26 червня. Полтава. Зустріч учасників експедиції з колективом Полтавського краєзнавчого музею, ознайомлення з його експозицією.

Разом із делегацією зі Швеції взяли участь у відкритті виставки, присвяченої 300-літтю Полтавської битви. Шведська делегація передала краєзнавчому музею бюст шведського короля Карла XII. Автор пам'ятника – шведський скульптор, історик і кавалерійський офіцер Бернард Енгмунд.

Також учасники експедиції відвідали Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви». Музей на полі Полтавської битви було відкрито ще 1909 р. з ініціативи викладача історії Полтавського кадетського корпусу Івана Францевича Павловського. 1981 р. музей історії Полтавської битви і комплекс пам'ятників, пов'язаних з Полтавською битвою, – оголошено державним історико-культурним заповідником «Поле Полтавської битви» з охоронною зоною історичного поля загальною площею 771,5 га. На сьогоднішній день державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» став значним культурним науково-методичним центром з вивчення історії України періоду XVII – XVIII століть в контексті європейської історії; 1994 р. в музеї створено постійно діючу виставку «Козацька держава». Інтерес до діяльності заповідника проявляють засоби масової інформації України, Росії, Швеції та інших держав, науковці, громадсь-

кість. Заповідник «Поле Полтавської битви» єдиний в Україні входить до Міжнародної організації військово-історичних музеїв під егідою ЮНЕСКО, включений до всесвітнього туристичного маршруту.

За підсумками науково-краєзнавчої експедиції на Полтавщину

Були розроблені рекомендації та пропозицій про:

- підтримку Центру гончарства в збереженні традицій народних ремесел;
- відзначення 270-річчя від Дня народження О. Засядька – винахідника, воєначальника, організатора військової освіти, творця першої у світі порохової ракети;
- підготовлено звернення до Міністерства культури України про передачу приміщення в с. Сухе для розширення діяльності музею Олеса Гончара і створення культурного центру;
- сприяння популяризації розробленого Полтавським краєзнавчим музеєм проекту програми туристичного ресурсу краю «Барвистий вінок Полтавщини».

Урочистості з нагоди ювілею О. Засядька

20 листопада 2009 р. в Українському домі (м. Київ) Національна спілка краєзнавців України ініціювала спільно зі Всеукраїнською організацією “За Помісну Україну!” і громадською організацією “Славетні імена Полтавщини” вперше в Україні проведення урочистостей з нагоди 230-річчя від дня народження Олександра Засядька – талановитого винахідника, воєначальника, організатора військової освіти, творця першої у світі порохової ракети.

За дорученням президента НАН України Є. Б. Патона відкрив та вів урочистості академік-секретар відділення історії, філософії і права НАН України, генеральний директор Національної бібліотеки ім. Вернадського НАН України, академік НАН України О. С. Онищенко. Він оголосив привітання учасникам ювілейного зібрання від Прем’єр-Міністра України Юлії Тимошенко. Розповіли про видатного українця та нинішню ситуацію у космічній галузі України голова Полтавської обласної державної адміністрації Валерій Асадчев; директор загальноосвітньої школи з села Лютенька Га-

дяцького району Полтавської області, де народився і проводив свої піротехнічні досліді О. Д. Засядько, – Іван Чайка; голова Національної спілки краєзнавців України, академік НАН України, Герой України Петро Тронько; заступник генерального директора Національного космічного агентства України Едуард Кузнецов; командувач ракетних військ і артилерії – начальник Управління ракетних військ і артилерії Командування Сухопутних військ Збройних сил України, генерал-майор Андрій Колесніков; заслужений творець космічної техніки Російської Федерації, генерал-лейтенант, академік, учасник космічних програм на Міжнародному космодромі “Байконур”, професор Московського державного технічного університету ім. М. Баумана, фундатор Полтавського земляцтва у Москві Анатолій Руденко; голова правління Українського фонду культури, академік НАН України, Герой України, почесний голова ГО “Полтавське земляцтво у м. Києві” Борис Олійник; директор Українського інституту національної пам’яті, академік НАН України Ігор Юхновський; керівник обсерваторії НАН України, академік НАН України Ярослав Яцків; директор Полтавського державного краєзнавчого музею Катерина Фесик та директор Житомирського музею космонавтики імені С. П. Корольова Ольга Копил.

Голова громадської організації “Славетні імена Полтавщини” Валентина Асадчева представила учасникам Урочистостей книгу “Славетні імена Полтавщини. Олександр Засядько”, видану напередодні ювілею Полтавським видавництвом “Оріяна”.

Для учасників зібрання був організований прем’єрний показ документального фільму режисера Полтавського обласного телебачення Володимира Дряпака “Павло Попович: життя земне і космічне”. З великим інтересом вони також ознайомились з експозицією виставки “Україна космічна” із колекції проекту Петра Ющенка “Українці в світі” та фондів Полтавського державного краєзнавчого музею, яку провів працівник проекту Анатолій Кветной. Кожному учаснику заходу краєзнавці вручили каталог виставки, де представлено 59 портретів українців, пов’язаних з розвитком космічної галузі.

Особливу піднесену ауру Урочистостям з нагоди ювілею О. Засядька створив заслужений академічний симфонічний оркестр Національної радіокомпанії України, яким диригував його керівник,

заслужений діяч мистецтв України уродженець Полтавщини Володимир Шейко.

**Проект програми про туристичні ресурси області
«Барвистий вінок Полтавщини», розроблений
співробітниками Полтавського краєзнавчого музею**

Північне кільце

Велика Круча, село Пирятинського р-ну, 2 тис. мешканців Засноване у XVII ст. Уродженцем є А. В. Стороженко (1857-1914), історик і етнограф. Тут у маєтку рідних провела дитячі роки Н. А. Дурова (1783-1866), письменниця, кавалер-дівича, герой війни 1812 року. Також у дитячі і юнацькі роки тут жив і навчався М. М. Боголюбов (1909-1992), видатний математик, академік АН СРСР і АН УРСР, директор Об'єднаного інституту ядерних досліджень, лауреат багатьох вітчизняних і міжнародних премій, двічі Герой Соціалістичної Праці. Тут розміщується перша в Україні приватна пивоварня з рестораном.

Пирятин, місто, районний центр, 16 тис. мешканців. Вперше згадується в Лаврентіївському літописі під 1155 роком. Уродженці: І. Максимович (1679-1745), художник-монументаліст; П. Я. Гамалія (1766-1817), вчений; В. І. Григорович (1786-1865), історик мистецтва; А. М. Мокрицький (1810-1870), живописець і педагог; В. М. Ремесло (1907-83, с. Теплівка, зараз у межах міста), селекціонер, двічі Герой Соціалістичної Праці. Місто відвідував Т. Г. Шевченко (1843, 1845, 1859), служив у чині капітана М. І. Кутузов. Пам'ятка: собор Різдва Богородиці (1781). Примірна придорожна водонапірна вежа, що стала відомою завдяки виходу у 1963 р. кінокомедії «Королева бензоколонки», яку знімали у місті.

Мар'янівка, село поблизу м. Пирятин. Тут на хуторі Убіжище (Гребінчин Яр) народився і виріс визначний письменник Є. П. Гребінка (1812-1848). Перебуваючи у родовому маєтку у 1843 р., написав відомий романс «Очи чѣрные». Маєток відвідували Т. Г. Шевченко (1843), В. І. Даль (1801-72, російський лексикограф). За рахунок селі знаходиться могила і музей письменника.

Березова Рудка, село Пирятинського р-ну, 1,5 тис. мешканців. Вперше згадується у 1717 р. як володіння гетьмана І. Скоропадського, з 1752 - помістя роду Закревських. Уродженці: М. В. Закрев-

ський (1808-71), історик, етнограф, художник Д.О. Луценко (1921-89), поет-пісняр. 5 разів тут бував Т.Г. Шевченко (1843, 1845 і 1846, збереглися улюблена альтанка і дерево поета). До наших днів залишилися: палац Закревських (1838, арх. Є. І. Червінський), каплиця у вигляді піраміди над сімейним склепом (1899), 2 одноповерхові флігелі, розмішено народний історико-краєзнавчий музей. Березоворудський парк - пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення.

Гребінка, місто, районний центр. 13 тис. мешканців. Започатковане у кінці XIX ст. у результаті будівництва залізниці Харків - Київ, коли с. Тінь, відоме з XVII ст., перетворилося на станцію Петрівка. У 1901 р. названа Гребінкою на честь Є. П. Гребінки, який народився за 14 км звідси.

Чорнухи, селище міського типу, районний центр, населення 3 тис. чол. Виникло у XVII ст. Уродженці: Г. С. Сковорода (1722-1794), видатний філософ, просвітителі і поет; Л. В. Падалка (1859-1922), історик. У 1972 р. створено меморіальний комплекс Г. С. Сковороди, де відтворено садибу батьків просвітителя: хата малоземельного козака, клуня, комора, криниця-журавель Ведуться роботи згідно з планом створення історико-культурного заповідника «Батьківщина Григорія Сковороди» на базі Чорнухинського літературно-меморіального музею. З метою розширення території майбутнього заповідника упорядковується і озеленюється паркова зона «Сад божественних пісень», що прилягає до меморіальної садиби визначного філософа.

Лохвиця, місто, районний центр, 12 тис. мешканців. Вперше згадується під 1320 р. Сотенне містечко Миргородського і Лубенського полків у XVII-XVIII ст. Уродженці: Я. К. Кайданов (1779-1855), біолог, організатор вищої ветеринарної освіти в Росії; Ф. А. Троцький (1845-98), винахідник у галузі електротехніки; В. М. Гордон (1871-1926), юрист, академік АН УРСР; Г. Л. Пивоваров (1908-42), скульптор; І. О. Дунаєвський (1900-55, зберігся будинок, де він народився і жив 1900-19), композитор. Бували Т. Г. Шевченко (1845-46, згадка у повісті «Наймичка»); М. Л. Кропивницький (1903), драматург, режисер; трупа Маріуса Петіпа (1903). Пам'ятник Г. С. Сковороді (1922, скульп. І. П. Кавалерідзе). Лохвицький краєзнавчий музей ім. Г. С. Сковороди, заснований 1919 р., має 15 тис. експонатів.

Шумейкове урочище, поблизу сс. Ісювці та Дрюківщина Лохвицького р-ну. Меморіальний комплекс воїнів Південно-Західного фронту, які на чолі з командувачем фронту генерал-полковником Героєм Радянського Союзу М. П. Кирпоносом, членом Військової ради М. О. Бурмистренком, дивізійним комісаром Є. П. Риковим і начальником штабу фронту В.Т. Туліковим 20 вересня 1941 року прийняли останній бій проти німецько-фашистських загарбників на підступах до м. Києва. До складу входять: бронзова фігура воїна, бронеавтомобіль БА-10 № 530 на постаменті, пам'ятник-саркофаг на братській могилі і Вічним Вогнем, саркофаг на місці загибелі М. П. Кирпоноса. Комплекс відкрито у 1976 р. Ботанічна пам'ятка природи.

Харківці, село Лохвицького р-ну, бл. 500 мешканців. Відоме з сер XVII ст. Уродженцем є письменник А. Ю. Тесленко (1882-1911). На території колишньої батьківської садиби розміщено музей Тесленка А. Ю., де розповідається про його життєвий і творчий шлях. У парку в центрі села знаходиться могила письменника.

Гадяч, місто, районний центр, 23 тис. мешканців. Згадується у 1634 р., хоча ця територія була заселена з давніх часів. З 1648 – центр Гадяцького полку. У 1658 р. гетьманом І. Виговським тут був підписаний договір про перехід України до складу Польщі. У 1663-68 рр. тут була розмішена резиденція гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького. У 1708 р у місті розмістилося шведське військо і склади з військовим спорядженням. Уродженці – М. П. Драгоманов (1841-95), вчений і громадський діяч; Олена Пчілка (1849-1930, О.П. Косач), письменниця, громадська діячка. В. Г. Леонтович (1881-1964), інженер-будівельник, професор. Жили: Панаас Мирний (1858-64) і І.Л. Рудченко (1858-65), письменники: Леся Українка (1887, 1893, 1900, 1903). Бували у рині періоди М. В. Гоголь, А. П. Чехов (1888-89), О. Кобилянська (1899). Пам'ятки: Всіхсвятська церква (1836), пам'ятний знак на місці будинку-садиби родини Драгоманових (1995), урочище «Зелений Гай», де стояв дачний будиночок Леся Українки, поховання засновника ХАБАДУ рабина Шнура Залмана (1745-1814). Розроблена програма створення ландшафтного історико-культурного туристично-оздоровчого парку «Гетьманська столиця», до складу якого ввійдуть: Замкова гора, де розміщувалась резиденція І. Брюховецького, культурно-етнографічний комплекс «Лесин Гай», знаходився будинок Л. Ук-

раїнки, музей родини Драгоманових, меморіальний будиночок, де жив Панас Мирний.

Лютенька, село Гадяцького р-ну, 4120 мешканців. Заснована у кін. XVI – поч. XVII ст. Сотенне містечко Гадяцького, Полтавського і Зіньківського полків. 1658 спалене і пограбоване татарами, 1690 закріплене за дружиною полковника Бороховича. 1709 захоплене шведами. У період українських національно-визвольних змагань 1917-1923 рр. стало центром селянського повстання під проводом Л. Христового. Під час Голодомору 1932-33 років в Україні село було серед перших населених пунктів, занесених до «чорної дошки». Уродженці: О. Д. Засядько (1779-1838), вчений у галузі ракетобудування; Ф. Павловський (1706-44), живописець, І. А. Зарецький (1857-1936), етнограф і археолог, П. І. Гузь (1895-1959), кобзар. Пам'ятки: фундамент і склепи Свято-Успенської церкви (1686), де знаходяться поховання гадяцького полковника М. Бороховича та його родини і, не виключено, що у XIX ст. сюди було перепоховано гетьмана І. Брюховецького. Поруч знаходяться численні археологічні об'єкти: слов'янське городище роменської культури (VIII-IX ст.), городище часів Київської Русі (с. Сари); могильник скіфського часу, могильник і 2 городища ранньослов'янського часу (с. Броварки), городище скіфського часу (с. Книшівка).

Розробляється програма створення історико-культурного заповідника «Полтавське село», основними об'єктами якого будуть краєзнавчий музей (у приміщенні колишньої школи 1906 р.), музей О. Д. Засядька (у приміщенні колишнього банку 1907 р.), пам'ятки археології, культові споруди, лісові ландшафти, заповідні зони періоду громадянської та II Світової воєн.

Рашівка, село Гадяцького р-ну, 2 тис. мешканців. Згадується у XVII ст. як сотенне містечко Гадяцького і Миргородського полків. Було спалене у 1657-58 під час повстання Пушкаря і Барабаша, згодом 1709 – за наказом Карла XII. Уродженці П. Ф. Залозний (1866-1921), мовознавець і педагог, П. В. Тихонович (1813-1888), літературознавець, перекладач.

Римарівка, село Гадяцького р-ну, 1 тис. мешканців. Засноване у XVI ст. Пам'ятка: Свято-Покровська церква (1906). Перебудована з дерев'яної (1782).

Веприк, село Гадяцького р-ну, 3 тис. мешканців. Вперше згадується у XVII ст., але є описи більш давніх валів. Відома героїчна

оборона села проти шведської армії у 1708-09. Уродженці: Н. М. Амбодик-Максимович (1744-1812), учений-енциклопедист, один з основоположників вітчизняного наукового акушерства, ботаніки, фітотерапії; М.Л. Духов (1904-64), визначний конструктор, тричі Герой Соціалістичної Праці. Пам'ятки: Успенська (1815-21) і Миколаївська (1823) церкви.

Комишня, селище міського типу Миргородського р-ну, 3 тис. мешканців. Поселення існувало у глибоку давнину, збереглися залишки стародавніх укріплень. У XVII ст. - значний центр селітроваріння, згодом – сотенне містечко Миргородського і Гадяцького полків. Бували О. Т. Богаєвський (1848-1930), хірург-новатор, засновник школи хірургів-практиків; І. А. Зубковський, лікар, засновник Миргородського курорту; І. М. Северин (1881-1964), живописець.

Великі Сорочинці, село Миргородського р-ну, 4 тис. мешканців. Відомі з 1620-тих років. Давня назва – Краснопіль. З 1648 - сотенне містечко Миргородського полку, куди на поч. XVIII ст. було перенесено полкове правління. 1709 витримало шведський штурм. Уродженці: М. В. Гоголь (1809-52); В. Л. Самійленко (1864-1925), письменник; О. В. Донченко (1902-54), письменник; М. С. Кравченко (1858-1917), кобзар; Г. О. Ручко (1883-1938), мікробіолог, член-кореспондент АН УРСР. Похований Д. П. Апостол (1654-1734), миргородський полковник, гетьман Лівобережної України (1727-34). У 1908 р. було відкрито Великосорочинську вчительську семінарію, де створена учнівська козацька республіка. Пам'ятки Спасо-Преображенська церква (1727-34) з різьбленим іконостасом XVIII ст., пам'ятник М. В. Гоголю (1911, ск. І. Гінцбург), літературно-меморіальний музей М. В. Гоголя на місці будинку, де він народився, пам'ятник Сорочинській трагедії 1905 р. (1968, ск. Е.Ф. Жуковський), пам'ятник Д. Апостолу (2006, ск. М.М. Цись) З 1966 р. тут проводиться традиційний Сорочинський ярмарок, що з 1999 р. має статус Національного.

Хомутець, село Миргородського р-ну, 2 тис. мешканців. Засноване у XVI ст. козаками Миргородського полку. З II пол. XVII ст. Тут знаходився родовий маєток Апостолів, згодом – Муравйових-Апостолів. Зберігся палац, де відбувалися зустрічі декабристів (поч. XIX ст.), і унікальний парк (XIX ст.), пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. У селі відкрито

Музей української садиби, де зібрані предмети народного побуту та зразки виробів майстрів народних промислів. Проходять традиційні вечорниці, де пригощають національними стравами, традиційними для Полтавщини.

Миргород, місто, 40 тис. мешканців. Перші згадки відносяться до XV ст. 1575 став центром реєстрового козацького полку. У 1650 і 1656 р. тут побував гетьман України Б.Хмельницький, 1708-09 – штаб-квартира фельдмаршала російської армії Шереметева і генерал-майора Волконського. У 1896 заснована Миргородська художньо-промислова школа (зараз – керамічний технікум). 1912 р. стараннями лікаря І. А. Зубковського (1848-1933) на основі джерела мінеральної води була відкрита водолікарня, яка у 1917 р. перетворена на курорт. Уродженці: художники Л. І. (? - 1775) та В. Л. (1757-1825) Боровиковські, Б. Д. Греков (1882-1953), історик академік АН СРСР; письменники І.Я. Рудченко (І. Білик, 1845-1905), П. Я Рудченко (Панас Мирний, 1849-1920); живописець Г. П. Ксьонз (1880 чи 1882-1943). 32 роки прожив у Миргороді грузинський поет Давид Гурамішвілі (1705-1792). Місто відвідував Т. Г. Шевченко (1845 і 1846). Пам'ятки: водолікарня (1914-17), будинок керамічного технікуму ім. М. В Гоголя (1846, арх. О. Ширшов), Свято-Успенська церква (1887), пам'ятник на могилі Д. Гурамішвілі (1949, Я. Ражба), численні зображення гоголівських героїв. У місті – музей М.В. Гоголя, музей курорту «Миргород», музей Миргородського керамічного технікуму ім. М. В. Гоголя, музей Д. Гурамішвілі, краєзнавчий музей.

Дібрівський кінний завод № 62 в с. Дібрівці Миргородського р-ну. Найстаріший в Україні. Заснований 1888 р. Д. К. Романовим, з 1917 – власність держави. Розводять орловських і російських рясаків та володимирських ваговозів. Багатий історичний матеріал зберігається у заводському музеї. Проводяться Всеукраїнські кінноспортивні свята. Пам'ятник кобилі російської породи Гільді, що виграла Московське Дербі 1934 р. (ск. Н. Б. Денісєвська).

Шишаки, селище міського типу, районний центр, 5 тис. мешканців. Засноване, вірогідно, на поч. XIV ст., згадується 1399 в описі битви литовського князя Вітовта з татарським ханом Тимур Кутлуком. З 1649 сотенне містечко Миргородського полку. Уродженці: Ю. О. Митропольський, математик і механік; брати В. І. (1857-1923) і Є. І. (1863-1943) Яковенки, лікарі; К. І. Осьмак (1890-

1960), науковець, діяч українського національно-визвольного руху, Президент Української Головної Ради (1944). 1913-1917 тут жив і працював В. Г. Вернадський (1863-1945), видатний вчений-природознавець, академік, перший президент АН України. 1931-1943 жила В. Ф. Панова (1905-73), письменниця. Бували письменники В. Г. Короленко і І. О. Бунін; живописець В. Г. Кричевський.

Гоголеве, село Шишацького р-ну, 500 мешканців. Давні назви Купчин, Купчинський, Яновщина, Василівка. Засноване у кін. XVIII ст. як хутір, з 1781 р. належав Гоголь-Яновським. Тут народився В. П. Гоголь-Яновський (1777-1825), батько М. В. Гоголя, відомий своїми п'єсами. Тут провів дитячі роки і згодом часто приїздив і М. В. Гоголь. Пам'ятки: садиба Гоголь-Яновських (будинок, флігель, клуня і парк зі ставками, гротом і альтанкою) і могила В. П. і М. І. Гоголь-Яновських (батьків письменника), що входять до складу Державного заповідника-музею М.В. Гоголя (1984). Планується відбудова церкви Різдва Богородиці (1821).

Опішня, село Зіньківського р-ну, 6 тис. мешканців. Відома з XII ст. З 1648 – сотенне містечко Гадяцького, Полтавського, Зіньківського полків. У 18 ст. знаменита своїми селітряними варницями. Один зі значних осередків гончарства. Відомі родини гончарів Пошивайлів, Біликів. Уродженці: Н. Ф. Фіялковський (1871-?), історик; І. В. Майстренко (1899-1984), громадсько-політичний діяч, письменник. Створений Національний заповідник українського гончарства (1989), до Складу якого входять музей гончарства, музеї-садиби О. Селюченко і родини Пошивайлів, комплекс земської гончарної майстерні (1916, арх. В. Г. Кричевський), працює інститут керамології, ліцей тощо. Щороку відбуваються керамічні пленери, з результатами яких можна ознайомитися просто на подвір'ї музею.

Котельня, селище міського типу, районний центр, 12 тис. мешканців. Вперше згадується у XVI ст. У XVII – сотенне містечко Гадяцького, Полтавського, Зіньківського полків, Охтирського полку Слобідської України, фортеця, що протистояла нападам кримських та ногайських татар. Зруйнована шведами у 1709. У період визволення від німецько-фашистської окупації (1943) тут відбувалися жорстокі бої, містечко 9 разів переходило з рук у руки. Уродженці: П. Рогуля, художник; Д. П. Міллер (1862-1913), історик; С. А. Ковпак (1887-1967), керівник партизанського руху у ро-

ки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., двічі Герой Радянського Союзу. Тут пройшло дитинство М. І. Гнедича – поета, перекладача "Іліади" Гомера. Пам'ятки: Троїцька церква (1809-12), пам'ятник на місці втечі Максима Залізняка (1977). На околиці – Ковпаківський лісопарк – пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення.

Більське Городище скіфського часу, розташоване в околицях с. Більск Котелевського р-ну. Це одна з найбільших у Європі скіфських археологічних пам'яток. Деякі дослідники пов'язують його з Гелоном, що згадується Геродотом у його "Історії греко-перських воєн". Створено заповідник, до складу якого входять Західне, Східне і Куземинське городища, що об'єднані спільним валом і ровом, заг. площа бл. 4 тис. га. Поруч знаходиться великий курганний могильник Скоробір. Місцеве населення займалося землеробством і скотарством, знало мідноливарне і ковальське виробництво, ткацтво, вело торгівлю з грецькими колоніями Північного Причорномор'я.

Великі Будища, село Диканського р-ну, 1 тис. мешканців. Виникло у II пол. XIV ст. як одне з укріплень на р. Ворсклі, у XVII ст. – сотенне містечко Полтавського полку. Весною 1709 тут знаходилася штаб-квартира шведського короля Карла XII. Уродженці: І. В. Крамаренко (1801-83), історик церкви; родина майстрів-різьбярів Юхименків; Ф. М. Попадич (1877-1943), хоровий диригент, композитор і педагог; О. Д. Косенко (1904-37), письменник. Пам'ятка: Троїцька церква (1819, 1873). Музей українського весілля.

Диканька, селище міського типу, районний центр. 8,4 тис. мешканців. Відома з XVII ст., коли в 1658 р. поблизу неї відбувся бій між загонами полтавського полковника М. Пушкаря і гетьмана І. Виговського. Згодом належала до володінь родини Кочубеїв, стала їх родовим гніздом. Найбільшого розквіту набула у кін. 18 – I пол. XIX ст. за життя князя В. П. Кочубея (1768-1834), міністра внутрішніх справ Російської імперії. Популярності набула після публікації «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» М. В. Гоголя (1832). Тут жили і працювали: С. В. Величко, літописець, В. В. Доучаєв, вчений-грунтознавець, О. О. Ізмаїльський, вчений-агроном. Пам'ятки: Троїцька церква (1780), Миколаївська церква (1794, арх. М. Львов) з дзвіницею (1810, арх. Л. Руска) і склепом родини Кочубеїв, Триумфальна брама на честь приїзду імператора Олек-

сандра I (1820, арх. Л. Руска), пам'ятний знак на честь першого залпу «Катюші» (1973). Працюють Диканський історико-краєзнавчий музей і Диканська картинна галерея ім. М. Башкирцевої.

Диканський регіональний ландшафтний парк, до складу якого входять Бузковий та Ялинові гаї, Писаревщинський парк, Кочубеївські дуби, Фесенкові горби, пісковики в с. Михайлівці.

Жуки, село Полтавського р-ну, 1,2 тис. мешканців. Засноване на поч. XVII ст. Резиденція полтавських полковників Ф. І. Жученка і В. В. Кочубея, згодом – економія Кочубеїв. З травня до середини червня 1709 р. поблизу села розташовувались козацьке військо під командуванням гетьмана І. С. Мазепи. Тут знаходиться поховання С. В. Величка (1670-1728), козацького літописця. Ведуться роботи згідно з програмою створення історико-меморіального комплексу Козацької слави, до складу його буде входити музей козацької слави, пам'ятні знаки літописцям С. Величку (1996) і Д. Крману (2007), пам'ятник українським козакам, Покровська церква, капличка на місці Покровської церкви 17 ст.

Полтава, місто, обласний центр. 300 тис. мешканців Засноване у IX ст. як прикордонна фортеця Київської Русі, перша згадка 1173 р. під назвою Лтава. З 1430 – Полтава. У XVII-XVIII ст. полкове місто. З 1802 р. центр губернії. 1709 р. під містом відбулася генеральна битва між російською і шведською арміями, що мала доленосний вплив на подальшу історію Європи. Серед уродженців: І. П. Котляревський, письменник і громадський діяч; П. Величковський, поет і церковний діяч, Мстислав (С.І. Скрипник), Патріарх Української православної церкви Київського патріархату; С. В. Петлюра, видатний державний діяч; Ю. В. Кондратюк (О. Г. Шаргей), теоретик космічних польотів та багато інших. Довгий час жили В. Г. Короленко, Панас Мирний, М. В. Скліфософський. Пам'ятки: Спаська церква (поч. 18 ст.), комплекс споруд Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, собор (1699-1709), дзвіниця (1786), Троїцька (18 ст., відбудована 1998 р.) і Симеонівська церкви (1907); Успенський собор (18 ст., відбудований 2004 р.) з дзвіницею (1801), Сампсоніївська церква (XIX ст.), ансамбль адміністративних споруд Круглої площі (поч. XIX ст. арх. А. Захаров і М. Амвросимов), Монумент Слави російської зброї (1811, арх. Тома-де-Томон) і близько 20 пам'ятників, присвячених Полтавській битві, шедевр українського архітектурного стилю будинок губер-

ського земства (1908, арх. В. Г. Кричевський, зараз Полтавський краєзнавчий музей), пам'ятники І.П. Котляревському (1903) і М. В. Гоголю (1934, ск. Л. Позен), садиба І. П. Котляревського тощо.

У місті працюють музеї: краєзнавчий, художній музей «Галерея мистецтв ім. М. Ярошенка», музей історії Полтавської битви (Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»), літературно-меморіальні музеї-садиби І. П. Котляревського, Панаса Мирного, В.Г. Короленка, музей авіації і космонавтики ім. Ю. В. Кондратюка.

Південне кільце

Лубни, місто, районний центр, 50,5 тис. мешканців. Одне з найстаріших міст Полтавщини. Засноване 988. згадується як Лубно в Іпатіївському літописі. Уродженці: Н.К. Карпинський (1745-1810), анатом і хірург, О. М. Астряб (1879-1962), методист-математик, професор, С. Л. Венгеров (1855-1920), літературознавець, А. П. Керн (Полторацька), оспівана О. С. Пушкіним. Бували Т. Г. Шевченко (1845, 1846), О.С. Пушкін (1820,1824), В. А. Жуковський (1837), М. Горький (1891). Пам'ятки: будинки жіночого училища (1907, арх. А. Бекетов), земської лікарні (1913-15, арх. Д. Дяченко). На Замковій горі залишки укріплень замку князів Вишневецьких, свідка селянсько-козацьких повстань (1637-38 рр. під керівництвом Павлюка, Острянина, Гуні) та буремних подій 1648 р., початку національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. На Зажур-горі – Курган Скорботи, пам'ятник жертвам Голодомору 1932-33 рр. в Україні, освячений 1990 р. Поряд з містом у Гінцях знаходяться залишки палеолітичного поселення 15-13 тис. до н.е.

Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський чоловічий монастир. Заснований 1619 р. коштом Раїни Могилянки (Вишневецької) та Ісаєм Копинським. Архітектурний ансамбль монастиря складають Спасо-Преображенський собор (1684-1692, архітектори Й.-Б. Зауер та М. Томашевський), Благовіщенська церква (1889-1891), трапезна з келіями (XVII ст.), надбрамна дзвіниця (1795), будинок ігумена (1786), двоповерховий готель (II пол. XIX ст.). З обителлю пов'язані імена освітнього і церковного діяча, письменника Я. А. Горленка, в чернецтві – Йоасаф (1705-1754); Й. Нелюбича-Тукальського, київського митрополита, Серафима Аніна, Константинопольського патріарха тощо. Найбільшої слави

обителі приніс Царгородський патріарх Афанасій (Пателарій), похований у монастирі в 1654 р. У 1919 р. група мгарських монахів на чолі з ігуменом Амвросієм була розстріляна більшовиками. 2009 р. вони були введені у сан святих мучеників.

Хорол. Одне з найстаріших міст краю, згадується у 1083 р. Районний центр, 13 тис. мешканців. Уродженці: М. А. Цартелєв (Церетелі, 1790-1869), фольклорист і літературознавець, А. М. Заїка, поет-пісняр і педагог. У місті бували поети В. А. Жуковський (1837) і О.С. Пушкін (1820 і 1824). Навчався Л. І. Боровиковський (1819-1822), поет-романтик і фольклорист. Під час німецько-фашистської окупації у місті існував табір смерті «Дулаг-160» (Хорольська яма), в якому загинуло близько 91 тис. людей.

Семенівка, селище міського типу, районний центр, 8 тис. мешканців. Виникла наприкінці XVII ст. як кінно-поштова станція на Ромоданівському тракті, отримала ім'я від власника Семена Родзянка. Уродженці Л. О. Павленко, прозаїк; І. П. Цапенко, фольклорист.

Веселий Поділ, село Семенівського р-ну, 1,5 тис. мешканців. Вперше згадується у кінці XVIII ст., власність родини Родзянок. Відоме як батьківщина Л. Л. Глібова (1827-93), видатного поета-байкаря. 1925 р. була створена Веселоподільська дослідно-селекційна станція.

Кременчук, місто, районний центр, річковий порт на Дніпрі, 231 тис. мешканців. Вірогідно, перше поселення виникло у II пол. XVIII ст. довкола фортеці, що захищала переправу через Дніпро. У XVII ст. – сотенне містечко Чигиринського полку, 1661-63 – полкове місто, 1764-84 було центром Новоросійської губернії, згодом – повітове місто Полтавської губ. У роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. місто було значно зруйноване військовими діями у ході битви за Дніпро. Зараз – потужний промисловий центр. Серед уродженців: Художники Є. Ф. Крендовський (1810-53), О. Д. Литовченко (1835-90), В. Г. Литвиненко (1908-79), А. Г. Рєзніченко (1816-73); скульптори Л. А. Блох (1881-1943), Я. С. Ражба (1904-86). Тут перебували: В. В. Докучаєв, В. І. Вернадський, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський. Пам'ятки: будинок для спостереження за рухом суден по Дніпру (1809), Будинок техніки (поч. XX ст.), клуб ім. Котлова (1925-27, арх. Ф. Мазуленко).

Комсомольськ, наймолодше місто Полтавщини, засноване у 1960 р. під час будівництва Полтавського гірничо-збагачувального комбінату. 51 тис. мешканців. Цікаво відвідати гігантський кар'єр, де відкритим способом добувають залізну руду, помилуватися ново-збудованою Миколаївською церквою. Працюють краєзнавчий музей та музей Полтавського ГЗК.

Григоро-Бригадирівка, село Кобеляцького р-ну, 1,5 тис. мешканців. Засноване у XVII ст. бригадиром Абадашем. Пам'ятка архітектури XIX ст. Тимофіївська церква.

Келеберда, село Кременчуцького р-ну, 300 мешканців. Одне з найстаріших поселень на території краю, відоме під назвами Гебердеїв Ріг, Кере Берда, Каліберда. Сучасна назва, вірогідно, пов'язана з переселенням на ці землі вихідців і північного Кавказу. У XVII-XVIII ст. – фортеця на лівому березі Дніпра, що прикривала підходи до поселень. Сотенне містечко Полтавського полку. Уродженці: Я. П. Козельський (бл. 1729 – після 1795), просвітитель; Т. І. Біленький (? – бл. 1879), філолог; П. А. Гординський (? – 1839), лікар, дослідник кавказьких мінеральних вод. Пам'ятний знак українському козацтву в образі Тараса Бульби (2009) на місті старої переправи через Дніпро.

Комендантівка, село Кобеляцького р-ну, 400 мешканців. Утворене з сіл Комендантівка Перша і Комендантівка Друга у XIX ст. Тут знаходиться оригінальна піраміда-усипальниця роду поміщиків Білевичів (1877).

Світлогірське, село Кобеляцького р-ну, 3 тис. мешканців. Створене 1962 у зв'язку з будівництвом Дніпродзержинської ГЕС. Сюди були переселені жителі сс. Переволочна, Потягайлівка, Кишеньки.

Суша, село Кобеляцького р-ну. Батьківщина О. Т. Гончара (1918-1995), визначного письменника і громадського діяча. Улітку 2000 р. відкрито Літературно-меморіальний музей-садибу Олеса Гончара у хаті його дідуся і бабусі, побудованій у 1892 р. Експозиція музею розповідає як про побут сім'ї письменника I пол. XX ст., так і про життєвий шлях та творчість самого Олеса Гончара.

Козельщина, селище міського типу. Районний центр, 4 тис. мешканців. Заснована у I чверті XVIII ст. кобеляцьким сотником П. С. Козельським. Тут розміщувався маєток графів Капністів.

Бував М. Горький (1897), у місцевій газеті «Розгорненим фронтом!» юнкором співпрацював О. Т. Гончар (1930-ті).

Козельщинський жіночий монастир Різдва Богородиці. Заснований у 1891 р. біля каплиці (1881 р.), в якій було встановлено чудотворну ікону Козельщинської богоматері, що, за переказами, допомогла зцілитися доньці графів Капністів Марії. Прикрасою обителі є п'ятибанный собор Різдва Богородиці з багатоярусною дзвіницею (1900-1906, арх. С. В. Носов). Вважається, що саме ця споруда була описана у романі О. Т. Гончара «Собор».

Решетилівка, селище міського типу, районний центр, 9 тис. мешканців. Відома з поч. XVII ст. у володіннях С. Конєцьпольського. 1648-1775 – сотенне містечко Полтавського полку. У 1709 – головний опорний пункт шведської армії, згодом тут стояли табором війська Петра I та полонені шведи, були підписані Решетилівські статті. 1818 р. братами П. І. та А. Г. Борисовими тут було засноване таємне «Товариство першої згоди». Бували: І. П. Котляревський, Т. Г. Шевченко (1845). У місцевому клубі розпочалася творча кар'єра Б. Р. Гмирі (1903-51), співака, народного артиста СРСР. Дзеркалом душі та творчої сили є невмируще народне мистецтво, різноманітно представлене на Решетилівщині. Вишивальні промисли та килимарське мистецтво налічують кілька століть. Тут можна ознайомитися з роботами сучасних майстрів, зокрема у вишуканій техніці «Білим по білому», відвідавши виставку ЦКД «Оберіг», музей художнього ліцею, музей фабрики художніх виробів. Наприклад, з роботами визначної килимарниці Н. Н. Бабенко, лауреата Державної премії ім. Т. Г. Шевченка.

Науково-краєзнавча експедиція «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження» 2010 р.

Науково-організаційні засади експедиції

Національна спілка краєзнавців України 7 – 8 жовтня 2010 р. провела науково-краєзнавчу експедицію «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження». Загострена увага до цієї теми викликана катастрофічним станом більшості унікальних пам'яток дерев'яної архітектури західного регіону України та намаганням їх зберегти. Експедиція прагнула привернути увагу державних органів та широкої громадськості до занепаду української сакральної дерев'яної архітектури та спонукати їх до рішучих дій. Дерев'яна архітектура в Україні виникла задовго до офіційного Хрещення Русі, вона унікальна та неповторна. Упродовж свого майже тисячолітнього розвитку дерев'яне сакральне будівництво в Україні звело численні храми – різноманітні за виглядом та технікою спорудження. Переважна більшість дерев'яних церков, капличок, костелів та синагог є шедеврами готики, які, на переконання вчених, не мають аналогів у світі.

З-поміж строкатої гами дерев'яних храмів в Україні лемківського, гуцульського, буковинського, закарпатського та інших типів для Львівщини характерні церкви бойківські й галицькі. Серед них є храми-кандидати на внесення до списку ЮНЕСКО: церква Святого Юра у м. Дрогобич, церква Зіслання Св. Духа в с. Потеличі Жовківського р-ну, церква Собору Богородиці у с. Матків Турківського р-ну та церква Святої Трійці в м. Жовква.

Учасники експедиції оглянули церкву Св. Параскеви (XVII ст.) та оборонний василіанський монастир у с. Крехів. У Потеличі вони ознайомилися з церквою Зіслання Св. Духа (1502 р.), а в селі Воля Висоцька – церквою Св. арх. Михайла (1598 р.). Найбільше ж вражень було після відвідин м. Жовкви, де науковці і краєзнавці познайомилися з особливостями церкви Пр. Трійці (1720 р.), забудови історичної Ринкової площі (сучасна пл. Вічева) із замком 1594 р. та костелом Св. Лаврентія XVII ст., Василіанського (XVII-XIX ст.) та Домініканського (XVII-XVIII ст.) монастирів.

8 жовтня, у Львівському історичному музеї пройшло засідання круглого столу: «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львів-

щини: проблеми збереження». Його учасники обговорили проблеми дерев'яної сакральної архітектури в Україні і на Львівщині.

У роботі круглого столу, який вели відповідальний секретар НСКУ Р. В. Маньковська і голова Львівської обласної організації НСКУ, в. о. директора Інституту краєзнавства ім. І. Крип'якевича НАН України М. Р. Литвин взяли участь і виступили, зокрема, член правління НСКУ, заступник голови правління Фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара Р. Т. Франко, президент Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС) М. М. Яковина, генеральний директор Львівської національної художньої галереї, Герой України Б. Г. Возницький, провідний співробітник «Укрзахідпроектреставрації» В. М. Слободян, начальник управління охорони культурної спадщини Львівської обласної державної адміністрації О. Б. Івановський та інші.

Поважне зібрання засвідчило не лише увагу присутніх до значимості заявленої теми, але й стурбованість озвученими проблемами. Серед іншого, виступаючи дійшли висновку, що велич сакральної дерев'яної архітектури Львівщини по сьогодні відома лише фахівцям та завзятим аматорам цієї справи. На Львівщині збереглося понад 800 дерев'яних церков із понад 2-х з половиною тисяч загальноукраїнських. На жаль, точну кількість сакральних дерев'яних артефактів встановити важко: багато храмів уже втрачено і, навпаки, досить багато церков, які реально існують, ще не взяті до реєстру та не музеєфіковані державою. Учасники «круглого столу» висловили переконаність, що ситуацію можна врятувати. Першим кроком до збереження дерев'яних храмів має стати подолання замовчування самого їхнього існування. Науковці продовжуватимуть структурувати і поширювати інформацію щодо унікальних пам'яток дерев'яної архітектури, оскільки перевага зазвичай надається фортецям, замкам та монастирям. Місцева влада не завжди усвідомлює, що пам'ятка дерев'яного зодчества є не тягарем для місцевого бюджету, а амбітною архітектурною спорудою, принадою для туристів. Дерев'яні храми іноді зносять через міжконфесійні суперечки. Часто вони горять, і підпали бувають умисними: так замітають сліди після розкрадання церковного майна. Іноді за рахунок дерев'яних храмів «звільняють» місця під муро-

вані. Їх бездумно обшивають бляхою і пластиком, підміняючи фахові реставрацію та ремонт.

Учасники форуму визнали: попри світове лідерство України за кількістю дерев'яних церков, ті ж Словаччина, Німеччина, Польща про свої пам'ятки дерев'яної архітектури дбають ліпше, бо там опікується ними держава, і всі їхні дерев'яні пам'ятки добре доглянуті. За державної підтримки сакрального дерев'яного зодчества в Україні знайдуться кошти і в меценатів та громадських організацій. Оскільки всі дерев'яні церкви в Україні чинні, важливо, аби вище духовенство всіх конфесій роз'яснювало правила поводження із такими храмами і не схвалювало аматорські ремонти. Паства здебільшого готова оплачувати реставрацію своїх храмів, тому державою має бути забезпечена належна проектна документація і фахівці для проведення відповідних робіт.

Програма експедиції

7 жовтня 2010 року

8.00 – приїзд до м. Львова.

10.00-18.00 – огляд сакральних пам'яток дерев'яної архітектури за маршрутом Львів – Крехів – Потелич – Жовква – Львів.

19.00-22.00 – пішохідна екскурсія по історичному центру Львова, відвідання міжнародного фестивалю вуличних театрів.

8 жовтня 2010 року

9.30-10.30 – зустріч учасників експедиції з директором і колективом Львівського історичного музею.

11.00-13.00 – засідання круглого столу «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження».

14.00 – обідня перерва.

15.00-16.00 – ознайомлення учасників круглого столу з експозицією Львівського історичного музею.

16.00-17.30 – зустріч учасників науково-краєзнавчої експедиції із краєзнавчим активом Львівської обласної організації НСКУ.

Учасники експедиції

Київська делегація

Маньковська Руслана Вікторівна – відповідальний секретар НСКУ, кандидат історичних наук; **Франко Роланд Тарасович** – член правління НСКУ, заступник голови правління фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара; **Яковина Микола Михайлович** – президент Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС); **Куценко Ігор Валентинович** – прес-секретар НСКУ.

Львівська делегація

Литвин Микола Романович – голова Львівської обласної організації НСКУ, в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук; **Возницький Борис Григорович** – генеральний директор Львівської національної художньої галереї, Герой України; **Слободян Василь Михайлович** – провідний співробітник «Укрзахідпроектреставрація», кандидат історичних наук; **Івановський Василь Іванович** – начальник управління охорони культурної спадщини ЛОДА; **Каднічанський Дмитро Анатолійович** – заступник голови Львівської обласної організації НСКУ, доцент кафедри туризму географічного факультету Львівського національного університету, кандидат географічних наук.

**Виїзний науково-практичний семінар учасників
науково-краснавчої експедиції за маршрутом:
Львів – Крехів – Потелич – Жовква – Львів**

7 жовтня 2010 р. учасники експедиції з метою ознайомлення зі станом збереження пам'яток дерев'яної сакральної архітектури Львівщини відвідали:

Крехівський монастир святого Миколая Отців Василіян, де зустрілися з його настоятелем. Монастир заснований у 1612 році. Монастирський ансамбль – пам'ятка архітектури національного значення 17–18 століть. Оточена стінами територія монастиря має форму неправильного п'ятикутника. Колись головним храмом обітелі служила дерев'яна Преображенська церква – трьохзрубова, триголова, характерний пам'ятник галицької школи народної архітектури. Побудували її в 1658 львівські майстри Андрій і Адам, розписував живописець Н. Петраховіч.

Нині головним храмом монастиря є кам'яна Миколаївська церква, побудована в 1721 – 1737 рр. на місці розібраної дерев'яної Троїцької церкви. Храм неодноразово реконструювався і ремонтувався. Над його центральною частиною височіє шоломоподібний розділ на восьмигранному барабані, купол аналогічної форми, але без барабана, увінчує апсиду. Головний вхід відмічений скромним порталом з рельєфним зображенням Святого Миколи. Над внутрішнім убранням храму працював ціла низка видатних українських майстрів XVIII в.: іконостас створив Василь Петрановіч, над царськими брамами працював Іван Щуровський, вівтар – творіння Матвія Полєєвського, різьблену кафедру-амвон виготовив Олександр Кулявський, розписували храм львівські живописці Петро Вітаніцький і Остап Белявський. На жаль, більшість цих видатних витворів українського мистецтва не збереглася, вони загинули після ліквідації монастиря в 1949 р. Три корпуси келій, що відносяться до різних часів, утворюють Т-подібний контур. Найбільш ранній корпус, що витягнувся уздовж східного прясла кріпосних стін і примикає до апсиди Миколаївської церкви, споруджений в 1755. Його продовженням служить побудований в 1775 – 1780 рр. другий братський корпус. У 1898 – 1902 за проектом архітектора І. Вішневського був споруджений третій корпус, що розташувався уздовж південно-західної стіни.

Пам'ятки Потелича, до яких належать:

Дерев'яна церква Святого Духа (1502 рік) – збудована гончарами с. Потелич на місці церкви Бориса і Гліба. Ремонтувалась в січні 1936 р. майстром К. Домініковичем: замінено дубові підвалини, замінено перекриття східного об'єму, над яким встановлена барокова нава, відремонтоване піддашшя, а також південні і західні двері. Дерев'яна, трьохзрубна, двохголова з піддашшям на випусках вінців і кронштейнах. Складається з майже квадратного центрального зрубу, до якого приєднуються з заходу – квадратний бабинець, зі сходу – гранений п'ятистінний зруб з невеликими нішами з півночі і півдня. Центральний зруб перекритий шатровим верхом з одним заломом, східний – восьмигранним верхом з ліхтариком і верхівкою, бабинець накритий скатним дахом. Західні і південні двері прикрашені кованими петлями художньої роботи. Ковані решітки вікон виконані під час ремонту 1736 р. В інтер'єрі висотно відкритий простір центрального шатрового верху з одним

заломом, східний зруб перекритий зімкнутим зрубним зводом, банинець – плоскою стелею. На стінах – монументальний живопис 1620-1640 рр., якому було нанесено значну шкоду під час ремонту в XVIII ст. В 1970-1972 рр. ансамбль відреставрований (архітектори Б. Я. Кіндзельський, І. Р. Могитич). Тоді ж відреставрований живопис.

Дзвіниця Святодухівської церкви (17 ст.) – розміщена на південний схід від церкви. Дерев'яна, квадратна в плані, двох-ярусна, увінчана шатром. В 1936 р. відремонтована Домініковичем. Пам'ятки відносяться до видатних творів галицької школи народної архітектури.

Мурована церква Святої Трійці (17 ст.)

Дзвіниця Троїцької церкви (1593 рік) – дерев'яна, каркасна, квадратна в плані, завершена високою шатровою крівлею, під якою розміщена ажурна аркада. Низ дзвіниці оперізаний піддашшям великого виносу, який підтримується приставними кронштейнами. Споруда, яка досягає висоти 20 м, відрізняється монументальністю і строгістю архітектурних форм. Належить до видатних пам'яток народної дерев'яної архітектури.

Дерев'яні церкви в Жовкві:

Церква святої Трійці – збудована на колишньому Львівському передмісті у 1720 коштом парафіян та королевича Костянтина на місці згорілої у 1717. Церква становить собою дерев'яну, тризрубну будівлю із цегляною добудовою – ризницею. Білокам'яне обрамлення вікон та портал перенесені сюди із розібраної замкової вежі. У церкві знаходиться п'ятиярусний іконостас, що налічує коло 50 ікон, створений майстрами Жовківської школи малярства та різьби Івана Рутковича на початку XVIII ст. В іконописі втілено новаторський пошук – образи святих наділені елементами українського типажу. Іконостас виготовлений з липи, його декор має глибоке різьблення, котре виконав Ігнатій Стобенський.

Церква Різдва Богородиці – збудована у 1705 р. на місці старої, також дерев'яної. У середині знаходиться унікальний бароковий іконостас, виконаний у 1708-10 рр. жовківським теслею Кінушем. Теперішні ікони виконані у 90-х рр. XVII століття, а іконостас розписаний майстрами жовківської школи, провідної на той час у малярстві та різьбі, у 1710-27 рр.

Засідання круглого столу «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження»

8 жовтня 2010 року

м. Львів, конференц-зала Львівського історичного музею

Учасники засідання

Маньковська Руслана Вікторівна – відповідальний секретар НСКУ, кандидат історичних наук; **Литвин Микола Романович** – голова Львівської обласної організації НСКУ, в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук; **Возницький Борис Григорович** – генеральний директор Львівської національної художньої галереї, Герой України; **Франко Роланд Тарасович** – член правління НСКУ, заступник голови правління фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара; **Яковина Микола Михайлович** – президент Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС); **Слободян Василь Михайлович** – провідний співробітник «Укрзахідпроектреставрація», кандидат історичних наук; **Дорошук Галина Григорівна** – начальник управління культури і туризму ЛОДА; **Івановський Василь Іванович** – начальник управління охорони культурної спадщини ЛОДА; **Демідонт Олег Богданович** – начальник відділу державного пожежного нагляду Головного управління МНС у Львівській області, полковник служби цивільного захисту; **Каднічанський Дмитро Анатолійович** – заступник голови Львівської обласної організації НСКУ, доцент кафедри туризму географічного факультету Львівського національного університету, кандидат географічних наук; **Куценко Ігор Валентинович** – прес-секретар НСКУ.

Руслана Маньковська

Звіт про обговорення проблем круглого столу «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження»

Дерев'яна сакральна архітектура займає визначне місце в історії світової культури. Україна на початок ХХІ ст. володіє унікаль-

ним скарбом — творіннями традиційного дерев'яного церковного зодчества, аналогів яким нема у світі. Віками талановиті народні майстри зводили досконалі витвори архітектури, піднісши Українське сакральне дерев'яне будівництво на височінь світових мистецьких звершень.

В Україні збереглося понад 2,5 тисячі дерев'яних церков, з яких близько 1000 відносяться до XV-XVIII ст. На прилеглих етнічних Українських землях їх є ще близько 500. Однак на облік та під охорону держави взято тільки 18,3% (469)¹.

Незважаючи на непоправні втрати в царині дерев'яного зодчества протягом XX ст., Україна все ще тримає першість в Європі за кількістю пам'яток сакральної дерев'яної архітектури. Українське сакральне дерев'яне будівництво вирізняється й за своїм архітектурно-мистецьким рівнем, різноманітністю мистецьких засобів, вишуканими формами церковних будівель. Воно геніально поєднує в собі художньо-естетичну, архітектурну і історичну значущість.

Самобутнім витворам народного мистецтва притаманна вражаюча образність, втілена в красі просторів, винятковій єдності конструкцій і форм, пластиці ліній і барв. Видатний дослідник архітектури часів Київської Русі І. Грабар у фундаментальній праці «Церковное зодчество Прикарпатской руси» (1911 р.) зазначав, що саме на Бойківщині дерев'яна сакральна архітектура досягла свого найбільшого розквіту, створивши «дивовижні храми-казки».

Згідно з Міжнародною хартією про народну архітектуру (Пловдивська хартія), «пам'ятки народної архітектури несуть у собі закодовану інформацію, що знайомить нас не лише з концепціями і технічними, художніми, естетичними методами будівництва тієї епохи, коли вони були створені, але й із життєвим рівнем народу та його звичаями. Ось чому вони є живими свідками епохи не тільки в архітектурному і художньому плані, але й у плані історичному». У ній же наголошено що «передача пам'яток народної архітектури у музеї просто неба є винятковим заходом, що викликано надзвичайними обставинами, коли всі можливості, спрямовані на її збереження, вичерпані»². Проблема збереження пам'яток народної архітектури набирає особливої ваги в сучасному суспільстві. у Міжнародній хартії з охорони традиційної архітектурної спадщини (Стокгольмська Хартія. 1998 р.) підкреслюється: «Тра-

диційна архітектурна спадщина має велике значення, вона є фундаментальним виявом культури суспільства, його діяльності в умовах відповідної місцевості й водночас свідчить про культурне розмаїття світу»³. Не втратити витвори народної культури означає не зруйнувати історичної пам'яті, не згубити власного генотипу, не знищити закодованої інформації про нас самих для наступних поколінь. Адже людина, звільнена від історичного досвіду, опиняється на узбіччі історії і не здатна працювати на перспективу.

Національна спілка краєзнавців України одним із пріоритетним завдань своєї діяльності вважає пам'яткоохоронну роботу. З метою збереження унікальних пам'яток сакральної дерев'яної архітектури і привернення уваги органів державної влади та широкої громадськості до їх реального стану 7-8 жовтня 2010 р. була здійснена науково-краєзнавча експедиція на Львівщину.

У підготовці заходу взяли участь президія правління Спілки та Львівська обласна організація НСКУ, яку очолює в. о. директора Інституту Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук М. Р. Литвин. До складу науково-краєзнавчої експедиції на Львівщину увійшли члени правління Спілки та Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара, фахівці з питань охорони культурної спадщини, журналісти.

У Львівській області нараховується понад 800 дерев'яних храмів. Для порівняння зазначимо, що в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській, Херсонській і Кіровоградській областях збереглося по одній дерев'яній церкві; в автономній республіці Крим не залишилось жодної. Якщо виділити карпатський регіон, то в Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській та Чернівецькій областях налічується понад 1480 дерев'яних храмів⁴. Така різниця пояснюється значною мірою історичним розвитком окремих регіонів України.

Під час науково-краєзнавчої експедиції були оглянуті церква Св. Параскеви (XVII ст.) та оборонний василіанський монастир у с. Крехів, у Потеличі – церква Зіслання Св. Духа (1502 р.), у м. Жовква – церква Пресв. Трійці (1720 р.), забудова історичної ринкової площі із замком 1594 р. та костел Св. Лаврентія XVII ст., василіанський (XVII-XX ст.) та Домініканський (XVII-XVIII ст.) монастирі. Знайомство з шедеврами сакрального будівництва Гали-

чини переконує, що тут збереглася самотня палітра різноманітних типів і форм церков, які є надбанням Української і світової культури. Це цікаві об'єкти для наукових досліджень та туристичної галузі.

У XIX ст. одні з перших розвідок із сакральної дерев'яної архітектури Галичини опублікували історик, публіцист, автор краєзнавчих статей про міста і села Холмщини В. Площанський, архітектори Ю. Захаревич та М. Ковальчук. Останній записав цікавий переказ про церкву Св. Юри в Дрогобичі, що зберігся в народі. Її перевезли з околиць Києва взамін за поставлену сіль⁵. Проте останні дослідження доводять, що церкву купили за сіль в селі Надіїв на Івано-Франківщині й у 1657 р. перенесли на теперішнє місце⁶. Безцінним матеріалом для сучасних дослідників є картотеки, малюнки, описи дерев'яних храмів, зроблені о. Лушпинським, Т. Обмінським, К. Мокловським та іншими. На поч. XX ст. видатні вчені І. Свенціцький, В. Січинський, М. Драган змінили методику вивчення народної архітектури. вони почали розглядати споруду, її архітектурні форми, стінопис, різьбу по дереву, іконостас як єдиний мистецтвознавчий ансамбль.

Значний внесок у вивчення народного зодчества внесли о. Цинкаловський, Д. Антонович, С. Таранущенко, В. Щербаківський, Ф. Шміт, І. Крип'якевич та інші. Їхню справу продовжили І. Могитич, В. Чепелик, Л. Прибега, В. Вечерський, В. Слободян, Я. Тарас та інші відомі пам'яткоохоронці України.

Українські дерев'яні церкви – включаючи не лише територію України, але й сучасну Польщу і Словаччину – виокремлюються в унікальне явище світової культури. Вишукані в гармонічній пропорційності, багатогранні в плановому і об'ємно-просторовому вирішенні, народні храми стали звершенням не лише Української, але й загальноєвропейської культури⁷. Народне зодчество впродовж тисячоліть витворило характерний образ церкви. Вона передовсім вирізняється технікою зрубу – горизонтальним розміщенням круглих колод або прямокутних брусів – і тридільністю плану й оригінальним вирішенням верхів, зовнішньому контуру яких відповідав внутрішній простір⁸.

Притаманним лише українській сакральній архітектурі є завершення кожного з трьох основних зрубів окремим верхом, криною галереєю (опасанням), комбінацією простих четвериків і восьмери-

ків. Дерев'яні церкви України мають певні регіональні відмінності, що дає підстави виокремити окремі школи, які ґрунтувалися на місцевих традиціях та мистецькій специфіці їхнього розвитку. Храми будували народні майстри, які навики від дідів і батьків передавали синам, учням, членам будівельних гуртів чи артілей. Так сформувалися різновиди українських дерев'яних церков: бойківський, лемківський, гуцульський, буковинський, галицький, закарпатський, волинський, поліський, подільський, київський (середньонаддніпрянський), слобожанський тощо.

Особливу цінність має збережений у дерев'яних церквах стінопис. Величезний пласт Української малярської спадщини є унікальним не лише для української культури, а й для світової. Цей вид мистецтва бере свій початок у храмах України XI ст. Дослідник Української ікони Д. Степовик зазначає, що київ, Чернігів, Переяслав, Перемишль, Володимир-Волинський, Галич і Львів не сприймали прямих запозичень візантійського мистецтва. З грецьких взірців вони відбирали те, що їм годилося для творіння власного. Крім Константинополя, українські майстри мали добрі творчі зв'язки з Афоном, островом Крит, Венецією й Охридом. У мистецтві давньоруських майстрів відчувається повна творча свобода⁹. Відоме нам настінне малювання збереглося в дерев'яних церквах XV-XX ст. Галичини, Закарпаття та Буковини. Однак найдавнішими вважаються датований 1601-м роком стінопис у верхній церкві Св. Миколи (1428, XVIII) у Середньому водяному на Закарпатті та стінопис 1603 року в церкві Св. арх. Михайла (1598) у Волі Висоцькій на Львівщині. До шедеврів належать стінописи XVII-XVIII ст. у дерев'яних церквах Дрогобича, Львова, Потелича Львівської області, Новоселиці, Олександрівки, Колодного, Крайникового Закарпатської області, Круп'янського і Берегомету Чернівецької області тощо. На сьогодні цінний стінопис XVII-XX ст. відомий у 18 пам'ятках¹⁰. Вирізняються вони розбудованими ідейно-іконографічними програмами і одночасно представляють різноманітність технік виконання та високий мистецький і професійний рівень. На сьогодні вкрай гостро стоїть проблема збереження стінописів на їх автентичних місцях.

У рамках науково-краєзнавчої експедиції 8 жовтня 2010 р. в приміщенні Львівського історичного музею відбулося засідання «круглого столу» «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львів-

щини: проблеми збереження». Відкрили і вели засідання автор цих рядків та голова Львівської обласної організації НСКУ, в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук М. Р. Литвин. За участю представників органів державної влади, громадськості, пам'яткоохоронців, фахівців з означеної проблематики та журналістів розгорнулася дискусія щодо причин нищення витворів народної архітектури, висловлювалися конструктивні пропозиції щодо їх збереження.

Відомий музеєзнавець, генеральний директор Національної галереї мистецтв, Герой України Б. Г. Возницький занепокоєно говорив про спотворення унікальних пам'яток невідповідними матеріалами внаслідок ремонтів. Це призводить до втрати артефактами автентичного вигляду, а в подальшому – до їх руйнування. Використовуючи досвід Австрії чи Польщі необхідно забезпечити юридичну недоторканість пам'яток культури.

Звернутися до практики сусідніх держав пропонував і президент Українського національного комітету ICOMOS М. Яковина. У Словаччині, зазначив він, держава особливо піклується про свої дерев'яні дива. Він зупинився на 16 об'єктах, які є кандидатами на внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. 8 церков знаходяться на території України. Чотири пам'ятки – в Львівській області: храм Зішестя Св. Духа в Потеличі (1502 р.), церква Пресвятої Трійці в Жовкві (1720 р.), церква Св. Юра в Дрогобичі (друга пол. XVII ст.), церква Св. Дмитра у Маткові (1838 р.). Дві – на Івано-Франківщині: церква Зішестя Св. Духа в Рогатині (поч. XVI ст.), церква Різдва Пресвятої Богородиці в Нижньому Вербіжі (1808 р.). Дві – в Закарпатській області: церква Вознесіння Господнього в Ясині (1824 р.) і церква Св. арх. Михайла в с. Ужок (1745 р.). Також до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО пропонуються 8 пам'яток на етнічних Українських землях, які перебувають у складі Польщі. Мова про церкву архангела Михаїла у Смільнику (1791 р.), церкву Святої Параскеви у Радружі (1583 р.), церкву Різдва Пресв. Богородиці у Хотинці (1600 р.), церкву архангела Михайла у Туринську (1801-1803 р.), церкву Св. Параскеви у с. Квятонь (1811 р.), церкву архангела Михайла у Брунарах (1830 р.), церкву Пресв. Богородиці в Овчарах (1653 р.) і церкву Св. Якова у Поворознику (1600 р.).

До реєстру Світової спадщини ЮНЕСКО внесені дерев'яні пам'ятки Румунії, Росії, Польщі, Білорусі, Словаччини, Норвегії, які відрізняються характерними принципами будівництва, планувальними і композиційними засадами. російські церкви мають внутрішню закритість верхів, менш детальну обробку дерева, тоді як у мармароських храмах Румунії відсутні верхи, внутрішні простори перекриті склепіннями. Іншими є й костели Південної Малопольщі, в яких відсутні верхи у формі бань та наметів. У Словаччині дерев'яна архітектура поєднала латинські, протестантські та українські впливи. Норвегія зберегла самотутню стилістику, яка своїм корінням тяжіє до зовсім іншої духовної традиції¹¹. Комплекс пропонує дерев'яних церков карпатського регіону України та Польщі суттєво доповнює картину традиційного сакрального будівництва Європи, без якого вона не є завершеною. Проте інертність, затягування підготовки необхідної документації віддаляють процедуру реєстрації шедеврів народного зодчества України в світовій спадщині.

Учасник засідання Львівського «круглого столу», авторитетний в Україні та далеко за її межами дослідник дерев'яної архітектури, лауреат премії ім. Д. Яворницького Національної спілки краєзнавців України, провідний науковий спеціаліст інституту «Укрзахідпроектреставрація», кандидат історичних наук В. М. Слободян підняв проблему зникнення унікальних витворів традиційної архітектури. Пам'яткознавець наголосив на необхідності розвивати в суспільстві традицію збереження культурної спадщини, виховувати у громадян почуття відповідальності за національні надбання. Між тим й історико-культурний образ окремих пам'яток, за його словами, може бути настільки значним і загальновизнаним суспільством, що з часом набуває значення символу міста, держави, впливає на патріотичні почуття людей, на їхнє ідейне та моральне виховання¹². Актуальним залишається проблема виконання державними органами Закону України «Про охорону культурної спадщини». У його 43-й статті зазначається: «Незаконні дії (пошкодження, руйнування, знищення), вчинені фізичною особою, що призвели до істотних змін пам'яток, їхніх територій, охоронюваних археологічних територій, а також їхніх частин, тягнуть за собою кримінальну відповідальність згідно з законом»¹³. Проте звичай відповідальні установи положень цього закону не дотри-

муються. Збудовані з недовговічного матеріалу, яким є дерево, церкви руйнуються під впливом природних атмосферних та біологічних чинників: гинуть від води, вогню, жуків-короїдів, шашелю та й від людської недбалості чи шкідництва.

Останнім часом набуло популярності спотворення унікальних дерев'яних церков невідповідними матеріалами – бляхою, пластикою «вагонкою», металочерепицею тощо. Це призводить до втрати храмами їх автентичного вигляду та появи руйнівних процесів. Дуже часто самі церковні громади розбирають старі дерев'яні церкви, щоби на їх місці зводити нові муровані. В. Слободян навів приклад с. Бісковичів на Самборщині: там селяни спорудили нову церкву, а стару дерев'яну розібрали.

Систематичними стали випадки загоряння церков, що переважно призводить до їх повного знищення. За роки незалежності в Україні трапилася 81 пожежа дерев'яних святинь, в яких безслідно зникла низка унікальних пам'яток сакральної архітектури.

Цю гостру проблему порушив на засіданні «круглого столу» начальник відділу державного пожежного нагляду Головного управління МНС у Львівській області О. Демідонт. Причини займань можуть бути природними – від блискавки чи залишеної без нагляду свічки. Хоча й через т. зв. людський фактор (70% пожеж) – недбале ставлення до стану електромереж та правил дотримання протипожежної безпеки, намагання приховати сліди крадіжок, бажання збудувати нову церкву.

Низку реліквій можна було зберегти завдяки системі пожежогашіння. Так, влітку цього року у селі Матків Турківського району на Львівщині саме така система врятувала дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці – пам'ятку національного значення, претендента до Списку культурної спадщини ЮНЕСКО. Під час буревію в будівлю вдарила блискавка, але спрацювала система пожежогашіння. Церква отримала таке обладнання в межах програми ЮНЕСКО.

Аналогічну сигналізацію мають ще три дерев'яні церкви з існуючих на Львівщині 815. Цього вкрай обмаль – в інших країнах Європи кожна сакральна споруда обладнана системою пожежогашіння. Вартість такої протипожежної системи, за словами О. Демідонта, складає близько 80 тисяч гривень. Стільки коштує лише одна історична ікона.

В Україні знаходиться близько 14 тисяч культових установ, що належать до різних релігійних конфесій. Лише 17% із них (2469) обладнані необхідними засобами охоронно-пожежної сигналізації¹⁴. Про стан збереження дерев'яних храмів у Львівській області доповів В. Івановський – начальник управління охорони культурної спадщини Львівської обласної державної адміністрації. Він розповів про реалізацію регіональної програми «Збереження пам'яток сакральної архітектури», затвердженої 2006 року. в рамках цієї програми з обласного бюджету виділяється здебільшого 250-300 тис. грн. на інвентаризацію та паспортизацію пам'яток (2010 року інвентаризовано близько 300 храмів); 400 тис. грн. (2010 р.) на реставрацію церков; 700 тис. грн. на встановлення сигналізації та протипожежні заходи. Стурбованість чиновника ЛОДА викликав той факт, що коли в області згоріло три храми-пам'ятки національного значення, органи внутрішніх справ з невідомих причин відмовилися порушувати кримінальні справи. Зрозуміло, що виділених коштів бракує на весь обсяг охоронних робіт в області. З огляду на все ще значну кількість пам'яток дерев'яного сакрального будівництва на Львівщині без підтримки держави зберегти ці унікальні цінності світового рівня буде складно.

Відповідальність влади за культурну спадщину була головним акцентом виступу Д. Каднічанського – відповідального секретаря Львівської обласної організації НСКУ. Він обґрунтував необхідність дотримання місцевими органами влади правового механізму захисту пам'яток народного зодчества. Варто інвестувати кошти в систему захисту пам'яток, як це робиться в Польщі. За статистикою, протягом останніх 15 років у цій країні було пограбовано 75% культових споруд. Однак систематичні дії, спрямовані на вдосконалення їхнього захисту, дали позитивний результат і суттєво зменшили кількість крадіжок¹⁵. За словами Д. Каднічанського, слід пам'ятати, що кожна викрадена пам'ятка старовини збіднює суспільство в духовному, художньому, історичному та культурному сенсі.

Разом із тим дослідник підкреслив, наскільки важливо у справі охорони сакрального будівництва об'єднати зусилля влади, громадськості та релігійних діячів. Влада і самі церковні громади не завжди усвідомлюють, що пам'ятки дерев'яного зодчества є не тягарем для місцевого бюджету, а амбітними архітектурними спо-

рудами і приладами для туристів. Цим варто пишатися і берегти, активно популяризуючи в засобах масової інформації.

Учасники «круглого столу», підсумовуючи результати роботи науково-краєзнавчої експедиції на Львівщину та ґрунтовне спілкування про місце Українського сакрального будівництва в світовій культурній спадщині, дійшли висновку про переважно незадовільний стан більшості унікальних пам'яток дерев'яної архітектури. Було прийнято ухвалу, якою президії правління Національної спілки краєзнавців України доручено звернутися до Президента України про затвердження Національної програми зі збереження і охорони сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України. У цьому документі важливо передбачити інвентаризацію дерев'яних церков в Україні та на українських етнічних землях зі складанням уніфікованого індивідуального пам'яткоохоронного паспорта. Крім того, актуальним є проведення ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт сакральних дерев'яних споруд, їхнього стінопису та ікон виключно із залученням фахових спеціалістів. А ще – здійснення сигнально-охоронних і протипожежних заходів та державна підтримка в розробці номінаційного дос'є для подання раритетних дерев'яних церков України до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Схвалення отримала і пропозиція керівника Львівської обласної організації НСКУ М. Литвина про створення районних громадських комісій, які контролюватимуть дії місцевої влади та релігійних громад щодо збереження пам'яток сакрального будівництва.

Особливу увагу варто приділити і включенню рідкісних пам'яток зодчества до туристичних маршрутів України, сприяти широкому висвітленню їх унікальності засобами масової інформації, виробництву науково-документальних та популярних фільмів.

Опіки держави потребують і дерев'яні храми Лівобережної України. До президії правління НСКУ звернулися представники громадськості м. Новомосковська Дніпропетровської області з проханням захистити національну святиню й рідкісну пам'ятку, один із оберегів духовної культури українського народу – Свято-Троїцький собор XVIII ст.

Будівництво й історія цього храму є яскравим свідченням незламного духу наших предків і високої майстерності народних зодчих. Зведений архітектором Якимом Погребняком у 1775-1778

рр. в центрі Самарської паланки за ініціативи кошового Чепіги та самарського полковника Головатого, собор став шедевром Українського дерев'яного будівництва епохи козацького бароко.

Архітектура цього стилю є самобутнім внеском українського народу до скарбниці світової культури, духовним джерелом національного самоствердження. Динаміка, виразний рух пластичних форм, що впливає через зорове сприйняття на емоції глядача, притаманні італійському бароко. Цей стиль у XVI-XVIII ст. поширився у Франції, Іспанії, Німеччині, Австрії, Угорщині, Польщі тощо. Властиві Європі й історично зумовлені тенденції набувають в Українській архітектурі своєрідного національного забарвлення. Майстри, реагуючи на суспільні та культурні потреби епохи, зуміли поєднати їх із споконвічними традиціями народного зодчества, досягаючи при цьому органічного, глибокого синтезу. В Україні стиль бароко отримав особливі риси стриманості і конструктивізму. Він співпав із козацькою добою в історії українського народу, його боротьбою за незалежність і волю. І, враховуючи емоційність Українців та їхній потяг до мальовничості, широко поширився на українських землях. Свято-Троїцький собор в Новомосковську відносять до слобожанського типу. Складна дев'ятизрубна, дев'ятикупольна (присвячена дев'яти ангельським чинам) споруда висотою 35м демонструє феноменальне теслярське мистецтво Українських будівничих. Храм побудований без жодного цвяха – всі кріплення в ньому виконані філігранно підігнаними шипами. За легендою майстер Яким замість проекту мав макет собору, з яким він повернувся у паланку після двомісячного усамітнення в плавнях. Відомий дослідник козацької доби, академік Д. Яворницький бачив модель храму з оситняку і в 1892 р. писав, що вона «зовсім недавно спорохнявіла від часу»¹⁶.

Історики зазначають, що в 1880-ті рр. храм був перебудований зодчим Олексієм Пахучим: була зведена дзвіниця, встановлено дзвін вагою 4 тонни і куранти. в 1930-ті рр. в ньому розмістили зерносховище; пережив він і часи гітлерівської окупації. В 1960-ті тут відкрили краєзнавчий музей. Згодом біля святині, в охоронній зоні побудували вокзал, проти чого гостро виступив письменник Олесь Гончар¹⁷. У наші дні собор, якому виповнилося вже 230 років, все ще потребує захисту, йому загрожує руйнування через людську байдужість. 19 листопада 2010 р. з метою вивчення стану

збереження національної пам'ятки до Новомосковська виїхали члени президії правління Спілки та активісти краєзнавчого руху. У складі делегації були Г. О. Клепак – заступник Голови НСКУ, автор цих рядків, І. В. Куценко – речник НСКУ, Г. П. Савченко – голова Київської обласної організації НСКУ, історики, пам'яткознавці Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна, Р. Ю. Подкур, О. М. Костюкова (Черкаси), представники ЗМІ та інші.

Учасники краєзнавчої експедиції ознайомилися з історією пам'ятки, оглянули собор. Зокрема, його північні вежі, які нахилилися в бік центрального купола на 20 градусів – фундаменти вже багато років роз'їдає грибок. Відбулася ґрунтівна розмова з науковцями, дослідниками і священиком храму о. Романом. Ми також зустрілися з керівництвом місцевої влади. Ставили питання про впорядкування прилеглої до національної пам'ятки території, заборону самовільного будівництва торговельно-розважальних об'єктів в охоронній зоні. В ході обговорення були підготовлені пропозиції щодо заходів зі збереження Свято-Троїцького собору. Їх було озвучено 30 листопада 2010 р. на прес-конференції в Києві, присвяченій збереженню сакральної дерев'яної архітектури в Україні.

Окреслено нагальні проблеми, що стосуються реставрації Свято-Троїцького собору в Новомосковську. Першочерговим завданням, як зазначалося у зверненні президії правління НСКУ до голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації від 25 листопада 2010 р., є фінансування підготовки експертної та реставраційної документації, виділення коштів на проведення реставраційних робіт кваліфікованими фахівцями і благоустрою території навколо собору.

Для збереження цієї унікальної пам'ятки важлива більша інформованість. Необхідно залучити дослідників та медіа для підготовки науково-популярної матеріалів, документальних фільмів, створити туристичні маршрути козацькими місцями Новомосковщини. Адже тут 1670 р. у заплаві річки Самари був заснований Свято-Миколаївський самарський чоловічий монастир, збереглися Миколаївська церква, келії XVIII ст. Щоби при наближенні до національної святині ліпше усвідомити слова Українського класика О. Гончара з роману «Собор»: «Буде незламний наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сяятиме блиском недосяжних бань».

Шаблю вибито з рук, але в серці не вибито дух волі і жадання краси. Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки...»

Пам'ятки козацького бароко вимагають пильної уваги суспільства і дослідників. Зниклі ж витвори народного здобчства потребують відродження та повернення до національної культурної скарбниці. Трагічна доля спіткала славетну пам'ятку в с. Лютенька Гадяцького району Полтавської області. Актив Національної спілки краєзнавців України під час науково-краєзнавчої експедиції на Полтавщину в червні 2009 р. відвідав це село. Місцева громада виступила за відбудову козацького храму, зруйнованого за радянських часів. Успенська церква, зведена 1686 р. коштом гадяцького полковника М. Бороховича, була видатною кам'яною спорудою козацької доби. П'ятикупольна, дев'ятидільна будівля хрещатого типу ґрунтувалася на традиціях будівництва дерев'яних церков і продовжувала форми дерев'яної архітектури в мурованих храмах. За переказами старожилів, в селі височіла дерев'яна семикупольна церква, спалена в 1659 р. під час нападу війська Карач-бея. в жорстокій сутичці козаків Лютенської сотні з татарами згоріло все містечко. Відбудові храму передують археологічні дослідження, які проводять науковці та співробітники Полтавського краєзнавчого музею, Національного музею-заповідника Українського гончарства в Опішні, Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка та інші. Масштабність будівлі демонструють розчищені фундаменти завширшки 2,5 м та залишки двометрових стін. Храм був усипальницею козацького полковника Михайла Бороховича. Вважається, що тут знаходиться склеп гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького. Розкопки церкви та поховань засвідчили глибоку історію і культуру краю, вони відкривають маловідомі сторінки козацького періоду життя народу Полтавщини. Сподіваємося, що винятковий храм, який в давнину називали козацьким, буде відроджено – адже в ньому втілюлися героїчне минуле нашого народу та неперевершена майстерність народних зодчих. Дерев'яні церкви Наддніпрянщини вирізняються специфічним первісним планом споруд, притаманною їм системою будування, вражають громадам пірамідальних завершень. Їхній вигляд набув виразної ознаки стилю бароко. В XVI–XVIII ст. в сакральній дерев'яній архітектурі було довершено розпочате ще в київській русі. Тоді було створено оригінальну, неповторну куль-

туру, яка забезпечила Українській нації безсмертя й непохитне місце в світовій цивілізації.

Збереження сакральної дерев'яної архітектури неможливе без глибокого вивчення її самобутності в контексті світових досягнень. Опираючись на дослідження вчених XIX ст., пам'яткоохоронний досвід, теоретичні напрацювання в царині сакрального будівництва, сучасна українська наука формує засади створення архітектурної охоронно-реставраційної галузі, що дасть можливість відродити і зберегти історико-культурну спадщину України.

Інтеграція України у світовий простір потребує виходу на міжнародні стандарти в пам'яткоохоронній галузі. Важливим досвідом виступає процедура подання дерев'яних церков карпатського регіону України і Польщі (на етнічних Українських землях) до реєстру Світової спадщини ЮНЕСКО. Відбір пам'яток здійснювався авторитетними вченими. Серед них М. Бевз, Ю. Диба, В. Слободян, Ю. Дубик, І. Могитич, Л. Прибега, В. Вечерський та інші. Враховувались особливості різних шкіл церковного будівництва, різноманітність архітектурно-композиційних і планувальних типів храмів. Детальну інформацію з описом кожної церкви готували три дослідницькі групи. В січні 2010 р. до Центру світової спадщини надійшло спільне попереднє транскордонне подання від України і Польщі, підписане міністрами культури обох країн.

Запропонована група дерев'яних церков є унікальним реліктом завершеної в наш час багатовікової лінії розвитку традиційних дерев'яних святинь. кожна з них є збереженим зразком вже втраченої технологічної і будівельної майстерності, а поліхромії вибраних церков відносяться до найцінніших збережених стінописів. Наводиться опис пам'яток з попереднього подання до реєстру світової спадщини ЮНЕСКО¹⁸.

До галицького типу відносяться храм Зішестя Св. Духа в Потеличі 1502 р. на Львівщині. У ньому зберігся іконостас XVII ст., унікальний стінопис 1628 р. та поч. XVIII ст., у Бабинці розташований найдавніший в Українському малярстві сюжет «оплакування»; церква Пресвятої Трійці в Жовкві 1720 р. Її п'ятиярусний іконостас із деякими іконами роботи художника Івана Рутковича і стінопис датуються початком XVIII ст. Церква Св. Юра в Дрогобичі зведена в другій пол. XVII ст. з цінними розписами та іконостасом. Це її відомий мистецтвознавець Г. Логвин назвав «поє-

мою в дереві» . На Івано-Франківщині – церква Зішестя Св. Духа в Рогатині початку XVI ст. Нині це філія Івано-Франківського художнього музею, де знаходяться іконостас, окремі ікони XVI–XVIII ст., стародруки, скульптура, надгробні плити XVII ст. А ще – церква Святої Параскеви у Радружі (Польща) 1583 р. Це одна з найстарших збережених. У 1699 р. в ній встановлено іконостас. Церква Різдва Пресвятої Богородиці у польському Хотинці: зведена 1600 р., в ній розміщено п'ятиярусний іконостас.

Пам'ятки бойківського типу збереглися на Львівщині. Це про них відомий вчений І. Грабар написав: «... у цих легко здійснених до неба струнких силуетках храмів, у дитячій простоті їхньої конструкції, що надає їм подоби химерних іграшок, – виявився увесь непоборний чар цього справжнього народного мистецтва». До реєстру ЮНЕСКО внесено церкву Св. Дмитра у Маткові, збудовану в 1838 р. вона вражає високими восьмибічними верхами з чотирма, п'ятьма заломами. Церква Св. арх. Михайла в с. Ужок на Закарпатті 1745 р. виділяється високою стрункою вежею стовпової конструкції з низьким наметом над бабинцем, де на третьому рівні розташовувалась дзвіниця. Тут збереглися ікони, стародруки XVII ст., різьблення іконостасу XVIII ст.

Гуцульський тип дерев'яних церков представляють збудована 1808 р. п'ятибанна церква Різдва Пресвятої Богородиці в Нижньому Вербіжі на Івано-Франківщині та церква вознесення Господнього в Ясінях на Закарпатті 1824 р., де зберігся іконостас та ікони XVII ст. Церкву місцеві мешканці називають Струківською за іменем гуцула Івана Струка, який збудував тут каплицю в XVI ст.¹⁹

Особливою вишуканістю характеризується західнолемківський тип. Пам'ятки знаходяться на етнічних Українських землях, які перебувають у складі Польщі. Церква Св. Параскеви у с. Квятонь 1811 р. збереглася найкраще і виділяється трьома бароковими банями зі сліпими ліхтарями. Церква архангела Михайла у Брунарах зведена в 1830 р. із бароковим іконостасом початку XIX ст. та іконами XVIII-XIX ст. Церква Пресвятої Богородиці в Овчарах 1653 р. із вежею-дзвіницею стовпової конструкції, яку над псевдосвітлицею вінчає барокова баня, збудована майстром Теодором Русинком в 1783 р., бароковим іконостасом 1712 р. роботи Івана Медицького. Церква Св. Якова у Поворознику 1600 р., яку в 1814 р. перебудували після перенесення. Там зберігся найдавніший

сюжетний стінопис 1607 р., бароковий іконостас XVII ст., дзвін, відлитий 1615 р.

У Польщі знаходиться храм східно-лемківського типу – п'ятибанна церква архангела Михайла у Туринську 1801-1803 р. Вона найстаріша серед подібних, там зберігся триярусний іконостас 1898 р. з іконами і стінописом майстра Йосифа Буковчика.

Українське дерев'яне будівництво досягло найвищого рівня технічної і мистецької досконалості в дерев'яних церквах, які розсіяні по всій Україні. Вони викликають подив і захоплення не лише українців, але і наших гостей. Чеський дослідник Ф. Заплетал висловився, що українські дерев'яні церкви можуть бути славою, гордістю й радістю кожного народу. А це примушує вклонитися глибокому творчому генієві українського простолюду, який столітньою напруженою працею цілих поколінь створив дорогоцінний, на жаль, досі не пізнаний і не оцінений скарб світової культури – дерев'яний храм²⁰. У сакральній дерев'яній архітектурі України збережена духовна культура народу, через художнє мислення зодчих розкривається самобутній і неповторний світ українців.

Створені шедеври не мають аналогів у світі, вони потужно репрезентують Українську культуру як невід'ємну складову світової спадщини.

Джерела та література

1. Сліпченко Н., Могитич І. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 2005. – № 15. – С. 5-11.
2. Там само. – С. 5-11.
3. Охорона культурної спадщини: Збірник міжнародних документів. – К., 2002. – С. 90-92.
4. П'ятдесят п'ять дерев'яних храмів Закарпаття. – К., 2008. – С. 4.
5. Смірнов Ю. Дослідження дерев'яних церков Галичини у XIX – першій половині XX ст. // Галицька Брама. – 2010. – № 4-5. – С. 25-31.
6. Сорок чотири дерев'яні храми Львівщини. – К., 2008. – С. 56-57.
7. Моги́тыч И. Р. Памятники архитектуры // Украинские карпаты. Культура. – К., 1989. – С. 92.
8. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми. – К., 2007. – 270 с.
9. Слободян В. М. Шедеври української сакральної дерев'яної архітектури // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 1996. – №4. – С. 52-59.
10. Степовик Д. Історія української ікони X-XX ст. – К., 2008. – С.12.

11. Сліпченко Н., Могитич І. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – 2005. – №15. – С. 5-11.
12. Слободян В. М. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998. – 864 с.
13. Прибега Л. В. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України. – К., 2009. – С.68.
14. Закон про охорону культурної спадщини // Відомості Верховної Ради. – 2000. – №39. – С.333; Правова охорона культурної спадщини. Збірник документів. – К., 2004. – С.161.
15. Коцев'як С., Огородські П., Рулевич Я. Порадник із питань захисту сакральних об'єктів. – Львів, 2008. – С.4.
16. Там само – С. 13-14.
17. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. у 3-х тт. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 212-214.
18. Пісковий В. Чотири народження собору // Дзеркало тижня. – 2008. – №21. – 7 червня.
19. Дерев'яні церкви карпатського регіону України і Польщі // Галицька Брама. – 2010. – № 4-5. – С. 6 – 24.
20. Логвин Г. Н. Украинские карпаты. – М., 1973. – 192 с.
21. П'ятдесят п'ять дерев'яних храмів Закарпаття. – К., 2008. – С.82.
22. Історія Української культури. За ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – С. 528.

**Ухвала учасників засідання круглого столу
«Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини:
проблеми збереження»**

від 8 жовтня 2010 року

Національна спілка краєзнавців України одним із ключових завдань своєї діяльності вважає пам'яткоохоронну роботу. З метою збереження унікальних пам'яток сакральної дерев'яної архітектури була здійснена науково-краєзнавача експедиція на Львівщину. У ході якої були оглянуті церква Св. Параскеви (XVII ст.) та оборонний василіанський монастир у с. Крехів. У Потеличі – церква Зіслання Св. Духа (1502 р.), а в селі Воля Висоцька – церква Св. арх. Михайла (1598 р.). У м. Жовква – церква Пр. Трійці (1720 р.), забудова історичної Ринкової площі (сучасна пл. Вічева) із замком 1594 р. та костел Св. Лаврентія XVII ст., Василіанського (XVII-XX ст.) та Домініканського (XVII-XVIII ст.) монастирів.

Учасники «круглого столу» за результатами роботи науково-краєзнавчої експедиції «Світові пам'ятки сакральної архітектури Львівщини: проблеми збереження» дійшли висновку про незадовільний стан більшості унікальних пам'яток дерев'яної архітектури західного регіону України. Унікальність та неповторність цих архітектурних артефактів безперечна: переважна більшість дерев'яних церков, капличок, костелів та синагог Галичини є шедеврами готики, які не мають аналогів у світі. На Львівщині збереглося понад 800 дерев'яних церков серед 2-х з половиною тисяч загальноукраїнських. Серед них є храми-кандидати на внесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: церква Святого Юра у м. Дрогобич, церква Зіслання Св. Духа в с. Потелич Жовківського р-ну, церква Собору Богородиці у с. Матків Турківського р-ну та церква Святої Трійці в м. Жовква.

Однак велич сакральної дерев'яної архітектури Львівщини сьогодні відома лише фахівцям та завзятим аматорам цієї справи. Науковці продовжуватимуть структурувати і поширювати інформацію щодо унікальних пам'яток дерев'яної архітектури, оскільки перевага зазвичай надається фортецям, замкам та монастирям. Незадовільним залишається і технічний стан більшості дерев'яних храмів. Місцева влада не завжди усвідомлює, що пам'ятка дерев'яного зодчества є не тягарем для місцевого бюджету, а амбітною архітектурною спорудою, принадою для туристів.

З огляду на це пропонується:

1. Президії НСКУ підготувати звернення до Президента України про затвердження Національної програми зі збереження і охорони сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України, в якій передбачити:

- 1.1. Завершення інвентаризації дерев'яних церков в Україні та на українських етнічних землях зі складанням уніфікованого індивідуального пам'яткоохоронного документа;

- 1.2. Проведення ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт сакральних дерев'яних споруд, їх стінопису та ікон виключно із залученням фахових спеціалістів;

- 1.3. Здійснення сигнально-охоронних і протипожежних заходів, широке впровадження автоматичних систем пожежогасіння для збереження унікальних дерев'яних церков.

1.4. Звернення в ЮНЕСКО про внесення унікальних дерев'яних церков України до Списку Всесвітніх спадщин.

2. Правлінню НСКУ підтримати ініціативу Львівської обласної організації НСКУ і розпочати роботу по створенню районних громадських комісій, які контролюватимуть і інспектуватимуть дії місцевої влади. Координаційні функції покласти на обласні осередки Спілки.

3. Звернутися до Міністерства культури і туризму України, Державної служби туризму і курортів про внесення унікальних сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України до туристичних маршрутів, забезпечити раціональне використання та охорону цих об'єктів.

4. Засобам масової інформації привертати увагу широкої громадськості до проблем збереження і охорони пам'яток дерев'яної архітектури, активно висвітлювати позитивний і негативний досвід у цьому напрямі, популяризувати духовну спадщину України.

Список дерев'яних церков карпатського регіону, поданих Україною та Польщею до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО

Потелич (Львівська область, Жовківський район)

Церква Зішестя Св. Духа, збудована 1502 року, перебудована 1711 року. Давній галицький тип. Зберігся стінопис 1621 року.

Жовква (Львівська область)

Церква Пр. Трійці, збудована 1720 року. Новіший варіант галицького типу. Зберігся іконостас першої половини XVIII ст.

Дрогобич (Львівська область)

Церква Св. Юра, збудована у другій пол. XVII ст. Новіший варіант галицького типу. Стіни нави, бабинця і емпори вкриті розписами XVII ст. Зберігся іконостас XVII ст.

Матків (Львівська область, Турківський район)

Церква Св. Дмитра (Собору Пр. Богородиці), збудована 1838 року. Бойківський тип. Зберігся іконостас поч. XIX ст.

Рогатин (Івано-Франківська область)

Церква Зішестя Св. Духа, збудована на початку XVI ст. Давній галицький тип. Зберігся іконостас 1650 року.

Нижній Вербіж (Івано-Франківська область, Коломийський район)

Церква Різдва Пр. Богородиці, збудована 1808 року. Гуцульський тип. Зберігся іконостас початку XIX ст.

Ужок (Закарпатська область, Великоберезнянський район)

Церква Св. арх. Михайла, збудована 1745 року. Бойківський тип. Зберігся іконостас початку XVIII ст.

Ясиня (Закарпатська область, Рахівський район)

Церква Вознесіння Господнього, збудована 1824 року. Гуцульський тип. Зберігся іконостас поч. XIX ст.

Брунари Вижні (Малопольське воєводство)

Церква Св. арх. Михайла, збудована 1830 року. Західно-лемківський тип. Зберігся іконостас поч. XIX ст.

Хотинець (Підкарпатське воєводство)

Церква Різдва Пр. Богородиці, збудована 1731 року. Новіший варіант галицького типу. Зберігся стінопис 1735 року та іконостас XVII ст.

Кятонь (Малопольське воєводство)

Церква Св. Параскеви, збудована 1811 року. Західно-лемківський тип. Зберігся іконостас кін. XIX ст.

Рихвалд (Малопольське воєводство)

Церква Покрови Пр. Богородиці, збудована 1653 року. Західно-лемківський тип. Зберігся іконостас поч. XVII ст.

Поворозник (Малопольське воєводство)

Церква Св. апостола Якова, збудована 1600 року, з пізнішими перебудовами 1814 року. Західно-лемківський тип. Зберігся стінопис 1607 року та іконостас поч. XVII ст.

Радруж (Підкарпатське воєводство)

Церква Св. Параскеви, збудована 1583 року. Давній галицький тип. Зберігся стінопис XVII-XVIII ст.

Смільник (Підкарпатське воєводство)

Церква Св. арх. Михайла, збудована 1791 року. Бойківський тип.

Туринсько (Підкарпатське воєводство)

Церква Св. арх. Михайла, збудована у 1801-1803 роках. Східно-лемківський тип. Зберігся іконостас кін. XIX ст.

Науково-краєзнавча експедиція до м. Новомосковська Дніпропетровської області 2010 р.

Науково-організаційні засади експедиції

Науково-краєзнавча експедиція до м. Новомосковська Дніпропетровської області 19 листопада 2010 р. була одним із головних пунктів програми перших «Тронецьких читань», які відбулися у Дніпропетровську. Метою цієї подорожі, на якій на поліг Голова правління Національної спілки краєзнавців України, академік П. Т. Тронецький, було якомога більше дізнатися про сучасний стан перлини козацького бароко дерев'яного Свято-Троїцького храму. У програму експедиції входили зустрічі зі священником храму та з міським головою Новомосковська.

Програма експедиції

7.00 – приїзд до Дніпропетровська.

9.00 – 10.00 - зустріч учасників експедиції із ректором національного гірничого університету академіком Г. Г. Півняком та професорсько-викладацьким складом університету.

10.00 – 12.30 – засідання учасників перших наукових «Тронецьких читань».

13.30 – виїзд до м. Новомосковська.

14.30 – 16.00 – огляд пам'ятки та зустріч із настоятелем Свято-Троїцького собору.

16.30 – 17.30 – зустріч із міським головою м. Новомосковська С. Морозом.

20.00 – від'їзд із Дніпропетровська.

Учасники експедиції

Клепак Григорій Олексійович – заступник голови правління НСКУ; **Маньковська Руслана Вікторівна** – відповідальний секретар НСКУ; **Катаргіна Тетяна Іванівна** – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, пам'яткознавець; **Денисенко Галина Григорівна** – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, пам'яткознавець; **Подкур Роман Юрійович** – старший науковий співробітник Інституту іс-

торії України НАН України, кандидат історичних наук; **Савченко Григорій Петрович** – голова правління Київської обласної організації НСКУ; **Кочергін Ігор Олександрович** – голова правління Дніпропетровської обласної організації НСКУ; **Костюкова О. М.** – доцент Черкаського національного університету; **Букет Євген Васильович** – заступник головного редактора газети «Слово Провсвіті»; **Біловицька Наталія** – журналіст газети «Урядовий кур'єр»; **Браславець В.** – головний спеціаліст управління у справах преси та інформації Дніпропетровської обласної державної адміністрації.

Ігор Кочергін

Звіт про робочу поїздку до Свято-Троїцького собору в Новомосковську

Біля Свято-Троїцького собору гостей зустрів отець Василь, який приємно вразив присутніх своєю поінформованістю стосовно історичної долі Свято-Троїцького собору. Протягом майже години священник показував учасникам експедиції внутрішнє облаштування Собору та розповідав про його головні святині, не оминув також і проблеми утримання та реконструкції козацької святині.

За словами отця Василя, Собор перебуває на межі закриття. В минулому році на ім'я протоієрея Володимира надійшов лист з Дніпропетровського обласного управління архітектури, в якому зазначалося, що через аварійний стан приміщення, масові заходи в храмі мають бути заборонені. Проте, не зважаючи на брак коштів керівництво храму здійснило влітку 2010 р. частковий косметичний ремонт дзвіниці: її пошпаклювали і підфарбували. Однак цього замало. Лише на ремонт дзвіниці загалом необхідно 300 тисяч гривень для заміни деревини, відновлення годинника, заміни головного дзвону.

Звісно, найбільшій уваги потребує храмова споруда, яка на даний час має крен у 22 градуси, що може призвести у будь-який час до її падіння. Існує давно розроблений проект реконструкції храму, який коштував 3 мільйони гривень. Його має затвердити експертна комісія в Києві, але на це також потрібні майже 100 тисяч гривень. Наступним кроком може стати проведення тендеру і лише після цього зможуть початися ремонтні роботи. За підрахунка-

ми протоієрея Володимира на реставрацію Свято-Троїцького храму потрібна сума від 15 до 25 мільйонів гривень.

На думку отця Василя міська влада усіляко намагається сприяти збереженню храму, створена опікунська рада при міськвиконкомі, однак у бюджеті міста грошей для реставрації немає. Краєзнавча експедиція після відвідання Свято-Троїцького собору завітала до міськради, де мала зустріч з новообраним міським головою м. Новомосковська Сергієм Морозом, який пообіцяв надавати сприяння у справі збереження собору.

Звісно, краєзнавча експедиція не може розв'язати складного завдання реставрації Свято-Троїцького собору, проте своєю увагою і присутністю вона продемонструвала зацікавленість з боку Національної спілки краєзнавців України і наукової спільноти у якомога скорішому вирішенні питання зі збереженням української святині та об'єднанні задля цього зусиль державних установ і громадськості.

ПРОПОЗИЦІЇ

Президії правління Національної спілки краєзнавців України щодо заходів зі збереження Свято-Троїцького собору в м. Новомосковську Дніпропетровської області

Беручи до уваги критичний стан збереження та загрозу руйнування унікальної національної святині — козацького Свято-Троїцького собору XVIII ст. Української Православної Церкви (МП) у м. Новомосковську Дніпропетровської області, Президія Правління Національної спілки краєзнавців України на своєму засіданні від 25 листопада 2010 р. ухвалила звернутись до Дніпропетровської облдержадміністрації з відповідними пропозиціями:

- створити Громадську раду при ОДА по врятуванню Новомосковського Свято-Троїцького собору, до якої включити представників Національної спілки краєзнавців України, Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, козацьких організацій, представників єпархії та місцевої релігійної громади, Державної служби охорони культурної спадщини, відділу по роботі з об'єднаннями громадян та релігійними організаціями, управління будівництва та архітектури, засобів масової інформації, управління культури і туризму;

- виділити кошти на обстеження фахівцями-реставраторами та фахівцями з дерев'яної архітектури Новомосковського Свято-Троїцького собору, експертну оцінку його стану, визначення обсягів і форм реставрації;

- вишукати засоби на реставрацію собору, передбачивши бюджетні асигнування, благодійні внески та пожертвування, кошти єпархії і митрополії, у користуванні яких знаходиться собор; дати доручення місцевим органам влади (Новомосковській міській раді і районній держадміністрації) про впорядкування та благоустрій території навколо собору, відведення охоронних зон, максимального позбавлення на нього впливу зовнішнього антропогенного середовища;

- підготувати та передбачити подальшу трансляцію по загальнонаціональних каналах документального фільму про Новомосковський Свято-Троїцький собор та роль у його побудові запорозького козацтва;

- підготувати документальну ілюстровану книгу про історію побудови та 230-річного функціонування Новомосковського Свято-Троїцького собору;

- через Укрпошту виготовити та організувати спецпогашення поштової марки з зображенням ушавленого козацького собору;

- спільно з Національною спілкою краєзнавців України, ієрархами Дніпропетровської єпархії та Української православної церкви, пам'яткоохоронними та козацькими організаціями України, ВУТ „Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка організувати спеціальний телемарафон на каналі УТ-1 по збору благодійних коштів на реставрацію Новомосковського Свято-Троїцького собору;

- включити до туристичних маршрутів області та держави відвідання козацького храму у м. Новомосковську;

- організувати масові екскурсії до собору шкільної і студентської молоді, православних паломників Дніпропетровщини і України, зарубіжних туристів;

- передбачити підготовку та постійне використання духовними навчальними закладами Української Православної Церкви матеріалів про історію та діяльність Новомосковського Свято-Троїцького собору.

Краєзнавці Дніпропетровщини протягом багатьох років детально вивчають унікальну пам'ятку. Серед них відомий фахівець історії та церковної архітектури Олександр Вікторович Харлан.

Олександр Харлан

До історії будівництва дерев'яного Троїцького собору в Самарчуку та Новомосковську

Пам'ятка архітектури та історії національного значення Троїцький собор, розташований в історичній частині сучасного міста Новомосковськ (охор. № 151 [1]) Дніпропетровської області - всесвітньовідома неповторна перлина української та світової архітектури. Довга і цікава історія пам'ятки неодноразово ставала темою досліджень значної кількості істориків та мистецтвознавців у різні часи, але навіть зараз як у популярній так і науковій літературі з'являється велика кількість неточностей, пов'язаних з роками будівництва та існування споруд храму спочатку в запорозькому містечку Самарчук Самарської паланки Вольностей Запорозьких, а пізніше - у місті Новомосковськ Катеринославської губернії.

Цілком необхідним вважаємо опублікувати коротку історико-архітектурну довідку про собор, яка може стати важливою складовою в цілісній картині існування пам'ятки, інтерес до якої невинно зростає.

Перша Самарчуцька Троїцька церква згадується в документах 1760-го року. Про архітектурні та містобудівні особливості першої споруди церкви не виявлено матеріалів. Відомо лише, що коли стара церква «сделалась во многих местах ветхою и для умножившегося народа непоместительною» [2, с. 416], постало питання про будівництво нової. Рішення про будівництво нового Троїцького храму в паланковому містечку Самарчук, згідно з писемними джерелами, було прийняте 1773 року полковим старшиною Самарської паланки Війська Запорозького Яковом Легкоступом (Легким) та місцевими мешканцями.

Духовне Правління Старокодацького Хрестового Намісництва 21 травня 1774 року (за ст. ст.) просило дозволу у Київського митрополита на будівництво трьохпрестольної церкви на новому місці, з середнім престолом в ім'я Пресвятої Трійці, лівим – в ім'я

святителів Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста і правим – в ім'я святих апостолів Петра і Павла.

Після отримання дозволу на будівництво 2 червня 1775 року (за ст. ст.) недалеко від берега річки в центрі поселення було освячено місце і закладено храм. Для будівництва храму запросили відомого майстра з містечка Нові Водолаги (колишня Харківська губернія) Якима (Іоакима) Погрібняка. Я. Погрібняк перед початком будівництва виконав макет собору з очерету для більшої наглядності (макет довгий час зберігався у соборі) і розпочав роботу. Внаслідок політичних обставин будівництво затягнулося на тривалий час. Лише в 1778 році, після скасування Запорозької Січі, оздоблення будівлі було завершено. Саме тоді встановлено й освячено в головному престолі іконостас, перенесений зі старої Троїцької церкви. В бічних притворах у 1780 році виготовлено нові іконостаси (освячені в цьому ж році). Також розпочато монтаж нового головного іконостасу середнього притвору. Після освячення головного іконостасу 18 квітня 1781 р. (за ст. ст.) роботи з будівництва храму було завершено.

Із західної сторони від собору було споруджено дзвіницю у вигляді башти і школу. Значні розміри надавали монументальності новій соборній церкві. В просторово-композиційному рішенні храму було закладено принцип пірамідальності дерев'яних зрубів. За типом храм належав до хрещатих, дев'ятизрубних церков, але його вирізняла кількість верхів. Кожен з дев'яти зрубів увінчувався високим верхом. Центральний зруб мав найбільшу висоту, верхи над раменами хреста були трохи нижчими, а найменшу висоту мали бані в міжраменнях.

Дерев'яний храм звели на дубових підставах (стовпах), «...щоб вітер вільно гуляв під долівкою, або помостом, і просушував вогкість і вологу під спорудою» [3, С. 6]. В основі стовпів було встановлено кам'яні жорна від млина (у 1830-му році під дубові підвалини було заведено цегляний фундамент). Стіни церкви влаштували з соснового дерева. Усю споруду ззовні було оббито шалівкою. Існують припущення, що первинна обшивка споруди була вертикальною [4, с. 143], завдяки вертикальній обшивці, кількості ярусів та введенню додаткових членувань фасаду досягалась ілюзія більшої висоти церкви.

Стіни зрубів собору виводилися з невеликим нахилом до центру, що забезпечувало перерозподіл ваги споруди, додаючи статичності і жорсткості конструкції. Такі конструктивні особливості виключали необхідність підводити під дерев'яну церкву мурований фундамент. Традиція ставити церкву на підмурок у багатьох регіонах України не є народною, вона з'явилася вже в «синодальний» період.

Зв'язок стін зрубів забезпечувався дерев'яними балками, бруси у стінах кріпилися тиблями та замками в кутах і лише у 1830 р. у кількох місцях всередині храму, стіни, що вигнулися, було виправлено зжимами (двома дубовими брусами, затягнутими залізними болтами). В цілому стіни собору стояли незмінними до 1887 року.

Дахи собору було вкрито дубовим гонтом (дерев'яні дощечки прямокутної форми). Дерев'яний дах простояв більше 50-ти років (у 1830-му році дахи вкрили залізом і пофарбували зеленою фарбою). Кожну з дев'яти башт увінчував купол з глухим ліхтарем (після 1830-х років всі дев'ять завершень було позолочено разом з чотирикінцевими металевими хрестами на верхах).

В соборі на різній висоті влаштували віконні прорізи різних форм для гарного освітлення внутрішнього простору собору. Велика кількість вікон на фасаді сприяла зоровому підвищенню об'єкта, а відсутність деталей і малі вікна створювали ефект масштабності споруди. Яким Погрібняк зменшив вікна верхніх ярусів, що також створювало оптичний ефект перспективного збільшення висоти споруди.

В соборі було влаштовано троє входних дверей із дубового бруса. Одвірки було прикрашено різьбленими гілками і кетягами винограду, а самі двері розписано олійними фарбами (пізніше одвірки було замінено, а двері оббито залізом).

Досі невідомо, коли саме були прибудовані паперті до трьох входних дверей (західних, північних та південних), але відомо, що 1830 року прибудовано з півночі (коло лівого вівтаря) комору старости, а з південної (коло правого вівтаря) – пономарню.

Іоанікій Вахнін у 1887 році наводить такі розміри споруди собору: «...Висоту соборного здання полагаят около 30-ти сажень (приблизно 64,0 м – О. Х., споруда сучасного собору значно менша); техники считают висоту до 70-ти аршин (~ 49,8 м); окруж-

ність – около 58-ми сажень (близько 123,7 м); длина и ширина с папертями одинакови – 35 аршин (приблизно 24,9 м)...».

В середині храму було влаштовано дерев'яні кліроси у вигляді хорів, прибудовані з південної та північної сторін до двох колон. Висота їх 3,25 аршина (2,3 м), довжина й ширина однакові – 3 аршина (2,1 м). До кожного кліросу вели окремі сходи [5, с.37]. Троєчастний вівтар було розділено двома поперечними стінами (кожна з двома прогонами). Вівтар займав майже третину загального простору храму.

Триярусні іконостаси із золоченими пілястрами, карнизами і різьбленою каймою були справжніми витворами мистецтва. Первинне тло вівтарного іконостасу – червоне, передвівтарних – зелене. Пізніше іконостаси пофарбовано в синій та білий кольори.

Розписи собору мали фрагментарний характер. У першому заломі західного і центрального зрубів були зроблені розписи олійними фарбами – більше десяти зображень головних подій з Нового Завіту, по кутках – знаряддя страждань Спасителя і символічні знаки Ветхого й Нового Завітів. Вище до бань розписані в білих квадратах на блакитному тлі білі кружальця у формі квітки – «регалія флора» В самій бані – зображення Бога Отця благословляючого. Нижче залому на трьох сволоках, які слугували зв'язком середньої башти собору з бічними зрубами, було написано слова молитов.

Фронтони папертей, що були збудовані в першій половині XIX ст., теж мали розписи. У 1887 році із західної сторони ще було видно зображення Святої Трійці, з південної – лики апостолів Петра і Павла, а з північної – трьох святителів всесвіту. На фронтоні старостинської комори було зображення Авраама, що приносить Ісаака в жертву Богові, а на пономарні існував розпис Явлення Архангела Гавріїла священнику Захарії біля вівтаря кадильного. Стіни Троїцького собору прикрашали численні ікони. Найбільш цікавими вважалися запорозькі ікони Спасителя, Божої Матері і Святого Миколая.

Як вище згадувалося, біля собору із західної сторони стояла дерев'яна дзвіниця-башта. Збереглося зображення старої дзвіниці (малюнок «Соборна площа в Новомосковську» С. І. Васильківського). Вона була триярусною, з важкими пропорціями і мала архаїчний вигляд.

Існуюча зараз дзвіниця, збудована у XIX ст., є пам'яткою архітектурні національного значення (охор. № 1082) [6, с. 132-133]. Дзвіниця дерев'яна, квадратна в плані, триярусна. Середній та верхній яруси мають зрізані кути. Ярусність горизонтальних членувань підкреслено різьбленими карнизами.

Стіни зовні, як і на церкві, горизонтально ошальовані (підвіконний простір має вертикальну шалівку). Сучасна дзвіниця має двоє дверей на західній та східній сторонах. Дзвіниця має важкі пропорції зі статичними архітектурними формами, стилістично відрізняється від архітектури собору.

Зі старої дзвіниці на нову було перенесено шість дзвонів: 1) Великий святковий мав зображення Св. Трійці, Апостолів Петра і Павла і трьох Святителів – Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, а також записи: «Благословиши венец Благости Твоей, Господи! – Вылит сей колокол в Екатеринославскую Губернию, и город Новомосковск, старанием Новомосковских купцов Петра Золотарева и Степана Чикина и всего общества. Доставлен Харьковским купцом Василием Камакиным 1805 года Декабря 12 Дня, весу 262 п., лит в Москве на заводе Струговщикова, мастер Николай Брасков»; 2) дзвін поліселейний мав такий напис: «1783 года июня 30 дня вылит сей колокол в царствование Государыни Императрицы Екатерины Алексеевны, самодержицы Всероссийской... Азовской губернии Екатеринославскаго уезда в местечко Новоселицы до Храму Святыя Троицы трудом и старанием тамошняго начальника Антона Андреева сына Головатого и протопопа отца Григория и с священниками и ктиторею Михаила Павлова сына Набоки и Григор'я Михайлова сына Потапова с прихожанами. Лит в Москве на заводе Асона Струговщикова, весу 98 пуд и 38 фунт.»; 3) дзвін будьоновий, вагою 52 пуди, без написів з зображенням Спасителя і Божої Матері; 4) дзвін постовий, вагою 17 пудів, без написів з такими ж зображеннями; 5) і 6) малі дзвони [7, с. 9-10].

Стислий опис Троїцького собору залишив Д. І. Яворницький: «Архітектура церкви проста: ні колон, ні прикрашень; зовні церква була обшальована і пофарбована білою фарбою; з середини стіни і склепіння її розписано було картинами релігійного змісту. Іконостас зведено до склепінь, з різьбою і різними фестонами, завитками і іншими хитрощами столярного мистецтва. Живопис на ньому

зроблений в старовинній візантійській манері. Висота церкви 31 сажень, вартість, разом з іконостасом і іншим обробленням, окрім дзвіниці, 16785 рублів і 71 копійка. При церкві пізніше було окремо поставлено дзвіницю з шістьма дзвонами, з яких найбільший важив 262 п. і 24 ф., вартістю в 7220 рублів, два будинки, дерев'яна огорожа і за огорожею криниця з дерев'яним наметом. Дзвіниця, криниця, також як і собор, пофарбовані білою фарбою (їх добре видно на малюнку Васильківського, що згадувався вище – О.Х.). Ззовні, на стіні, коло західних дверей, повішено чавунне «било» з прикрашенням зверху, у вигляді двох конячих голів» (вказане било зберігається в експозиції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького).

На початку 1880-х років, як зазначають деякі джерела [8, с.47], виникла потреба в новому капітальному ремонті собору, оскільки, начебто в силу руйнації деревини стіни втратили первинну міцність і бані сильно похилилися до центру. З приводу цього було зібрано комісію, в якій брав участь катеринославський віце-губернатор. Після огляду і випробувань на міцність деревини комісія зробила висновок про ідеальний стан споруди. Було доведено добрий стан і високу конструктивну міцність дерева від купола (маківки) до фундаментів [9, с.141].

Діяльність комісії мала дуже просте пояснення. Після 1803 року (цього року вступив в дію закон Московського церковного Синоду про заборону спорудження церков в українському народному стилі) в православній культовій архітектурі запанував стиль єпархіальних архітекторів, велику кількість старовинних храмів колишнього Запорозжя, збудованих у традиційних формах, було замінено на нові, хоча більшість з них була в чудовому стані. Тож пам'ятку вирішили замінити, як таку що не відповідає канонічним традиціям нового часу!

Відомі громадяни міста і губернії робили спроби захистити пам'ятку. Наприклад, у 1887 р. граф Ностіц відправив листа барону Бюлеру, в якому просив його як члена Археологічного Товариства звернути увагу на небезпеку, що загрожувала давньому запорозькому собору в м. Новомосковську Катеринославської губернії.

Та спроби зберегти собор були марними. Храм планувалося розібрати, незважаючи на те, що на його ремонт вже було зібрано

до 20.000 рублів [10, с. 146]. На засіданні Археологічного Товариства, проведеного 29-го березня 1888 року, зачитано «Відношення Катеринославської духовної Консисторії, від 29 лютого за № 2680 з повідомленням, що дерев'яний Новомосковський собор, збудований запорожцями, розібрано протягом жовтня місяця 1887 року повністю...» [11, с.200].

Громада міста та губернії обурена діями єпархіального керівництва не переставала ставити питання стосовно втрати пам'ятки. Архітектурну перлину відстоювали на різних рівнях влади наполегливі активісти та громадські організації. Результатом цих клопотань стало затвердження проекту на відновлення собору зі збереженням колишнього вигляду, а проект у єпархіальних традиціях було усунено.

Було проведено торги на підряд для ремонту храму, в яких переміг Олексій Пахучий (майстер-будівельник з с. Водолаги на Харківщині), але губернський архітектор Едуард Харманський не дав дозволу на ремонтні роботи. Їх доручили іншому підрядчику – Кажинкову. Той швидко взявся до роботи, але «из-за неумения и жульничества был отставлен». Лише наполегливість громади міста та відомих поміщиків, що звернулися до Імператорського Археологічного Товариства, дали змогу залучити знову до роботи Олексія Пахучого. Ніякої технічної документації на відновлення пам'ятки не існувало (це ще раз говорить про наміри єпархіального керівництва позбутися собору), храм відновлювали за фотографією, яку зробив перед початком робіт Іванов, фотограф з Катеринослава, на замовлення Одеського Археологічного Товариства у 1883-1884 роках.

Відновлення ікон доручили М. М. Перфільєву (реставратору давніх ікон з Петербургу). Восени 1888 року оновлену споруду Троїцького собору було освячено. Його «ремонт» обійшовся у 75.000 рублів.

Відомий дослідник української дерев'яної архітектури С. А. Таранушенко на запрошення Д. І. Яворницького приїздив у липні 1928 року в Новомосковськ і досліджував архітектурні властивості Троїцького собору. Він зі своїми помічниками виконав обміри та розпитував місцевих жителів про історію відбудови храму у 1888 році. Ось який запис дослідник залишив у своєму щоденнику: «...за доповідями (місцевих жителів – О.Х.) будування не йшло

добре. Старе дерево було цілком викинуте, а взято нове соснове, бруси квадратні і дуже товсті (20-27 см). Всі старожили зазначали, що стара центральна башта (верх) була вища, що стара була «стіжком», що старі бані були менш тісно поставлені, що побудування верхів викликало забруднення і майстри рубали верхи на землі, по мірі старих верхів, а потім розбирали, намічали і виносили на гору...». Дослідник також зазначив, що «техніка виконання – дуже чиста, надзвичайно правильна і тому дуже суха і скучна, форми «арок» переконали, що дійсно від старого собору тут мало що лишилося... Перевірка стін показала, що вони – «по отвесу», чого в старих церквах ніколи не було» [12, с.2].

В радянські часи споруда собору використовувалася за багатьма призначеннями. До нашого часу не зберігся історичний іконостас та кліроси, розписи на стінах збереглися фрагментарно. З 1980-х рр. довгий час велися реставраційні роботи. Історична пам'ятка вимагає уважного і всебічного вивчення для складання науково-проектної документації фахівцями.

Троїцький собор тривалий час був головною духовною та архітектурною домінантою міста, а центральний майдан, на якому він розміщується, відіграє і зараз значну роль у житті Новомосковська. Сьогодні козацький Троїцький собор – архітектурна перлина України потребує ретельного архітектурно-містобудівного контролю, оскільки потужна торгово-посередницька діяльність та новобудови загрожують давньому культовому комплексу.

Джерела та література

1. Троїцький собор, пл. Перемоги, 1., охор. №151 // Додаток 1. Витяг з Державного реєстру національного культурного надбання, затвердженого наказом Держбуду України від 2 червня 1999 р. № 128 // Розпорядження голови обласної державної адміністрації від 13 липня 2000 р. № 237-р.; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х томах. – Т. 2. Днепропетровская область, г. Новомосковск. Троицкий собор (охр. № 151). – К.: Будівельник, 1985. – С. 132 – 133.

2. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого століття. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000.

3. Козацький Троїцький собор: Архітектурна перлина України. До 230-річчя побудування: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія / Упоряд.: І.Голуб, О.Харлан. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008.

4. Вечерський В. Українські дерев'яні церкви. – К, 2007.

5. Машуков В. Материалы к изучению церковной старины Украины. – Харьков: «Печатное дело», 1905.

6. Дзвіниця, пл. Перемоги, 1., охор. № 1082 // Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. В 4-х томах. – Т. 2. Днепропетровская область, г. Новомосковск. Троицкий собор (охр. № 151). – К.: Будівельник, 1985. – С. 132 – 133.

7. Козацький Троїцький собор: Архітектурна перлина України. До 230-річчя побудування: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія / Упоряд.: І. Голуб, О. Харлан. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008.

8. П. Г. Запорожский храм в Новомосковске // Киевская старина. – 1888. – Т. XX., янв., февраль, март.

9. Запорожский собор в Новомосковске // Екатеринославский Юбилейный Листок. – 1887. – № 15, суббота, 9 мая.

10. Листа зачитано на засіданні Імператорського Московського Археологічного Товариства 20 жовтня 1887 року, що очолювала графиня Уварова, й занесено до протоколу засідання. – Див. «Древности». Труды Императорского Московского археологического Общества. Издан. под ред. А. В. Орешникова. – Т. 12, Вып. II. – Москва, 1888 г.

11. «Древности». Труды Императорского Московского археологического Общества. Издан. под ред. А. В. Орешникова. – Т. 12, Вып. II. – Москва, 1888 г. – Протокол № 294.

12. Таранушенко С. А. Щоденник з подорожі на Запорожжя (Новомосковськ). Липень 1928 року // Відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського // Ф.278, № 1351.

Резонанс у засобах масової інформації

Ігор Куценко, nsku.org.ua

Собори душ наших

Новомосковська влада і геростратова слава... Мова не про «верхівку» влади наших північних сусідів. Вельмож, котрі, мов зладившись, приміряють вогненні лаври грецького пастуха, не бракує й в Україні. Бездіяльністю, за спустошливістю тотожною саботажу, "наші" прискорюють загибель шедевр українського бароко – Свято-Троїцького собору XVIII століття в дніпропетровському Новомосковську. Підпалювати його, слава Богу, нікому в голову не приходить – а от вперто спостерігати, коли ж саме дев'ятикупольне диво завалиться, власті налаштовані історично.

Новомосковськ здавна випускає труби, залізобетон і меблі, просмолює шпали, шиє одяг та займається іншими типовими для райцентру справами. Але багатьом його назва асоціюється пере-

довсім зі Свято-Троїцьким собором і з його загорьованою фортуною. Зведений ще за гроші запорожців, із часу свого освячення – 13 травня 1778 року – він не раз був на межі знищення. Однак уникав цієї долі.

Закладене під храм місце було освячено буквально за кілька днів до знищення Запорозької Січі. Для його будівництва козаки ро-зібрали чинну стару церкву. Може, був якийсь знак, пересторога не зводити собор? Бо як інакше, крім містики, можна пояснити його майже людські митарства?

... Ми писали про «Троньківські читання», присвячені дослідженню життя й діяльності громадського й державного діяча, незмінного Голови НСКУ Петра Тимофійовича ТРОНЬКА. Герой України був категорично проти організації читань на свою пошану. Погодився за єдиної умови – наказав «загачити» 30 кілометрів за Дніпропетровськ і вклонитися новомосковському Собору. І з'ясувати, куди ділися виділені на його ремонт немалі гроші.

Храм цей так трагічно для своєї творчої біографії оспівав у «Соборі» О. Гончар. Олесь Терентійович після написання 1964 року «Тронки» дістав за неї Ленінську премію. Це гарантувало йому подальше тріумфальне життя, якби... через 4 роки він не написав роман «Собор». Із успішного 50-літнього «мазунчика долі» Гончар враз став ізгоем. Влада не пробачила орденоносцеві, як сказали б нині, «наїзду» на її ідеологічні підвалини, і для Олесь Гончара почалася, за його ж словами, «голгофа». Арештувати не арештували – врятувало «розкручене» ім'я, – але сам роман на 20 років ліг на полицю. Незвичну для більшості сучасників заглибленість «владного» письменника в буденне, непарадне життя з усіма його «незручними» кутами критики назвали недоречною і навіть шкідливою, чужою й нерадянською... «Під шумок» влада тоді намагалася стерти з лиця землі й сам собор.

Перебудова в СРСР дала «Собору» нове життя, але його головний герой – храм – від того ніяк не виграв.

... Делегація НСКУ прибула до Новомосковська «не зовсім» вдало. Замість оглядин собору та робочої зустрічі з представниками влади нам «дісталася» лише лекція та екскурсія. На сесії міськради саме того дня переобирався депутатський корпус, із «учорашніми» депутатами тож спілкуватися не було сенсу. Як, власне, і з новим міським очільником.

Не «пощастило» і з церковним керівництвом. Раптово захворів настоятель собору протоієрей Володимир Цешковський. Спілкувалися з протоієреєм Романом. Він нагадав історію собору. Діку логіку мали ті, хто вже сто років по зведенні храму намагався його розібрати! «Модернізатори» пробували звести замість козацької дерев'яної святині камінну церкву. Але люд відстояв унікум – усі знали, що їхній Собор такий один у світі, зведений без жодного цвяшка і дійсно велетенський. Дмитро Яворницький (іменем цього історика, археолога й етнографа, до слова, названа красзнавча премія, яку НСКУ вручає достойникам щороку) зміг «потрусити» меценатів, і зогнилий дерев'яний фундамент замінили цеглою.

«Спроба номер 2» була вдалішою – згодом собор таки розібрали. Відновлював його земляк первісного майстра, Якима Погребняка теж самоук О. Пахучий. На щастя, будівлі він не зашкодив.

На початку 30-х років люди храм врятували і від намагань військових атеїстів влаштувати в ньому спортзал і склад.

Дарувала доля Собору довше життя і в роки Великої Вітчизняної: син полку Т. Морозов проробив у дерев'яній підлозі лаз – шукав підземний хід, – а виявив зо три десятки протитанкових мін. Знешкодили.

Про четверту спробу внести храм до «анналів» уже йшлося вище.

Отець Роман підкреслив, що лише протестами вірян тоді, у середині 60-х, храм було не тільки врятовано від навмисного руйнування, але й розпочато реставрацію. Вона, за словами священика, триває й нині, однак явних ознак ми не виявили. На кошти прихожан проведено оцінку плачевного стану будівлі, але брак справжнього фінансування не рятує собору.

«Храм ще простойть років 5 – 7» – втішав себе й нас священнослужитель. Це більш-менш вірогідно, якщо собор зміцнять принаймні ззовні. Реально ж міська влада (тепер уже – колишня) була не в стані «втягти» фінансування навіть таких робіт. «Старий» мер із настоятелем храму попрохали людей допомогти у порятунку пам'ятки. Зібраних кількесот тисяч гривень все одно недосить. «Розраховуємо на внесення нашого собору до переліку туристичних пам'яток до Євро-2012, – ділиться мріями отець Роман. – Тоді спонсори збагнуть, що сусідня з собором туристична зона не може бути впорядкована без впорядкування самого храму».

Зібраних парафіянами грошей бракує навіть на оплату проекту реставрації. Цього року лише змогли пофарбувати дзвіницю собору. До 2009-го Мінрегіонбуд ще перераховував кошти напряму до міськвиконкому, а відтоді – нуль гривень нуль копійок. Вартість же самих реставраційних робіт оцінена від 27 до 40 мільйонів гривень. Пожертвуваннями мирян таку суму, звісно ж, зібрати несила.

Між тим весь час триває «війна компроматів»: набагато простіше замість дій «поливати» один одного звинуваченнями в непатріотизмі. Місцеві депутати закликали один одного заборонити будь-яке будівництво в охоронних зоні собору, а тим часом мовчки спостерігали за її порушенням бізнесменами. Такою ж теоретичною стала й заборона в'їзду транспорту до соборної площі. Виконком же зауважував самим церковнослужителям на недопустимість земельних робіт в тій-таки охоронній зоні храму, хоча вони запосілися зробити богоугодну справу – побудувати недільну школу.

...Обдивилися й ми козацьку дивовижу. Північні вежі дійсно сильно нахилені досередини, буцімто ледь не на 20%. Куди тій Пізанській вежі! Грибком вражені дерев'яні лаги, ендови між куполами. Стіни козацької святині від деформації – ми мовби фізично це відчули – аж бринять. Скільки вони ще витримують – невідомо. Та й поточена шашелем дзвіниця – дарма що свіжо фарбована – потребує виключно капітального ремонту.

Оглянувши собор ззовні, ми увійшли досередини. Зробили фото, хоч це й не дозволено. Але пам'яткоохоронці – не прості цінителі духовності, яких тут не бракує щодня і здалеку. Ми люди меркантильні і про всяк випадок воліємо мати непересічні цінності зафіксованими. Принаймні на електронні носії. Бо зі старовиною ж усяко буває – учора ти ще милувався величним рукотворним дивом, а завтра тебе переконуватимуть, що тобі все те привиділось.

...По оглядинах новомосковського дива ми все ж поспілкувалися з «новоспеченим» керівником Новомосковська Сергієм Морозом. Година була пізня, але під мерією юрмилися люди біля недешевих авто: до нового градоначальника все тягнулися «ходоки» з віншуваннями.

Краєзнавці оповіли про почуте й побачене, поділилися тривогою щодо незавидної долі собору. Сергій Анатолійович бадьоро запевнив, що знає людей, «котрі заінтересовані зберегти козацьку святиню». Що грошей на оплату проекту реставрації вистачає.

«Наші люди зможуть це зробити», – підкреслив, як нас переконували, «перспективний мер». За його словами, є й проекти реконструкції майдану перед собором, і спонсори.

Новообраний градоначальник назвав екологічний стан регіону «цілком сприятливим». Це, переконаний він, набагато вирашніше порівняно з «руїнами, якими пишається Європа».

Після спілкування з паном Морозом спало на думку й інше. У вже згадуваних на початку нотатках про «Троньківські читання» цитувався ректор Національного гірничого університету Г. Півняк. Геннадій Григорович тоді нас також запевнив, що добре знає наміри «інтелектуальної й ділової» обласної влади. Вона буцімто, серед іншого, передбачає й фінансування реконструкції Свято-Троїцького собору в Новомосковську.

Вертикаль влади «кузні кадрів» – Дніпропетровщини, – мов змовившись, заспокоювала київських візитерів: не дамо загинути архітектурному диву.

Мусимо вірити. Як інакше? Утім, досвід учить, що виборцям обіцянки їхніх обранців незайве – і навіть слід – контролювати. Робитиме це й НСКУ. Загибель унікального сакрального дерев'яного об'єкта була б непоправною, і красзнавці б відчували власну вину за це незгірше правителів. Якщо не гостріше.

Одне гріє душу: сумнівна геростратова слава дніпропетровсько-новомосковським можновладцям навряд чи потрібна.

Наталія Біловицька, «Урядовий кур'єр», 20 січня 2011 р.

У цьому творінні поєдналося все...

Свято-Троїцький кафедральний собор на Дніпропетровщині, аналогів якому немає в світі, потребує термінової реставрації.

"...Усе гармонійно злилось, і виникла велика вічна поезія... Живе... дух народу, його естетичний ідеал... Нас з тобою не буде, а дев'ятиглавий цей стоятиме, повинен стояти!" – так писав про Свято-Троїцький Новомосковський собор Олесь Гончар у своєму знаменитому романі "Собор". То чи стоятиме для майбутніх поколінь цей "довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики"? "Повинен стояти!" – скажімо вслід за письменником.

Однак сьогодні унікальному хрестово-купольному собору, який побудований без жодного цвяха і належить до сотні найкращих дерев'яних споруд світу, непереливки. За словами настоя-

теля храму отця Володимира, церковна будівля перебуває в критичному стані й може завалитися в будь-яку мить. "Ми не знаємо достеменно, в чому проблема, але на наших очах відбувається зсув церкви, – стурбовано каже священник. – Нині вона має вигляд нахиленої піраміди".

Зодчому він наснився

Коли цариця Катерина Запорозьку Січ розігнала, козацькі старшини вирішили: "Натомість собор святий вибудуєм, дух свій у небо пошлем, і він у віках сіятиме над степами!.." Причому храм мав бути без цвяхів – адже Христос мав через них страждання. І замовили архітектору із села Нові Водолаги Харківської губернії Яким Погрібняку побудувати церкву, якій би не було рівні. І пішов зодчий у плавні думу думати, як завдання виконати. Там наснився йому собор, і зробив він з очерету макет майбутньої перлини козацького зодчества. Старшинам макет сподобався. І 13 травня 1778 року виріс небаченої краси унікальний дерев'яний собор з 9 банями. Зі старої церкви перенесли до нього і освятили іконостас старовинний.

"Українська церква проста, лаконічна, освітлена. З часів Київської Русі ще так будували. Були одно-, дво-, три-, п'ятизрубні дерев'яні церкви. А з дев'яти верхами церква єдина в Україні, немає їй аналогів і в Європі, й, напевно, у світі", – пояснює архітектор і краєзнавець, автор книги про собор Олександр Харлан.

Дивувався і Олесь Гончар у своєму "Соборі": "Перед тобою цілком самостійний твір українського барокового стилю, досить лише глянути на плавке оте наростання ярусів, на шатра бань, перехоплених унизу, наче міцно затягнутих козацькими поясами! А сама таємниця розміщення бань – всі ж дев'ять маківок виринають перед тобою, рухаються, мов живі! Як це досягнуто?"

...Простояв собор майже сто років. А в 1887-му стався перший напад на нього. Єпархіальне начальство вирішило його знищити і натомість побудувати цегляний у синодальному стилі. Собор повністю розбирають – без будь-яких креслень, обмірів, поміток деревин. І піднялася вся катеринославська інтелігенція, дійшла до імператора, і той дає наказ на відбудову собору в первісному вигляді. За справу взявся реставратор з тих же Нових Водолаг Олексій Пахучий. Він відновлює собор лише за однією фотографією. Вирізали сосну, обшили її. На цегляний старовинний фундамент покла-

ли дубові лаги. Замість цвяхів використали дерев'яні кібелі і "ластовиний хвіст".

"На початку XIX ст. Російська імперія знищила всю культову українську архітектуру. За останніми дослідженнями, на території тільки Катеринославщини (нині Дніпропетровщина. - Авт.) існувало 600 дерев'яних церков. На сьогодні збереглося тільки дві, і то в пізній інтерпретації", – розповідає Олександр Харлан.

"За спасіння Троїцького собору"

Другу атаку собор відбив у 30-х рр. минулого сторіччя. Знищення пам'ятки вдалося уникнути завдяки вчителям братам Григорію й Федору Бабко-Малим, які підняли студентство Катеринославщини. Ризикуючи життям, – адже їх могли просто розстріляти, – козацьку святиню врятували. Тут відкрили спортзал. Та люди в нього не йшли. Тоді в будівлі храму зробили зерносховище.

Дивовижно, але вижив собор і за часів Другої світової війни. У вересні 1943 року Новомосковськ звільнили від фашистів. Радянські військові дивувалися: "Німець усе кам'яне порушив, а дерев'яного собору не зачепив". Не знали вони, що на фундаменті капітан СС написав: "Не палити!" Не знали й про ту знахідку, що згодом виявить син полку Толя Морозов у церковних підвалинах. Хлопчина шукав там підземний хід від собору до монастиря. А знайшов зв'язку із 32 протитанкових мін. Потім хлопець отримав бойову нагороду "за спасіння Троїцького собору".

Про четверту атаку на старовинний храм талановито написав у своєму романі Олесь Гончар, за що письменника в 1967 році почали переслідувати. А згодом і Гончара, і собор, на місці якого хотіли побудувати торговельний комплекс, захищали впливові тоді письменники Шолохов і Корнійчук.

У 1988 році собор повернули церковній громаді. В 30-х роках з храму зникли безцінні речі – Євангеліє, старі ікони, оклади разом з унікальним коштовним іконостасом тощо. Коли 10 лютого 1989 року церкву знову відкрили, люди понесли до неї свої ікони.

Грошей нема

Сьогодні "німотну музику собору, музику отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів", можуть врятувати приблизно 26 млн. гривень. Остаточний кошторис буде визначений після завершення проекту реконструкції собору, який розробляє "УкрНДПроекстреставрація". Проектно-кошторисна документація коштує 1

млн. 300 тис. гривень. Інституту вже заборгували 235 тис. грн. Ще 70 тис. потрібно на його експертизу. Тож першочергово треба близько 300 тисяч.

"Не маючи фінансового досвіду, кілька років тому ми "влипили", – розповідає отець Володимир. – Одна дніпропетровська фірма виграла тендер на косметичний ремонт собору. Але потім з'ясувалося, що ліцензії в неї немає, тож контролюючі органи відсторонили її від роботи. Зробили ми лише п'яту частину очистки й ґрунтовки собору. На цьому справа завершилася. Але втрачено 140 тис. грн". Чому фірма без ліцензії виграла тендер і куди поділися гроші. Питання, напевно, до правоохоронців.

Улітку цього року дніпропетровська фірма "Укревропокрівля" розпочала реставрацію дзвіниці. Частину робіт обіцяли виконати на благочинних засадах. Як розповів настоятель собору, нині косметичний ремонт зроблений приблизно на 45%. Найскладніша – очистка від старої фарби в 13 шарів. Відчистити її можна було тільки електрофенами.

"Це дуже важка праця. Але в основному її зробили, – розповідає отець Володимир. – Пофарбували дерев'яні частини. А металеву і труби – ще ні. Слід міняти столярку. Також відремонтувати унікальний годинник Павла Буре. Йому, як і дзвіниці, – 130 років. Раніше дзвони відбивали кожну чверть, а кожну годину бив великий дзвін".

КОМПЕТЕНТНО

Євген УДОД, голова Дніпропетровської облради:

– Ми розуміємо важливість об'єкта. Скажімо, торік виділялися гроші на ремонт дзвіниці. Але якщо десятиріччями нічого не робилося, то одразу все не зробиш. Вирішення цього питання для мене – одне з пріоритетних.

Григорій КЛЕПАК, заступник голови Національної спілки краєзнавців:

– Спілка має низку програм щодо захисту відомих національних святинь, зокрема православних храмів, синагог, костьолів тощо. Щодо Троїцького собору, то готуємо відповідні звернення до Президента України, Верховної Ради, інших органів влади з нашими аргументованими висновками.

Руслана МАНЬКОВСЬКА, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України:

— В Україні збереглося 2,5 тис. дерев'яних церков. Найбільше їх у Львівській області — 800. Ще 500 розташовані на етнічних українських територіях за кордоном. Якщо взяти Лівобережну Україну, зокрема на Дніпропетровщині — дві дерев'яні церкви. Та, що в Івано-Михайлівці, взагалі в жодному реєстрі не значиться.

Ігор Куценко, nsku.org.ua

Прес-конференція в «Укрінформі»

23 листопада 2010 року Національна спілка краєзнавців України за сприяння Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка провела прес-конференцію на тему «Чи врятуємо національне диво — сакральну дерев'яну архітектуру?» в стінах агенції «Укрінформ». Послухати запрошених нами фахівців прийшли чимало представників інтернет- і друкованих видань та телеканалів.

У діалозі з журналістами взяли участь заступник голови НСКУ Г. О. КЛЕПАК, провідний співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України Д. В. СТЕПОВИК, провідний науковий спеціаліст ДП «Укрзахідпроектреставрація» (Львів), цьогорічний лауреат краєзнавчої премії ім. Дмитра Яворницького В. М. СЛОБОДЯН, заступник голови правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара, онук І. Франка Р. Т. ФРАНКО, перший заступник Голови Державної служби охорони національної культурної спадщини В. В. ВЕЧЕРСЬКИЙ та дослідник історії унікального дерев'яного Свято-Троїцького собору в м. Новомосковськ Дніпропетровської області, заслужений журналіст України О. С. ЗАЄЦЬ.

Склад учасників було дібрано пропорційно — крім «зацікавлених», до слова було запрошено й владу, аби почути офіційну думку з приводу озвучених питань.

Григорій КЛЕПАК коротко зупинився на передісторії сьогоднішньої події. Зокрема, він розповів про експедиції НСКУ до Львівської та Дніпропетровської областей, під час яких ми не лише збирали фактографічний та візуальний матеріал, що стосувався сакрального дерев'яного зодчества, але й зустрічалися з громадськістю та місцевими очільниками. Спільно намагалися «зрушити» з місця задовнені проблеми. Григорій Олексійович підкреслив нагальність привернення уваги — причому, не конче влади, а й самої

пастви, – до слабких місць довкола перлин українського дерев'яного архітектурного бароко. Ця галузь, як відомо, виникла задовго до офіційного хрещення Русі, за весь час зведено тисячі унікальних за виглядом та технікою виконання артефактів, однак стан більшості з них сьогодні є катастрофічним.

Нині, за словами Василя СЛОБОДЯНА, налічується близько 2,5 тисяч дерев'яних храмів, понад 800 з яких перебуває на території однієї лише Львівської області. Щороку їхня кількість меншає, і не лише через стихійні лиха. Церкви зносять через міжконфесійні суперечки, вони палають (так замітають сліди крадії); іноді за рахунок дерев'яних дивовиж „вивільняють” місця під муровані. Пам'ятки гинуть і від людського невігластва: їх бездумно обшивають бляхою і пластиком, імітуючи ремонт, а дерево внаслідок цього гние. Василь Михайлович розповів про досвід сусідньої Польщі, де дерев'яних сакральних артефактів відчутно менше, але на їхні утримання та реконструкцію держава не скупиться виділяти значні кошти. «Там дбають і про історію, і про економіку», – додав він, зазначивши, що до архітектурних пам'яток з дерева туристів припрошувати не доводиться.

Дмитро СТЕПОВИК розтлумачив складнощі музеєфікації таких «плинних» об'єктів, як дерев'яна архітектура. «Нічого ненормального немає в руйнуванні навіть мурованих будинків і церков, – «заспокоїв» він аудиторію. – Така ж ситуація навіть у благополучних Штатах». Пан професор пригадав, що там отримав у подарунок книгу про численні зниклі пам'ятки римсько-католицької сакральної архітектури Клівленда. З огляду на відокремленість церкви від держави американці не поспішають шукати кошти на порятунок традиційних церков. «А що вже казати про дерев'яні!», – поспішав підбадьорити себе й аудиторію шановний доктор мистецтвознавства. Побідкався він і з приводу Музею архітектури та побуту в Пирогові, де Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України як куратору доводиться доволі «неакадемічно» турбуватися про згнилі балки, солом'яні стріхи та дерев'яну черепицю тамтешніх пам'яток. У тому числі й сакральних. «Ми не можемо зупинити процесу нищення таких артефактів. Передовсім тому, що культура в Україні завше фінансувалася за залишковим принципом», – вкотре «додав оптимізму» пан Степовик.

Невтішними виявилися і озвучені ним факти свідомого нищення храмів представниками «певної конфесії». За його словами, ті виганяють із храмів спеціалістів та музейників, котрі радять, як берегти пам'ятки. Як приклад навів Андріївську церкву. Там уже точаться розмови, що одразу після передачі храму «одній із конфесій» у ньому буде спіляно католицьку кафедру і замінено іконостас. Вони – шедеври архітектури, але «нікуди не годяться». Резюмував пан Степовик так: всі пам'ятки все одно не буде збережено, тож всі зусилля мають бути скеровані передовсім на заміри й фіксування зображень цих раритетів: «Звісно ж, треба торувати й дороги до адміністрацій усіх рівнів. І працювати з церквами». Це, на його переконання, у майбутньому спростить відтворення втраченого – «коли людство стане багатшим».

Онук І. Я. Франка Роланд ФРАНКО розповів про історію створення Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара за дорученням голови Співки краєзнавців України, академіка Петра Тимофійовича Тронька. «Як тільки тоталітарний тиск пом'якшився, Олесь Гончар взявся за відродження знищених пам'яток Києва й України – Михайлівського собору та лаврівської церкви», – пригадав пан Франко. Після відродження згаданих церков робота фонду поширилася на решту пам'яток, у тому числі на Галичині. Ролі П. Тронька у цих здобутках онук Великого Каменяра не недооцінює – адже майбутній Герой України довгий час там працював. Пан Франко згадав і про краєзнавчі розвідки свого діда, котрий дослідив той регіон якнайкраще: «Крім занять літературою і критикою, Іван Франко пішки обійшов там усі закутки».

Збереженість на довгий час сакральної архітектури – у тому числі й дерев'яної – пан Франко пов'язав із міцністю духовної віри тодішніх українців. Сьогоднішніх вірян і передовсім їхніх духовників Роланд Тарасович назвав «занадто політизованими» і «неправомірно бізнесовими». Жителів Західної України він охарактеризував як реальних носіїв недоторканості, автентичності, яка була в їхніх пращурів. Недарма ж одразу чотири церкви того регіону України віднесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Такими ж трепетними охоронцями своєї історичної – отже, й архітектурної – спадщини він також вважає англіїців, серед яких прожив як дипломат понад 4 роки. В усякому разі, дер-

жава там не втручається в сакральні речі. Такими ж в ідеалі бачаться екс-дипломати й українські стосунки по лінії «держава-церква».

Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ визначив роботу свого відомства такою, що протистойть дії другого закону термодинаміки. Попри постійну дію цього закону Україна все ще має 130 тис. нерухомих пам'яток культурної спадщини. І Віктор Васильович – услід за паном Степовиком – висловив впевненість, що навіть найбагатша країна не спроможна утримувати всі свої архітектурні раритети в належному стані виключно державним коштом. Тому, нагадав він, обов'язок утримання пам'ятки лежить на її власникові. Тим не менше, 4 роки тому були опрацьовані концепції 2-х державних цільових програм – охорони замків та охорони й реставрації пам'яток дерев'яної архітектури. Кабмін їх затвердив і... все закінчилося, «як завжди в нас усе закінчується»: Мінфін сказав, що грошей нема й не буде. Думають скасувати навіть згадані програми. За нереальністю. З огляду ж на номінування 8 дерев'яних церков до згаданого вище Списку ЮНЕСКО наразі змогли «пробити» лише опрацювання плану заходів із наступним його затвердженням урядом. Уже й розроблено номінаційні досьє на ці церкви, уже й передано їх до паризького Центру всесвітньої спадщини, уже їх там і прийнято.

Тепер Україна має привести ці пам'ятки до такого стану, щоби будь-який незалежний – себто, ніяк із нами не пов'язаний – експерт повірив, що держава піклується про ці раритети. Наразі безплатно, як підкреслив пан Вечерський, «на голому ентузіазмі» спрацювали ДП «Укрзахідпроектреставрація» та НДІ пам'яткоохоронних досліджень – визначено території та охоронні зони цих пам'яток. Їхній титанічний труд буквально найближчої п'ятниці має затвердити Мінкультуризму. Решту ж речей на ентузіазмі вирішити неможливо. Як-от дороги, вказівники до пам'яток та їхню охорону. Хоч фінансисти й переконані в несвоечасності пам'яткоохоронних видатків, за словами В.Вечерського, «нагорі» є люди з протилежною думкою. На них і надія.

Олександр ЗАЄЦЬ, на жаль, мав найкоротший виступ – виправдався тим, що до нього важливо було висловитися громадськості і владі. Як давній дослідник одного з найбільших див дерев'яного сакрального зодчества – 9-купольного козацького храму XVIII ст. в Новомосковську Дніпропетровської області, єдиного

такого у світі! – він щиросердно подивувався, що «його» пам'ятка вціліла. «Собор звели козаки на останній хвилі – імператриця Катерина вже добила Запорозьку Січ. Цей красень було видно далеко в степи», – нагадав він присутнім історію. За часів свого становлення як журналіста пан Заєць пригадує, як у Соборі зберігали комбікорми та збіжжя, а він рука об руку з місцевими краєзнавцями і громадою добивався відкриття там хоча б музею.

Пан Заєць показав пожовклі від часу газетні шпальти з фото Олеся Гончара з дружиною, котрий у своєму «крамольному» романі зобразив ерозію української моралі й духовності. «Головна причина подальшої руйнації нашої святині все та ж, гончарівська, – констатував О. Заєць. – Храм цей у реальній небезпеці – похилилися 3 з 9 його куполів, а в тому амбітному списку ЮНЕСКО його немає. У ньому взагалі немає жодного храму Східної України!». Дослідник не стримував обурення й образи на декотрих своїх сусідів по президії, хоча й висловив припущення, що ті все ж розуміють вагомість Собору для нашої історії й історії світового українства. Журналіст щиро побажав повернення козацького церковного дива Київському патріархату. «Наразі громада вдовольняється зведеною неподалік Собору Свято-Троїцькою церквою КП – непоганою, 5-купольною, – зазначив він. – Зібрали необхідні гроші, то, мабуть, змогли б відновити й Собор. Вочевидь, бракує одного – волі місцевої влади». Олександр Семенович висловив припущення, що акції, подібні експедиції НСКУ до Новомосковська та сьогоднішній прес-конференції, привернуть більшу увагу можновладців до цієї давньої біди. Він пристрасно зарікся бути свідком загибелі новомосковського дива: «Цього нам не простять ні Господь, ні наші діти, ні їхні нащадки».

Г. О. Клепак, підсумовуючи, запропонував вважати відновлення козацького собору в Новомосковську справою всієї, а значить, і краєзнавчої громади. Наприкінці зустрічі її учасники відповіли на запитання ЗМІ.

*Біловицька Наталія. Собор чекає на допомогу
// Урядовий кур'єр, 2012. – № 128(20.07). – С. 7.*

Реставрацію унікального дерев'яного храму на

Дніпропетровщині обіцяють нарешті розпочати цього року

Саме про Свято-Троїцький кафедральний собор у Новомосковську Дніпропетровської області – бароковий шедевр дерев'яної са-

кральної архітектури XVIII сторіччя, єдиний дев'ятибанный хресто-купольний в Україні, що у сотні найкращих дерев'яних споруд світу, – йшлося у романі видатного українського письменника Олеса Гончара «Собор». Храм внесений до державного реєстру національної культурної спадщини України та до всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Унікальність його архітектурної ідеї – у розташуванні 9 веж-куполів: видно лише 8 з них, хоч би з якого боку і під яким кутом дивитися на культову споруду.

У публікації «Урядового кур'єра» від 20 січня 2011 року «У цьому творінні поєдналося все...» наголошувалося: «Свято-Троїцький кафедральний собор на Дніпропетровщині, аналогів якому немає в світі, потребує термінової реставрації». Відтоді минуло більше року, та лише тепер у собору з'явилася надія не бути зруйнованим.

Проект уже є

Чому руйнується храм, як і за які кошти його врятувати, має визначити проект реконструкції собору, розроблений київським інститутом «УкрНДпроектреставрація». Проектно-кошторисна документація коштує майже 1 млн. 300 тис. грн. Півтора року тому інституту заборгували майже 235 тис. грн. Крім того, потрібна була й експертиза проекту.

Торік на сесії Дніпропетровської облради депутати виділили Новомосковську субвенцію з обласного бюджету – 306 тис. грн. на потреби Свято-Троїцького собору. Розпорядник коштів – головне управління будівництва та архітектури Дніпропетровської облдержадміністрації. Про це ми повідомляли у матеріалі «Собор отримає друге дихання» («УК» від 18 травня 2011р.). Тоді сподівалися, що після проведення експертизи проекту реконструкції і подання відповідних документів до Кабінету Міністрів у державному бюджеті на 2012 рік Верховна Рада затвердить виділення належних фінансів на порятунок світового шедевра.

Як зазначили у Дніпропетровській облдержадміністрації, на обласному рівні всі відповідні документи для цього підготували. Але чому ж гальмується реконструкція національної пам'ятки?

«Реконструкцію мають розпочати цього року, – дізналися від нинішнього настоятеля Свято-Троїцького кафедрального собору єпископа Євлогія. – Силами церковної громади виконуємо внутрішні роботи, які не входять до проекту, також ремонтуємо буди-

нок настоятеля. Згідно з проектом, треба заготовити деревину для укріплення бань, міняти системи комунікацій, підведення води, електрику. Також мають розширити прихramову територію до тих розмірів, які були до революції. І зробити огорожу».

Спочатку 10 мільйонів і тендер

На інформаційний запит «УК» начальник головного управління будівництва та архітектури Дніпропетровської облдержадміністрації В. М. Зражевський відповів, що у 2011 р. за рахунок бюджетних коштів проектно-пошукові роботи завершено, експертизу проведено. «Замовником на об'єкт виступає управління житлово-комунального та капітального будівництва Новомосковської міської ради. Загальна кошторисна вартість об'єкта становить 29133,017 тис. грн. Враховуючи значний обсяг коштів, необхідних для реконструкції пам'ятки архітектури та історії, облдержадміністрація надала пропозиції до відповідних міністерств щодо включення цього об'єкта до переліку проектів, які передбачено фінансувати за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів загальним обсягом 10 000,0 тис. грн.», – йдеться у довідці управління.

Отже, проектом визначено, що на реконструкцію собору необхідно понад 29 млн. грн. Таку суму, звісно, не потягне ані релігійна громада, ані місто Новомосковськ (будівля храму на балансі міської територіальної громади), ані обласна казна. Голова Дніпропетровської обласної ради Євген Удод вкотре підкреслив, що питання реконструкції Новомосковського храму є одним із пріоритетних і перебуває на контролі обласної влади. А голова Дніпропетровської облдержадміністрації Олександр Вілкул запевнив: «Цього року через державну субвенцію на реконструкцію Новомосковського собору виділено майже 10 млн. грн., і почнуться ремонтні роботи».

Докладніше на ще один інформаційний запит «УК» відповіли в управлінні капітального будівництва Дніпропетровської облдержадміністрації за підписом його начальника О. А. Кушвід: «Розпорядженням КМУ від 25 квітня 2012 р. №243-р «Про затвердження переліку об'єктів і заходів, що фінансуються у 2012 р. за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку» передбачено обсяг державних коштів – 9000,0 тис. грн. За рахунок місцевого бюджету передбачено співфінансування в обсязі 490,0 тис. грн.

Проектом передбачено в соборі облаштування підтримуючих конструкцій в інтер'єрах; внутрішніх інженерних мереж, електрообладнання та електроосвітлення; зовнішнього освітлення, інженерних мереж та мереж електропостачання, водопроводу та каналізації; дренажної каналізації; прокладання теплотраси; відтворення ківорія (павільйон бюветного водопостачання); благоустрій та озеленення території; ремонтні роботи в будинку священика. Реставрація об'єкта запланована на 2012 – 2013 роки. Виконавець робіт буде визначений за результатами конкурсних торгів».

КОЛИ ВЕРСТАВСЯ НОМЕР

Від Дніпропетровської облдержадміністрації надійшла інформація, що наймасштабніша в Україні, й у Європі загалом, реставрація пам'ятки дерев'яної архітектури XVIII сторіччя розпочинається і здійснюватиметься упродовж 2 – 2,5 року за два етапи. Строки першого – з кінця серпня до завершення грудня цього року.

Науково-краєзнавча експедиція до Національного історико-культурного заповідника «Качанівка» 2011 р.

Науково-організаційні засади експедиції

14 травня 2011 року відбулася науково-краєзнавча експедиція на Чернігівщину до Національного історико-культурного заповідника «Качанівка», присвячена 30-річчю від дня його заснування та 10-річчю надання статусу Національного. Приводом став лист-звернення Голови Чернігівської обласної організації НСКУ, доктора історичних наук, професора, директора Інституту історії, етнології та правознавства Олександра Борисовича Коваленка. Подаємо його зміст.

*"Голові Національної спілки краєзнавців України,
академіку НАН України **Троньку П. Т.**
Шановний Петре Тимофійовичу!*

З метою вивчення стану пам'яткоохоронної діяльності, збереження садибної архітектури та парково-ландшафтного довкілля у межах охоронної зони національного заповідника, Національна спілка краєзнавців України 14 травня 2011 року проводить науково-краєзнавчу експедицію до Національного історико-культурного заповідника "Качанівка" (Ічнянський район Чернігівської області).

У рамках проведення експедиції, з 11.00 до 14.00 год. на території заповідника буде здійснено огляд історичних пам'яток архітектури, дендрологічних об'єктів, ландшафту охоронної зони та робочу нараду з проблем їх збереження за участю членів Президії і Правління НСКУ, учених-істориків, пам'яткознавців, архітекторів, фахівців палацово-паркового мистецтва та туристичної галузі, експертів з питань збереження національно-культурної спадщини.

До Президії Правління Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, неодноразово надходили звернення краєзнавців, пам'яткоохоронці, представники громадськості про незадовільний стан збереження пам'яток Національного історико-культурного заповідника „Качанівка”.

Качанівський заповідник є одним з найбільших та найяскравіших взірців садибної архітектури, суголосний найкращим тради-

ціям світового палацово-паркового мистецтва, який в цьому році відзначає 30-річчя з дня свого заснування.

Звертаємося до Вас з проханням провести робочу нараду за участі Президії Правління НСКУ, науковців, фахівців з пам'ятко-охоронної діяльності, представників державних та обласних органів влади, на якій обговорити проблеми збереження історичних пам'яток архітектури, дендрологічних об'єктів та ландшафту охоронної зони Національного історико-культурного заповідника „Качанівка”.

З повагою, голова Чернігівської обласної організації НСКУ, доктор історичних наук **О. Б. Коваленко**".

Програма експедиції

8-30 – Виїзд до Національного історико-культурного заповідника «Качанівка».

11-00 – 12-30 – огляд історичних пам'яток архітектури, дендрологічних об'єктів, ландшафту охоронної зони заповідника.

12-30 – 13-30 – ознайомлення із експозицією та внутрішнім інтер'єром палацу.

13-30 – 15-00 – робоча нарада з проблем збереження історико-культурної спадщини заповідника «Качанівка».

15-30 – 17-00 – відвідання осередку зеленого туризму Чернігівщини «Соколинний хутір».

17-00 – виїзд до Києва.

Учасники експедиції

Клепак Григорій Олексійович, заступник Голови Національної спілки краєзнавців України (НСКУ), член Президії Правління НСКУ, заслужений працівник культури України; **Попович Сергій Іванович**, заступник Голови Національної спілки краєзнавців України, член Президії Правління НСКУ, перший проректор Інституту туризму Федерації профспілок України, кандидат історичних наук; **Маньковська Руслана Вікторівна**, відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України, член Президії Правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент; **Франко**

Роланд Тарасович, член правління НСКУ, заступник голови правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара, учений дипломат, внук І. Я. Франка; **Яковина Микола Михайлович**, президент Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS); **Ходаківський Микола Степанович**, член Президії Правління НСКУ, помічник ректора Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури, доцент, фундатор Національного музею народної архітектури та побуту України (с. Пирогово), заслужений працівник культури України; **Крук Олександр Іванович**, заступник голови правління Чернігівської обласної організації НСКУ, член Правління НСКУ, доцент Чернігівського державного технологічного університету, кандидат історичних наук; **Катаргіна Тетяна Іванівна**, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, пам'яткознавець; **Денисенко Галина Григорівна**, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, пам'яткознавець; **Куценко Ігор Валентинович**, речник НСКУ; **Бабенко Павло Валерійович**, керівник міжнародних проєктів НСКУ; **Нетков Юрій Петрович**, керівник сектору краєзнавчого туризму НСКУ; **Букет Євген Васильович**, заступник головного редактора тижневика «Слово Просвіти», відповідальний секретар Київської обласної організації НСКУ.

Національний історико-культурний заповідник «Качанівка»: сторінки історії

Заповідник в селищі Качанівка Ічнянського району Чернігівської області на берегах річки Смош. Створений 1981 року на основі палацового ансамблю та парку дворянської садиби, заснованої в 1770-х роках, яка на сьогодні є єдиною серед українських садиб, що збереглася в комплексі. В лютому 2001 року заповіднику надано статус національного.

Урочище Качанівка розкинулось на околиці села на нерівному ландшафті місцевості. Верхнє плато займає палацовий комплекс будівель, які є пам'ятниками архітектури, нижнє – мальовничий

парк з 12 ставками, павільйонами, скульптурами, парковими містками, «руїнами», амфітеатром.

Садина була заснована на місці хутора як одна із резиденцій президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора Малоросії графа П. Рум'янцева-Задунайського. За проектом московського архітектора Карла Бланка український зодчий Максим Мосцепанов звів розкішний палац та спланував регулярний парк при ньому. Архітектура палацу цього періоду належить до стилю романтичного напрямку, притаманного спорудам 18 – поч. 19 ст.

Споруда палацу була одноповерховою з двосвітними центральними залами. Фасади декоровані романтизованими формами численних башточок, увінчаних шатрами, що переходили в шпилі, всебічними уступами та нішами, які загалом асоціювались з архітектурою Сходу, як того забажав замовник – герой російсько-турецьких воєн.

1808 – Румянцев продав маєток поміщику Г. Я. Почечі та його дружині Парасці Андріївні. За нових власників садина переживає другий будівельний період. Розширюється територія садина, палац перебудовують у стилі російського класицизму, зводять нові будівлі, закладають пейзажний парк. Після смерті Григорія Яковича в 1824 році маєток успадкував син його дружини від першого шлюбу Григорій Степанович Тарновський, і понад 70 років садина належала Тарновським.

1828 – закінчують розпочате ще за Г. Я. Почечі будівництво храму. Церкву освятили Георгіївською – на честь Георгія Хозевіта. В цей час садина сформувалась у кращих традиціях класичної схеми. Вона складалась з палацу з флігелями і баштою, двох служб – північної і південної, що завершували парадний двір; церкви-усипальниці, яка завершувала головну вісь композиції садинного комплексу.

За часів Тарновських палац пережив 5 будівельних циклів і дійшов до нас у зміненому вигляді, але все ж зберіг цілісність планувального рішення ансамблю і цільову єдність споруд. З 1-поверхового палац був перебудований на 2-поверховий з невисоким куполом, згодом додали барабан, що надавав будівлі більш центричного характеру. 1-й поверх виконаний з цегли на вапняному розчині, 2-й – дерев'яний, обкладений цеглою і потинькований. На сході

будівлі у флігелях і центральній частині палацу – портики, на заході – галереї. Фронтон портика завершується скульптурами німф.

Багато митців Російської імперії 19 століття знаходили своє творче натхнення, перебуваючи в Качанівці: Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Максимович, М. Гоголь, М. Глінка, Марко Вовчок, Д. Яворницький, І. Репін, М. Ге, М. Щепкін та інші. Впродовж 1836 – 1838 рр. в садибі проводив літні вакації талановитий художник, учень Академії мистецтв Василь Штернберг, який тут написав кращі свої твори, за що був удостоєний високих академічних нагород.

Альбом почесних гостей Качанівки налічує 608 автографів.

Влітку 1838 року в Качанівці плідно працював над оперою «Руслан і Людмила» Михайло Глінка. Тут він писав пісні, романи, кантату на честь Г.Тарновського «Гімн господарю». Деякі твори вперше виконувались у супроводі місцевого кріпосного оркестру, яким диригував сам маєстро. Після від'їзду Глинки в садибі назавжди утвердився культ композитора. Досі на пагорбі біля Майорського ставку стоїть струнка, білокам'яна альтанка, названа його іменем.

Тарас Шевченко у травні 1843 року, під час своєї першої подорожі по Україні, їхав з Петербурга прямим призначенням у Качанівку, куди перед тим переслав одну з своїх найкращих картин – «Катерина».

В садибному парку збереглась галявина, де під віковим дубом поет спілкувався з місцевими селянами і кріпосними музикантами. Неподалік височіє могила-курган художника Григорія Честахівського, товариша і духівника Т.Шевченка, який передав у Качанівку особисті речі, рукописи, художні твори Кобзаря.

Колекціонуванням В. В. Тарновський (молодший) захопився ще в студентські роки. Основу його унікального зібрання складали козацькі реліквії і безцінна шевченкіана. Серед раритетів колекції були шабля Богдана Хмельницького, особисті речі Івана Мазепи, Семена Палія, Павла Полуботка, Кирила Розумовського, козацькі шаблі, клейноди, гетьманські універсали, портрети багатьох відомих діячів козацького руху.

Це був справжній музей українознавства, заповіданий колекціонером-меценатом Чернігівському губернському земству для створення музейних експозицій. Качанівська колекція сучасники оцінювали в кілька сотень тисяч карбованців сріблом.

Інтерес до колекції 1880 року привів у Качанівку Іллю Репіна для продовження роботи над знаменитою картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Протягом майже всього літа художник замальовував козацькі реліквії, писав портрети господарів садиби, пейзажі, працював над картиною «Вечорниці».

Значні витрати на благодійництво й колекціонування, спосіб життя на широку ногу, заведений у Качанівці, поставили Василя Тарновського-молодшого на межу банкрутства. 1897 року він був змушений продати викохану садибу мільйонеру-цукрозаводчику Павлу Харитоненку. Новий господар розгорнув у помісті великі будівельні роботи. Був капітально відремонтований і частково перебудований палац, який набув сучасного вигляду: з'явилися нові садибні будівлі, більшість із яких збереглась до наших днів; повністю змінилися інтер'єри, для виконання робіт запросили модного на той час московського живописця Августа Томашку. За рахунок придбання сусідніх лісових ділянок розширився парк. Садиба електрифікували й телефонізували.

Останніми господарями садиби протягом 1914 – 1918 рр. була старша донька «цукрового короля» Олена та її чоловік Михайло Олів. За їхніх часів садиба, як і раніше, процвітала. Тут містилися картинна галерея, велика бібліотека, шанувалися кращі традиції минулого, гостювали цікаві люди (зокрема, в червні 1915 року садибу відвідали художники М. Добужинський і К. Петров-Водкін. Попри це культурне життя Качанівки поступово завмирало.

1918 року садибу націоналізувала радянська влада. У 1925 – 1933 рр. у Качанівці діяла дитяча комуна ім. Воровського.

Під час радянсько-німецької війни на території садиби перебували евакуаційні госпіталі № 2030 і № 6050, а в повоєнний час – шпиталь для одужуючих інвалідів, про що свідчить меморіальна дошка на будинку адміністрації.

Згодом, до 1981 року, садибний комплекс використовували в оздоровчо-лікувальних цілях. Протягом тих десятиліть палацово-парковий ансамбль приходив у запустіння, руйнувався, втрачав свою колишню велич і красу.

1973 – дирекція туберкульозного санаторію, яка займала тоді садибу, звернулася до інституту «Укрпроектреставрація» з проханням провести обстеження палацово-паркового комплексу і виконати реставраційні роботи задля збереження пам'ятки історії і

культури. Фахівці інституту під керівництвом архітектора-реставратора М. М. Говденка провели обстеження споруд комплексу і розробили програму реставраційних робіт.

Архітектор В. Є. Новгородков виконав обмір палацу, дослідження і проект реставрації. Починаючи з 1975 р., головний архітектор проектів Б. Тимофєєв та фахівці інших професій (археологи, хіміки-технологи, конструктори, живописці, деревообробники, металісти) проводили обстеження палацу, церкви, служб, господарських споруд для встановлення їхнього технічного стану.

1981 – згідно з постановою ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР від 24 листопада 1981 року, Качанівку оголосили Державним історико-культурним заповідником, відтак її поступово відновлюють.

Указом Президента України від 27 лютого 2001 року заповіднику надано статус Національного. У заповіднику проводять наукову, пошукову, дослідницьку, культурно-просвітницьку й експозиційну роботу. Зусиллями нащадків колишніх господарів садиби Тарновських, що проживають у Великобританії, Німеччині, Києві, створено й активно діє Міжнародне товариство «Друзі Качанівки», яке ставить за мету залучення коштів і спонсорів для відродження палацово-паркового ансамблю та перетворення його на міжнародний культурний центр.

З 2004 року започатковано проведення щорічного літературно-мистецького свята «Качанівські музи». Впорядковано чотири туристичні маршрути, налагоджено екскурсійне обслуговування, на основі фондових матеріалів створені нові виставки.

2009 – завдяки сприянню фонду Миколи Томенка «Справедлива країна» та за активної підтримки народних депутатів України Валерія Дубіля і Івана Куровського в заповіднику до Дня незалежності України відремонтували центральну алею, про що свідчить пам'ятний камінь.

Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. Автори: Ahonc, AKA MBG, Albedo, Amakuha, AMY 81-412, AS, Bulka, Bulka UA, Friend, Gutsul, IgorTurzh, Jbuket, Kamelot, Kvandr, Lorry, Microcell, Mr.Rosewater, NickK, Perohanych, Seleonov, Yuriy75, Білецький В.С., О. Погодін, Секіші, Сіверян, 15 анонімних користувачів та 4 боти.

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про надання статусу національного Державному історико-культурному заповіднику «Качанівка»

Враховуючи велике значення Державного історико-культурного заповідника "Качанівка" (Чернігівська область) у справі збереження особливо цінних об'єктів історії, культури, архітектури, що унікально поєднані з ландшафтом, а також його роль у відродженні та розвитку національно-культурних традицій українського народу, **постановляю:**

1. Надати Державному історико-культурному заповіднику "Качанівка" статус національного і надалі іменувати його – Національний історико-культурний заповідник "Качанівка".

2. Кабінету Міністрів України:

затвердити персональний склад наглядової ради Національного історико-культурного заповідника "Качанівка";

розглянути питання про здійснення додаткових заходів щодо збереження, реставрації, відновлення об'єктів заповідника та визначення в установленому порядку меж упорядкування і використання земельних ресурсів.

Президент України Л. КУЧМА.

м. Київ, 27 лютого 2001 року

N 118/2001

Стенограма робочої наради з проблем збереження історико-культурної спадщини заповідника «Качанівка»

Г. О. Клепак: Вступне слово, представлення учасників науково-краєзнавчої експедиції, директора заповідника.

В. Б. Буренко: Вітаю! Кількість відвідувачів заповідника зростає з 5000 у 2001 р., до 25-35 тис. Нині, люди приїжджають з різних країн. Ви знаєте, що якщо більше людей приїдуть, то більше грошей ми заробимо. Фінансування було, але його замало і воно йде тільки на зарплату. Нам дорікають, що наш парк знаходиться

не в дуже гарному стані. Ви ж зрозумійте 800 га землі парку, а робочих 20 чоловік, але ми беремо сапки та коси і робимо все для того, щоб привести до ладу заповідник. З 2003 р. в нашому підпорядкуванні з'явилися ще й ставки, що знаходяться на території заповідника. Але я вважаю досягненням, що у нас за 10 років збережений цілісний комплекс з дубами 250-ти річного віку та ставками, що на передані на баланс. Далі постала проблема з охороною. Нестабільне фінансування призвело до того, що в нас у 2005 р. викрали 4 картини та статуетки. Одна справа якщо охороняє Державна служба охорони, інша – що ми охороняємо своїми силами. Доводиться залучати до охорони працівників заповідника. Але в нас було 9 чоловік, а зараз завдяки власним коштам вже 18. Колектив в нас великий і працьовитий і я думаю, якщо ми тут зберемось через 10 років, то в нас вже буде реставрація закінчена. Отже ми не сидимо склавши руки, все робимо самі, а якщо нам ще держава допоможе, то ми відродимо та збережемо все те, що нам залишили наші видатні люди в цьому заповіднику Дякую вам за увагу.

О. І. Крук: Що ми зробили для розвитку заповідників? Наша організація брала вагому участь у реконструкціях заповідників. Хоча з Качанівкою ми не дуже ще працювали, але нашу роботу дуже добре видно в Батурині, адже ми тримаємо головуюче місце в реконструкції. Всі члени нашої Спілки – це перш за все викладачі та науковці Чернігівських вузів. Отже Чернігівщина – це унікальне місце саме тому, що тут дуже багата історична цінність через те, що дуже велика кількість видатних особистостей перебувала в цій області, тому ми хочемо видати підручник-посібник про Чернігівщину. Ось в цих напрямках ми будемо працювати.

М. М. Яковина: Я десь 15 років тому працював з цим заповідником і хочу відзначити, що він змінився, де в хорошу сторону, де в гіршу. Мені дуже жаль, що в нашій організації ІКОМОС не має жодної людини, яка б представляла Чернігівщину, а саме Качанівку. За 2 п'ятирічки в Качанівці змінилось 5-7 директорів, атмосфера була жаклива і реставрація стояла, не було коштів. Указом Л. Д. Кучми було розв'язано проблему території заповідника, але стався один казус, який треба розв'язати, тому що він ще нерозв'язаний, бо в склад національного заповідника включили земельні ділянки селян, які живуть поряд. Такого ще не було в історії заповідників – це казус. Мені випало прийти до Кучми з листом

для службового користування. Я там написав про унікальний парковий ансамбль, але вніс пропозицію, яка багатьох тоді здивувала. Я пропонував Качанівський заповідник не перепрофілюючи, не змінюючи нічого в діяльності музеєфікованих пам'яток, не зазіхаючи на доступність комплексу пам'яток зробити тут державну резиденцію високого міжнародного плану. В Україні ще навіть не розпочиналося будівництво ніяких державних резиденцій типу Синьогори і очевидно, що це зацікавило можновладців. Даруйте, це доступність, якщо машиною, то це 2 години від Києва, якщо гелікоптерами, то взагалі швидше, а от дороги цього не дозволять! Це можливість організовувати зустрічі вищого рівня. На жаль нічого не вийшло. Валерій Пустовойтенко декілька разів приїжджав сюди, говорив, що треба це робити, але через деякий час приступили до реконструкції палацу «Україна». В майбутньому хотілось би, в недалекій перспективі, бачити Качанівку в списку пам'яток ЮНЕСКО. Недаремно британські ландшафтні архітектори говорили, що це найбільший і найкращий палацово-парковий комплекс з точки зору ландшафту.

С. І. Попович: Шановні колеги, розвиток туризму залежить від багатьох чинників. Далеко не останню роль відіграє наявність туристичних ресурсів, насамперед, історико-культурних. Мені приємно заявити, що я регулярно приїжджало до Качанівки разом зі студентами та туристами і вони констатують, що спостерігається висока динаміка розвитку заповідника. Шановні колеги, знаєте чим відрізняється цей заповідник від інших? – Керівництво Качанівки іде на зустріч, воно відкрите і для навчальних закладів, і туристичних бюро, і екскурсійних бюро, тим самим сприяє підвищенню потоку туристів в заповідник – це є праця сьогоденного колективу. Зі свого боку скажу, що наш інститут вносить свою частку, наповнюючи заповідник туристами. Як мінімум три групи туристів ми веземо восени, ну і звичайно просяться інші інститути та організації.

Мені хочеться сказати велике спасибі директору та працівникам заповідника, бо за цей час Вашої праці Качанівка розквітає і надіюсь, що так і буде продовжуватись.

Я запевняю Вас, що ми й надалі будемо везти сюди студентів, пропагувати, популяризувати, розповідати, рекламувати національний заповідник Качанівка.

М. С. Ходаківський: Я перший раз у Качанівці, і нічого про реконструкцію не знаю, але побачивши Вас і те, що тут твориться, я кажу, що радий, що такий заповідник збережений і знаходиться в задовільному стані. Ясно, що відсутність коштів не дає можливість зробити його ідеальним, але це все попереду.

Як на мене, то тут треба активізувати науково-пошукову роботу, щоб наповнити заповідник експонатами сільського побуту та життя, пропоную проводити тут дні ремесел. Ну от так коротко.

Р. Т. Франко: Я також вперше знаходжусь в Качанівці. Ви знаєте, І. Франко одружувався в Галагана, а я тут дуже багато чув та бачив про Галагана. Коли я приїхав сюди, ще раз переконався, що Україна багата держава і особливо це розумієш тут. Дякую, що мені довелося побувати тут, я постараюся всюди, де я буду зустрічатися з дітьми, студентами, громадою розповідати про те, що Україна багата своїми туристичними об'єктами. І насамперед згадуватиму про Качанівку.

Т. І. Катаргіна: Я вражена динамікою реставраційних робіт, яка спостерігається за останні 5 років. Це великий прорив. Є ідея зібрати всю Україну, провести PR-кампанію та в один день зібратися та зробити день, тиждень реставрації Качанівки, так само потрібно робити з іншими заповідниками та туристичними ресурсами. Дякую.

Богдан Колосок, архітектор: Коли я чую слово «краєзнавець», то завжди згадую П. Т. Тронька – великого організатора. І П. Т. Тронько причетний до заснування тієї організації, в якій я працюю. Нас багато, що пов'язує, зокрема, це проблеми заповідника – ми теж займаємося охороною пам'яток. Мені доручили від Центру пам'яткознавства привітати нинішніх учасників семінару і побажати успіхів. Дякую.

Маньковська Р. В.: Сьогодні ми маємо гарну нагоду доторкнутися до перлини садово-паркового мистецтва України, яка може гідно представити нашу Україну перед іноземними відвідувачами. Спілка приділяє велику увагу питанням збереження історико-культурної спадщини, як приклад: науково-краєзнавчі експедиції на Львівщину, Полтавщину, в Новомосковськ, де ставилися питання охорони дерев'яної сакральної архітектури, відродження традицій гончарного мистецтва, розвитку музеїв видатних особистостей Ук-

раїни. Готується експедиція про історію козацтва на острів Хортиця і Олешківську Січ.

Заповідник «Качанівка», ми бачимо, за останні роки здійснив значну роботу по облаштуванню інтер'єрів палацу та поповнення музейної експозиції. Хотілось би, щоб унікальний ландшафтний парк довкола палацу був реконструйований у відповідності до відомих проектних пропозицій ще фахівців із Санкт-Петербурга. Це була б чудова туристично-рекреаційна зона для проведення фольклорних, традиційних, молодіжних та інших заходів. Слід звернути увагу на представлення заповідника в інформаційному просторі України та світу. Бажаючи успіху колективу закладу, маємо надію на тісну співпрацю «Качанівки» і краєзнавців Чернігівщини та України.

«Соколинний хутір» – об'єкт зеленого туризму: досвід і перспективи роботи

За програмою науково-краєзнавчої експедиції учасники відвідали Соколинний хутір, який розташований за 7 кілометрів від центру Ічні. Відомий осередок зеленого туризму, відпочинковий комплекс. На площі 5,5 га розташувалося багато об'єктів. Тут живе сама сім'я власника – Миколи Черепа, а також приймає туристів з України та із-за кордону. Гості можуть зупинитися в 9 садибах у традиціях кінця XVIII – початку XX століття. Відпочиваючі можуть також спробувати ексклюзивні покої 150-річної давності. Це дві етнографічні садиби. Вони зберегли колорит древніх віків і автентичність століття, але все ж таки оснащені всіма потрібними зручностями. Для дітей у садибі облаштований міні-зоопарк, для дорослих – козацький тир, волейбольний майданчик, розваги на конях. Біля Соколиного хутора протікає річка Смож. З човнів і катамаранів відкриваються гарні краєвиди місцевості. Характерну атмосферу старовини створюють козацька лазня, літній та зимовий шинки, гончарна піч і кувалда.

Учасники експедиції відвідали етнографічний музей, в якому можна побачити 32 види народної майстерності. Багато інших експонатів розповідають про історію самої садиби, місцевих жителів та край. Також вони мали змогу ознайомитися з просвітницькою, культурною програмою, яка пропонується відвідувачам.

У робочому форматі учасники обговорили проблеми і перспективи зеленого туризму в Україні, була досягнута домовленість про співпрацю з організатором і власником Соколиного хутора.

Євген Букет

Круглий стіл про перспективи зеленого туризму в Україні

Наскільки важливо сьогодні зберегти унікальні пам'ятки, створити туристичні маршрути до них, інфраструктуру, яка змогла б прийняти гостей? Що може зацікавити іноземних туристів? Які перспективи, місце та значення зеленого туризму? Які напрацювання краєзнавців і просвітян знадобилися б у формуванні позитивного іміджу країни, в розвитку зеленого туризму? Відповіді на ці та інші запитання 3 червня в ІА “Укрінформ” намагалися знайти учасники “круглого столу” “Краєзнавство як фактор розвитку зеленого туризму в контексті “Євро-2012”, організованого спільно Всеукраїнським товариством “Просвіта” імені Тараса Шевченка і Національною спілкою краєзнавців України.

Нині в Україні 130 тисяч пам'яток взято під охорону державою. Такою кількістю історичних і культурних реліквій може похвалитися не кожна країна. Але лише чотири з них внесені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Пам'яткоохоронна справа в сучасній Україні має більше проблем, ніж способів їх вирішення. Профільна державна інституція була нещодавно розформована, нагляд за переважною більшістю пам'яток здійснюють громадські організації, а то й окремі громадяни. В Україні аж 300 археологів (!), які мають ліцензії на дослідження, “процвітає” “чорна і сіра” археологія... Такі невтішні факти навели помічник виконувача обов'язків голови Державної служби туризму і курортів Олександр Сулима і президент Українського комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць Микола Яковина.

Відповідальний секретар ВУТ “Просвіта” імені Тараса Шевченка Микола Нестерчук зазначив, що, готуючись до “Євро-2012”, “Просвіта” буде сприяти ознайомленню туристів із пам'ятками, з важливими для українства місцями, відомими особистостями. Вже найближчим часом на цю тему будуть проведені організаційні наради з керівниками обласних об'єднань.

Про власний досвід організації і розвитку осередків зеленого туризму говорили президент парку “Київська Русь”, що на Київщині, Володимир Янченко і голова Петрушівського осередку Спільки сприяння розвитку сільського зеленого туризму, що на Чернігівщині, Микола Череп. А представники НСКУ ділилися враженнями від відвідання багатьох пам’яток у різних куточках України, говорили про їхні проблеми, перспективи, про необхідність залучення науковців, пам’яткознавців, краєзнавців до створення на їхній базі туристичних осередків. Адже наша унікальна історична спадщина – досі невикористаний ресурс. І не лише в контексті “Євро-2012”, а й для виховання патріотизму, гідності, поваги до нашого минулого в кожному громадянині України. А чемпіонат Європи з футболу – це і виклики, і ризики, і шанси для України. Насамперед шанси розкрити потенціал унікальності кожного куточка нашої благословенної землі.

Резонанс у засобах масової інформації

Куценко І. Невмирущість Качанівки. Попри все // Офіційний сайт НСКУ. – 15.05.2011. – <http://nsku.org.ua/?news=4804>

Куценко І. Життя-герць: «Соколиний хутір» козацького духу // Офіційний сайт НСКУ. – 20.05.2011. – <http://nsku.org.ua/?news=4805>

Куценко І. «Я – українець, не просто Микола!» // Офіційний сайт НСКУ. – 4.06.2011. – <http://nsku.org.ua/?news=4806>

Букет Є. Про можливості зеленого туризму // Слово Просвіти. – 2011. – 16–22 червня. – ч. 24 (609). – с. 15.

Букет Є. Перлина Ічнянщини // Слово Просвіти. – 2011. – 16–22 червня. – ч. 24 (609). – с. 15.

"Парк Київська Русь" - центр зеленого туризму Київської області // Парк Київська Русь. – http://www.parkkyivrus.com/index.php?option=com_content&view=article&id=454&Itemid=3&lang=uk

**Науково-краєзнавча експедиція
«Олешківській Січі – 300 років: історичні та
сучасні інтерпретації»,
присвячена 300-річчю від заснування
Олешківської Січі 2011 р.**

**ПОСТАНОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
Про відзначення на державному рівні 300-річчя заснування
Олешківської Січі**

Враховуючи історичну, суспільно-політичну та культурну цінність заснування Олешківської Січі та у зв'язку з наближенням 300-річного ювілею, Верховна Рада України **постановляє**:

1. Підтримати ініціативу Цюрупинської міської ради щодо відзначення на державному рівні восени 2011 року 300-річчя заснування Олешківської Січі.

2. Рекомендувати Кабінету Міністрів України:

у двотижневий термін з дня прийняття цієї Постанови Верховною Радою України утворити організаційний комітет з підготовки та проведення заходів щодо відзначення на державному рівні 300-річчя заснування Олешківської Січі, включивши до його складу представників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, науковців; у двотижневий термін після утворення зазначеного організаційного комітету розробити та затвердити план заходів, пов'язаних з відзначенням на державному рівні 300-річчя заснування Олешківської Січі.

3. Державному комітету телебачення і радіомовлення України забезпечити широке висвітлення в засобах масової інформації заходів, пов'язаних з відзначенням 300-річчя заснування Олешківської Січі.

4. Контроль за виконанням цієї Постанови покласти на Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності.

5. Ця Постанова набирає чинності з моменту її оприлюднення.

Голова Верховної Ради України В. ЛИТВИН
м. Київ, 12 травня 2011 року

Програма експедиції

15.06.2011 р.

6.40 – приїзд до Запоріжжя.

9.30-10.30 – зустріч учасників експедиції з керівництвом і працівниками Національного заповідника “Хортиця”, Запорізького національного університету, членами Запорізької обласної організації НСКУ.

10.30-13.00 – знайомство з експозицією музеїв Історії українського козацтва та Суднобудування.

15.00 – виїзд з о. Хортиця. Огляд Кам’янської Січі XVIII ст., козацького кладовища, відвідання могили Івана Сірка.

21.00 – приїзд до Цюрупинська.

16.06.2011 р.

9.30 – зустріч з представниками Херсонської облдержадміністрації, Цюрупинської райдержадміністрації, членами Херсонської обласної організації, співробітниками краєзнавчого музею. Пресконференція із представниками обласних та місцевих ЗМІ.

10.30 – огляд Олешківської Січі, відвідування пам’ятного знаку, присвяченого Олешківській Січі.

12.00-14.30 – круглий стіл “Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації”.

15.00-16.00 – ознайомлення з експозицією Цюрупинського краєзнавчого музею.

16.00-17.00 – відвідування Цюрупинського будинку-інтернату дітей-інвалідів.

17.00 – від’їзд до Херсона. Ознайомлення з експозицією Херсонського краєзнавчого музею “Легенди степового краю”.

19.30-20.00 – від’їзд до Києва.

Учасники експедиції

Делегація м. Київ

Маньковська Руслана Вікторівна – відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України, член Президії Правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України

НАН України, кандидат історичних наук, доцент; **Бажан Олег Григорович** – заступник головного редактора журналу “Краєзнавство”, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Дмитрук Володимир Іванович** – член Президії Правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Щербак Віталій Олексійович** – декан факультету гуманітарних наук Національного університету “Києво-Могилянська академія”, доктор історичних наук, професор.

Делегація м. Запоріжжя

Остапенко Максим Анатолійович – генеральний директор Національного заповідника “Хортиця”; **Лисенко Тетяна Миколаївна** – заступник директора з наукової роботи Національного заповідника “Хортиця”; **Татарінцев Сергій Іванович** – вчений секретар Національного заповідника “Хортиця”; **Сурченко Сергій Володимирович** – завідувач філії “Кам’янська Січ” НЗ «Хортиця»; **Кабалія Дмитро Русланович** – завідувач відділом охорони пам’яток археології та історії; **Левченко Михайло Павлович** – завідувач історико-культурного комплексу “Запорозька Січ”; **Мірущенко Олексій Павлович** – завідувач музею історії запорозького козацтва; **Дударенко Сергій Валентинович** – завідувач науково-просвітницьким відділом; **Борисенко Ольга Євгенівна** – завідувач відділом фондів та реставрації; **Турченко Федір Григорович** – завідувач кафедрою Запорізького національного університету; **Мільчев Володимир Іванович** – професор Запорізького національного університету; **Шаповалов Георгій Іванович** – директор Запорізького обласного краєзнавчого музею, доктор історичних наук, професор; **Тощев Геннадій Миколайович** – член Запорізької обласної організації НСКУ; **Молдавський В. О.** – член Запорізької обласної організації НСКУ; **Сокульський Арнольд Леонідович** – экс-директор Національного заповідника “Хортиця”.

Делегація м. Дніпропетровськ

Швидько Ганна Кирилівна – директор Козацького центру Національного гірничого університету; **Ченцова Надія Володимирівна** – доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету; **Кочергін Ігор Олександрович** – голова Дніпропетровської обласної організації НСКУ, кандидат історичних наук, доцент.

Делегація м. Херсон

Сінкевич Євген Григорович – голова Херсонської обласної організації НСКУ, професор Чорноморського державного університету ім. П. Могили, член Польського товариства істориків, доктор історичних наук; **Макієнко Олексій Анатолійович** – відповідальний секретар Херсонської обласної організації НСКУ, кандидат історичних наук; **Братченко Тетяна Георгіївна** – директор Херсонського обласного краєзнавчого музею; **Чорна Катерина Дмитрівна** – завідувач відділом Херсонського обласного краєзнавчого музею; **Корольова Ірина Володимирівна** – начальник управління культури і туризму Херсонської облдержадміністрації; **Нікітенко Сергій Валерійович** – член Херсонської обласної організації НСКУ, кандидат історичних наук.

Делегація м. Цюрупинськ

Андрушкевич Вадим Миколайович – голова Цюрупинської райдержадміністрації; **Снігур Лариса Олександрівна** – голова Цюрупинської районної ради; **Плотніков Василь Фадейович** – Цюрупинський міський голова; **Петриченко Ольга Миколаївна** – заступник Цюрупинського міського голови; **Баутіна Людмила Володимирівна** – депутат Цюрупинської міськради, помічник народного депутата України Журавка О. В.; **Горяньська Ольга Євгенівна** – керівник прес-служби народного депутата України Журавка О. В.; **Хріненко Світлана Іванівна** – директор Цюрупинського краєзнавчого музею; **Назаренко Людмила Миколаївна** – начальник районного відділу освіти; **Іванушкіна Ірина Вікторівна** – начальник районного відділу культури; **Бойко Василь Ярославович** – краєзнавець, історик, археолог.

Члени Козацької ради, отамани місцевих осередків: **Ткачов Олександр Петрович**, **Бережко Валерій Михайлович**, **Калінін Віктор Сергійович**, **Нестеренко Володимир Іванович**.

Учасники засідання круглого столу «Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації»

Плотніков Василь Фадейович – міський голова м. Цюрупинськ; **Маньковська Руслана Вікторівна** – відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України, член Президії Правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту іс-

торії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент; **Корольова Ірина Володимирівна** – начальник управління культури і туризму Херсонської облдержадміністрації; **Щербак Віталій Олексійович** – декан факультету гуманітарних наук Національного університету “Києво-Могилянська академія”, доктор історичних наук, професор; **Мільчев Володимир Іванович** – професор Запорізького національного університету; **Бажан Олег Григорович** – заступник головного редактора журналу “Краєзнавство”, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент; **Дмитрук Володимир Іванович** – член Президії Правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Лисенко Тетяна Миколаївна** – заступник директора з наукової роботи Національного заповідника “Хортиця”; **Татарінцев Сергій Іванович** – вчений секретар Національного заповідника “Хортиця”; **Сурченко Сергій Володимирович** – завідувач відділом “Кам’янська Січ”; **Кочергін Ігор Олександрович** – голова Дніпропетровської обласної організації НСКУ, кандидат історичних наук, доцент; **Сінкевич Євген Григорович** – голова Херсонської обласної організації НСКУ, професор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили, член Польського товариства істориків, доктор історичних наук; **Братченко Тетяна Георгіївна** – директор Херсонського обласного краєзнавчого музею; **Чорна Катерина Дмитрівна** – завідувач відділом Херсонського обласного краєзнавчого музею; **Бойко Василь Ярославович** – краєзнавець, історик, археолог, м. Цюрупинськ; **Бережко Валерій Михайлович** – член козацької ради Херсонщини, м. Цюрупинськ.

Стенограма засідання круглого столу

Р. В. Маньковська: Національна спілка краєзнавців України ініціювала проведення експедиції, присвяченої 300-річчю від заснування Олешківської Січі. Під час цієї експедиції учасники, а це науковці, краєзнавці, дослідники історії козацтва, музейники, відвідали острів Хортиця і дві Січі, які сьогодні не залиті водою: Кам’янську Січ і Олешківську Січ, відбулися зустрічі із науковцями Запоріжжя і Дніпропетровська.

Зібралися ми в першу чергу для того, щоб нашою розмовою привернути увагу широкої громадськості України до героїчних сторінок нашої історії, історії пов'язаної з козацтвом, зокрема з Олешківською Січчю.

Ми проводимо такий захід і ведемо обговорення споглядаючи у майбутнє. Наша з вами розмова присвячена проблемі відтворення історичної пам'яті нашого народу. Це можливість залучити громадськість, молодь до дослідження історії нашої країни, формувати в суспільстві національну свідомість, гідність, які лежать в основі нашого національного розвитку та відродження.

Дозвольте надати слово міському голові м. Цюрупинська Плотнику Василю Тадейовичу.

В. Т. Плотник: Доброго дня, хотів би привітати гостей з цією датою, з підготовкою до святкування 300-річчя Олешківської Січі, подякувати вченим, які приїхали допомогти нам, я хотів би висловити свою вдячність народному депутату України Олексію Журавку, який допоміг з'явитися важливому для Цюрупинська документу – Постанові Верховної Ради про святкування на державному рівні 300-річчя Олешківської Січі. Вся робота в цьому напрямку до цього часу велася зусиллями аматорів, лише сьогодні цій справі надано статус державної. Я хотів би звернутися до науковців з проханням допомогти нам відтворити історію нашої Олешківської Січі та Цюрупинська.

Перед Вами лежить книга «Час, події, люди» – це історія міста. Коли я відкрив її, то побачив, що починається вона добою козацтва, але про цей час написано лише 10 сторінок. Я буду радий познайомитися з вами, обмінятися контактами, будемо спілкуватися з усіма, хто опікується культурними цінностями, щоб ми разом доповнили історію для наших нащадків, щоб вони знали наше коріння. Тому наше сьогоднішнє зібрання присвячується, мабуть, тому, щоб відродити історичну пам'ять і доповнити історію міста.

Р. В. Маньковська: Дякуємо Вам, і не лише за допомогу в організації нашої експедиції, а й за майбутнє сприяння в дослідженні Січі. Це гарна інформація для науковців.

Шановні колеги, хотілося сказати, що для Національної спілки краєзнавців України, яка ініціювала цю експедицію, це вже не перша подібна акція. Ця робота – форма співпраці науковців з громадськістю, коли ми маємо можливість поспілкуватися щодо історич-

ної пам'ятки на місці, де вона знаходиться. Такі акції, вже традиційні для Спілки, відбулися на Полтавщині, Чернігівщині, Дніпропетровщині, Львівщині.

Спілка піднімає питання відтворення дерев'яних церков, ініціює Державну програму зі збереження сакральної архітектури, багато програм по національним заповідникам, музеям тощо.

Національна спілка краєзнавців України є найстаршою національною спілкою, нам виповнилося минулого року 85. У витоків Спілки стояло чимало дослідників, видатних істориків і інших науковців, яких об'єднала любов до рідного краю. Але більшість краєзнавців були розстріляні в 1930-ті. Люди які займалися історією краю, дослідженням звичаїв, традицій підпали під репресії, проте їхня справа була відроджена в 1990-х роках активістами краєзнавчого руху на чолі з академіком НАНУ П. Т. Троньком.

Краєзнавці опікуються пам'яткоохоронною діяльністю. Мені б хотілося назвати такі державні програми, як «Звід пам'яток історії та культури України», «Реабілітовані історією», які сприяють відродженню історичної пам'яті.

Головою НСКУ є видатний державний і громадський діяч, академік НАН України, Герой України Петро Тимофійович Тронько. Головним дітищем його життя став вихід 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Понад 100 тисяч професійних науковців та аматорів усього за 12 років створили унікальне енциклопедичне видання, яке було удостоєне Державної премії СРСР у галузі науки і техніки. Там була інформація і про Олешки.

Олешки – це одне з тих унікальних містечок, яке має вік понад 1000 років. Таких по Україні близько 300. Сьогодні ми спілкувалися з молоддю. Вони кажуть, що Олешки засновані ще в 9 столітті. Дуже добре що молодь цікавиться своєю історією. За ними майбутнє Олешок. Підтримуємо пропозицію, яка, до речі, активно обговорювалася і на робочій нараді на о. Хортиця, щодо дослідження історії козацтва і, зокрема, в Олешках, а також повернення Цюрупинську його історичної назви – Олешки. Громада відчуває себе нащадками тих історичних часів. Вся Україна і ми, НСКУ, будемо вас в цьому підтримувати.

Спілка має свій друкований орган – науковий журнал «Краєзнавство», який обговорює різні проблеми із краєзнавства. Ми хотіли зробити подарунок громаді: зібрали інформацію по Олешкам,

але за технічних проблем не змогли надрукувати журнал до експедиції, тож ми передамо його пізніше. Тут присутній заступник головного редактора журналу «Краєзнавство» Олег Григорович БАЖАН – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент. Надаємо йому слово.

О. Г. Бажан: Я запевняю, що всі матеріали про Олешківську Січ будуть надруковані в журналі, експедицію буде висвітлено детально. Інформація буде в другому номері та в наступних номерах. Читайте сайт Спілки, там про все буде повідомлено.

Р. В. Маньковська: Слово надається відомому досліднику козацтва, декану факультету гуманітарних наук Національного університету “Києво-Могилянська академія”, доктору історичних наук, професору Віталію Олексійовичу ЩЕРБАКУ.

В. О. Щербак: Доброго дня. Ні для кого не секрет, що з давніх-давен, з 17 століття наш народ знаний як народ козацький. Це не випадково, очевидно, і пам’ять про ті події, коли козаки стояли на захисті власної держави, має зберігатися не лише для пам’яті, але й для утвердження держави. Це засадничі речі, увесь цивілізований світ ґрунтується на такому порядку речей, коли власне минуле допомагає будувати майбутнє.

Вчора, на початку роботи нашої експедиції, спільнота відзначала велику роль вивчення та популяризації козацтва, адже повірте, що люди вивчають історію козацтва з різних боків, але дуже важливо щоб праці вчених-істориків, археологів поєднувалися з працями і здобутками місцевого краєзнавства, які додають колориту, барв, уявлення, що таке козацькі січі, адже з київських кабінетів не зовсім видно де є ці місця. Сьогодні я ступив на землю останньої Січі, я побував на всіх січах, окрім затоплених. І повірте, мені дуже приємно бачити, що робота по відновленню пам’яті про запорізьке козацтво, про Січі ведеться краєзнавцями, науковцями. В п’ятницю я передав до видавництва книжку «Козацькі Січі», де колектив авторів зробив спробу деталізувати багато речей, яких немає ні в книжках, ні в підручниках, сподіваюся вона скоро вийде і тоді можна буде познайомитися з цією справою. Але я не переконаний, що там є все. Вже спілкуючись із краєзнавцями, дізнався, скільки напрацьованого є ще, що має бути відоме громадськості. Дуже важливим є те, що Верховна Рада прийняла постанову про

відзначення 300-річчя Олешківської Січі. Насправді, у всіх тих джерелах, відомих на сьогодні, про Олешківську Січ написано дуже мало. Дуже мало і тільки з додатком “в екзилі”, що мене дратує. Це не «в екзилі», це наша земля, інша річ, що вона тривалий час була під турецькою окупацією, в межах османської імперії. Я думаю наша експедиція має дати поштовх, щоб знання про Олешківську Січ були широкознаними не тільки в енциклопедичних колах, а щоб вони впливали на громадську свідомість, щоб вони всі були передані жителям нашого південного краю. Краю не просто, адже всім відомо, як він заселявся наприкінці 18 ст. Необхідно щоб знання про наше історичне минуле були ширшими.

Те, що ми сьогодні побачили на місці Олешківської Січі, дуже добре. Місце означено, нам говорили про відомих дослідників, з багатьма археологами я знайомий. Археологи в «Могилянці» відкрили єдину магістерську програму, яка готує фахівців для археології. Те, що вже зроблено та буде зроблено, незважаючи на наступи індустріального передмістя, дасть поживу для того, щоб більше дізнатися про події такої давності. Для цього потрібні спільні зусилля, щоб пройти шлях від узаконення цієї історичної території до підняття її значення на відповідний рівень, коли туристичні маршрути будуть спрямовані сюди і на місцевому рівні будуть знати не лише про козацького діяча Мазепу, а й про Костю Гордієнка, Івана Гусака, Івана Малашевича. Адже з цими іменами пов'язані ці місця. Вірю, що згодом і в Цюрупинську будуть вулиці, названі на честь тих людей, які щось робили для утвердження українства на південних окраїнах тогочасної України. Я переконаний, що спільними зусиллями нам вдасться зробити кроки по окресленню цих земель, розрахунки про встановлення не лише пам'ятного знака, але й чогось більшого. Навряд вдасться зробити щось подібне, як на Хортиці, але маємо створити такий куточок, який буде приваблювати і мешканців, і гостей. Бажаю всім наснаги на цьому нелегкому шляху.

Р. В. Маньковська: Дякуємо! Тепер не лише науковці, а й громадськість в Олешках чекатиме на Вашу книгу, щоб заповнити білі сторінки історії Олешків на Херсонщині.

Дозвольте надати слово заступнику директора з наукової роботи Національного заповідника “Хортиця” Тетяні Миколаївні Лисенко. «Хортиця» взяла активну участь в організації експедиції, їх

ініціатива була почати експедицію з Хортиці. Я також наголошувала на тому, що відбулася розмова з директором заповідника М. А. Остапенком, який ознайомив з перспективами цього поважного закладу, унікального в своєму змісті. Звучали цікаві пропозиції щодо співпраці заповідника і НСКУ.

Т. М. Лисенко: Вітаю від імені «Хортиці»! Ми вважаємо, що ми – найбільш вдалий проект П.Т. Тронька. Спершу ми назвали «Хортицю» заповідником місцевого значення, потім – державного, а 1993 року набули статус національного. В цьому напрямку шлях був не легкий, але ми отримали досвід археологічних, гідро-археологічних досліджень по вивченню теми запорізького козацтва. В 1990-х виникла ідея зробити комплексну експедицію, яка мала на меті об'єднати всі 8 січей в один маршрут: “Часи козацькі – Січі запорозькі”. І от минулого року, коли ми відкрили історико-культурний комплекс «Запорізька Січ» (це звичайно макет, бо справжні січі займали близько 40 гектарів, а нам виділили лише 3,5 га), ми збудували такий проект і це початок того завдання, яке ми мусимо виконати, об'єднати всі січі в один маршрут. Ми видали буклет “Часи козацькі — Січі запорозькі”, де показали, якою буде експозиція в цьому комплексі. Ми в 2009 році наполягли разом з Херсонською облдержадміністрацією зробити Кам'янську січ філією Хортиці, тепер вона буде розбудовуватися, досліджуватися.

Тепер ми приїхали до Цюрупинська, завдяки НСКУ, яка нас долучила. Щоб до 300-річчя Олешківської Січі довести цей проект до кінця. Я не кажу, що це легко, що це швидко, але це треба робити, починати з малого. Ми маємо досвід і хочемо ним поділитися. Завдяки цій експедиції буде написана резолюція, щоб показати пропозиції, наше бачення. Ми будемо лобіювати привернення уваги до проекту “Часи козацькі – Січі запорозькі”.

Р. В. Маньковська: Колектив заповідника «Хортиця» взяв під свою опіку Кам'янську Січ, яку теж відвідали члени експедиції. Надаємо слово завідувачу відділу Кам'янської Січі СУРЧЕНКУ Сергію Володимировичу.

С. В. Сурченко: Вітаю панство, мешканців міста! Вперше побував на Олешківській Січі, але тут краща перспектива відбудувати щось, зробити більше, ніж в с. Республіканець Бориславського району. Мені здається тут швидше це можна буде зробити з допомогою місцевої влади.

Ви, пан міський голова, говорили, що маємо разом працювати. Ми узагальнили цей досвід, створили філію Кам'янська Січ практично за два роки, дякуючи наполегливості генерального директора «Хортиці». Ми діяли послідовно, швидко зробили цю філію і потрібно зараз це робити, «застовбити» територію, отримати державний акт на землю і починати працювати, розбудовувати. Я підтримую Тетяну Миколаївну, бо коли постало питання будівництва на Хортиці, багато кричали, що не допустимо цієї бутафорії, бо січ 40 гектарів, 38 куренів, ми доводили, що треба хоча б щось побудувати, нехай менше, щоб люди мали уявлення, побачили, як жили козаки. Дякуючи «Запоріжсталі», яка дала нам 12 млн., тепер це візитна карточка Запоріжжя. Сподіваюся, що тут з'являться також меценати, щоб ми могли показати туристам, дітям ці місця і бачили ці «Часи козацькі – Січі запорозькі». Дякуючи цій нагоді, Спілці краєзнавців, ми думаємо що зрушимо глибу замовчення цієї січі, і я бачу, що влада зрозуміла важливість відновлення історичної пам'яті.

Р. В. Маньковська: Багатий досвід дослідження Січі має Д. Д. Никоненко. Надаємо слово археологу, науковому співробітнику заповідника «Хортиця» Дмитру Дмитровичу НИКОНЕНКУ.

Д. Д. Никоненко: Доброго дня. Хотів би поділитися досвідом наших співробітників, нашого відділу археології щодо дослідження козацьких старожитностей, в тому числі і Кам'янської Січі. Кілька років тому наш відділ був залучений до робіт на цій Січі, вони дуже важливі для історичної науки, бо ми маємо брак документів щодо Кам'янської та Олешківської Січей, археологічні дослідження чи не єдина можливість пролити світло на історію Січей. Позаминулого року ми дослідили майстерні по виробництву скла, в тому числі кольорового, і навіть ця проста розвідка змогла пролити світло на багато відкритих питань. Крім того Олешківська Січ і Кам'янська Січ потребують національної опіки. На Кам'янській нам легше працювати, сподіваюся, що так буде і з Олешками.

Відзначу і важливу роль місцевого населення, бо коли археологи закінчують роботи, то справа збереження пам'яток покладається на плечі населення, яке там живе і, звичайно, необхідно підвищувати рівень свідомості людей, щоб вони також відгукувалися. Це – просвітницька місія. Я вважаю, що відзначення 300-річчя

Олешківської Січі – це велике досягнення для популяризації історії нашого народу.

Р. В. Маньковська: Дякуємо, що поділилися досвідом. Нещодавно Кам'янська Січ стала філією заповідника «Хортиця» і для того, щоб реалізувати ідею завершеного комплексу козацьких січей, потрібно домогтися надання статусу філії заповідника і Олешківській Січі. Це б дало можливість музеєфікувати історичну пам'ятку професійно. І приємно, що ми одностуді в цьому. Місцевими краєзнавцями робиться велика робота. Херсонську обласну організацію НСКУ очолює відомий дослідник півдня – Євген Григорович СІНКЕВИЧ, професор Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили, член Польського товариства істориків, доктор історичних наук, йому слово.

Є. Г. Сінкевич: Спочатку було слово, потім думка, а за нею з'являються люди, які хочуть робити і можуть «звернути гори». Пам'ятаю, повернувся з Харківського університету в 1990-му р. і в черговий раз задав питання нашому педагогічному університету ім. Крупської: чому немає історичного факультету? Немає – отже не ведеться робота. Я зарядив ідеєю своїх колег і ми почали створювати факультет. Не багато не мало – сьогодні вже з випускників ми маємо 17 кандидатів наук і 2 докторанти. Так і тут. У Олешківській Січі є бренд – Олешки, про який знають і за кордоном.

Під час Другої світової війни Варшава переходила з рук в руки. Від неї залишилось лише каміння. Коли я зупинявся там в Академії наук, у мене була довоєнна фотографія моєї кімнати, і я побачив що вона на 100 % відтворена. Розумію, що точно відтворити Олешківську Січ ми не зможемо, бо не знаємо якою вона була. Але хоча б частинку відродимо і вона буде цікавою не лише місцевим людям, а й туристам, бо тут пролягає траса на Крим і люди хоча б на пару хвилин обов'язково зайдуть побачити, як жили козаки Олешківської Січі.

Сьогоднішній приїзд наших одностудів з Києва, залучення широкого загалу музейників, козаків, аматорських клубів приніс багато цікавих ідей. Дуже цікаво було подивитися на те, що хлопці робили роками. Я думаю, що створення такого центру, який об'єднував би багато таких гуртів, було б цікавим, і наша обласна організація Спілки з радістю долучилась би до цього процесу.

Свого часу створювали видання «Південний архів», а зараз у Миколаєві друкується «Історичний архів», ВАКівське видання, яке друкується українською, російською, польською мовами. Зараз створили ще одне видання – “Чорноморський літопис”, на регіональну проблематику. Головний редактор В. А. Смолій, я – заступник. Ми зареєстрували його як фахове, ВАКівське видання і хочемо приділяти більшу увагу місцевій проблематиці. Тому якщо будуть матеріали – з радістю їх надрукуємо в журналі. Дякую!

Р. В. Маньковська: Дякуємо і сподіваємося на Вашу підтримку. Потужним краєзнавчим осередком є Херсонський обласний краєзнавчий музей. Дозвольте надати слово його директору – Тетяні Георгіївні БРАТЧЕНКО.

Т. Г. Братченко: Вітаю Вас із тим, що така цікава і важлива тема обговорюється не як плани на майбутнє, а як справа вже сьогоднішнього чи завтрашнього дня. Це гарна справа, як для істориків, краєзнавців, так і для нас, музейників. Наш Херсонський музей нараховує 120 років з дня заснування. До цієї річниці ми зробили виставку «Легенди козацького степу». На жаль, кількість експонатів була мала і постала задача – як зробити виставку цікавою. Нам вдалося зробити багато муляжів, макетів. Музей співпрацює з молоддю, студентством, які відвідали цю виставку. У нас також була пересувна виставка про Олешківську та Кам’янську Січі, а після створення постійної, працівники музею виїжджають в школи по області з мультимедійною виставкою про січі. Наш музей відвідують до 40 тис. чоловік на рік, а це хороший показник для Херсону. Мабуть 30 тис. осіб уже знайомі з виставкою про Січі.

В цьому році ми плануємо велику роботу по відзначенню 300-річчя Олешківської Січі. Хочу надати слово старшому науковому співробітнику нашого музею Сергію Андрійовичу Дяченку.

С. А. Дяченко: Я хочу продолжить мысль, что музей из-за того, что ограничены площади фондовых помещений, не в состоянии сохранить все экспонаты. С такой проблемой и «Хортица» столкнулась. Музей изучает топонимику края, т. к. сохранившиеся источники и реальные названия местностей дают хорошую привязку для поиска исторических мест и памятников. Название Олешковской Сечи и города Олешки. Она получила такое название не просто так. Есть такой источник – «Речи Балака» 1697 года. До основания сечи там встречается урочище Олешки и речка Олешки, на ко-

торые не обращалось ранее внимание, а их изучение может дать понятие, где они именно были. И по материалам оно сходиться – она там, где выяснили археологи. Такой подход тоже дает результат. Спасибо.

Р. В. Маньковська: Отже, музей робить багато для популяризації історії краю. Мабуть, основне завдання – залучити молодь. Я надаю слово Ігорю Олександровичу КОЧЕРГІНУ – кандидату історичних наук, доценту, який очолює Дніпропетровську обласну організацію НСКУ, представляє відому школу козакознавців.

І. О. Кочергін: Вітаю шановне товариство! У наших областей є багато спільного, це колиска запорізького козацтва. Нам потрібно відроджувати січі, відновлювати нашу історичну пам'ять. Попри те, що археологічні дослідження вже були, думаю, їх недостатньо для чіткого та ґрунтового визначення місцезнаходження Олешківської січі. На Дніпропетровщині вже більше 10 років ведуться археологічні дослідження козацького містечка Самарь, де була Новгородецька фортеця. Там буде побудовано музей. Територію досліджують переважно студенти – майбутні археологи. Тут цей варіант може бути теж застосований, як практика для студентів. Але потрібно проводити широку інформаційну кампанію, щоб залучитися підтримкою суспільства.

Обов'язково мають бути проведені тематичні конференції по Олешківській Січі в Києві та тут, на місці. Це дасть новий матеріал, можливо будуть проведені якісь археологічні дослідження і тоді вже можна буде робити монографії. Потім – клопотати про надання території певного статусу – місцевого значення, чи національного. Не зайвим буде підключення «Хортиці» в цей процес, але тут є певні «тертя» і в Херсоні, і в Нікополі, і в Запоріжжі, бо кожен вважає що вони – центр Запорізького козацтва. А це заважає роботі, бо треба діяти спільно. І як уже останній крок, можна буде вести мову про можливість перейменування Цюрупинська на Олешки, які існували тисячу років.

Р. В. Маньковська: Ми говоримо сьогодні так багато про козаків, тому хотілося, щоб своїми думками поділився член козацької ради Херсонщини Валерій Михайлович Бережко, м. Цюрупинськ.

В. М. Бережко: Дякую за те, що на державному рівні обговорюємо цю тему. Ми, інтелігенція, ще 1992 року піднімали її. В той

час у нас було 3500 людей, які б могли зробити цю січ. Але ті, хто був при владі, сказали – вам це треба, то й робіть. Тільки зараз на це питання місцева влада звернула увагу.

Ми займалися вивченням історії нашого міста та козацьким вихованням молоді. З 1993 року 700-800 дітей взяли участь у наших походах на козацьких чайках. Для цього ми зробили одну чайку, а ще одну пообіцяли меценати. Ми започаткували гру «Козацькі стежини». Це подібно до радянської «Зарниці», але козацького спрямування. Завтра у нас – похід. Вже 12 років поспіль ми проводимо такі заходи.

У Казахстані зробили козацький курінь імені Олешківської Січі. Робиться музей козацької слави, багато робить влада щоб створити щось подібне до Кам'янської Січі, добре що це робиться. Добре, що ми обговорюємо, я зі своєї сторони, а ви, як науковці, але не забуваймо про виховання молоді. Добре, якщо гроші підуть дійсно на відтворення січі. В сусідній Голій Пристані творять, ставлять вежі... Нехай це бутафорія, але можна туди привести дітей, показати їм фортецю, і дитина буде щасливою.

Р. В. Маньковська: Дякуємо за те, що Ви робите таку велику роботу, яка є важливою для виховання молоді. Тут присутній Петро Іванович Прядка, який є автором книжки по Олешшя, йому слово.

П. І. Прядка: Шановні учасники круглого столу, складається таке враження, що на Олешківській Січі ніхто нічого не робив. Але, розумієте, розмови про січ почалися після того, як 1990 року Василь Ярославович Бойко робив розкопки і, зацікавившись, копав два сезони. Досі не відомо, чи саме це було місце січі, але поселення тут було. Ми в редакції збирали все по крупинці, всі історичні відомості, в різних авторів, різні дані. Я хочу сказати, що всі документи Олешківської Січі були знищені, бо Кость Гордієнко – подвижник Івана Мазепи, а ви знаєте, як тоді це сприймалося. Якщо ми будемо героїзувати Олешківську Січ, то образимо козаків. Із козацької думи слів не викинеш: *“Ой, Олешки, будемо довго ми вас знати, –// І той день, і ту лиху годину// Будемо довго, як тяжку личину, споминати”*. Не треба говорити, що це – героїка, це була велика трагедія українського козацтва. Чому на Олешківській Січі залишилося мало пам'яток? Бо вона була козаками знищена, спалена. Передумови виникнення січі дуже трагічні, то-

му що Пилип Орлик, разом з Костем Гордієнком пішли воювати в Україну, коли військо російське стояло у бессарабських степах і до нього не міг прорватися ні один обоз. Таким чином у прутському трактаті з'явився рядок – козацькі землі не зачіпати і негайно визначити, де козакам селитися, на якій території – січ в екзилі. Це правда, хоч може комусь це не подобається. Я не берусь судити, це вам судити, науковцям.

Розпочалося жваве обговорення. Слово бере Олександр Петрович Кочуба.

О. П. Кочуба: Уважаемые ученые, дайте конкретный документ о том, что Олешковская Сечь находилась здесь, недалеко от Цюрупинска. Ведь даже среди казаков бытует мнение, что извините ребята, но у вас тут кош стоял, а сама сечь была где-то под Антоновкой, другие говорят – где-то около Николаева. Открываешь книгу, читаешь, что да, была Олешковская Сечь, но находилась в 100 км от Херсона. У нашей администрации должен быть документ, что именно здесь была Олешковская Сечь. Также меня интересует вопрос, могут ли казаки принимать участие в этих раскопках?

Р. В. Маньковська: Археологічні дослідження стануть тим фундаментом, завдяки якому ми дізнаємося, де була Олешківська Січ. Адже сьогодні немає достатньо джерел, архівних документів, тому проведення археологічних досліджень є одним із головних положень Ухвали нашої зустрічі.

Кожен висловлює свою думку. Я знаю, що в суперечці народжується істина, тож дякую Петру Івановичу. Може хтось ще хоче взяти слово? Так, пане Павле! Надаю слово голові молодіжної організації «Центр живої історії «Олешшя» Павлу Сергійовичу Білецькому.

П. С. Білецький: Я – голова Херсонської обласної молодіжної організації «Центр живої історії «Олешшя». Ми займаємося вивченням історії цього місця. Всі казали – треба копати, дізнаватися. Так, це вірно, і коли щось викопали, його потрібно відродити, відбудувати Олешківську Січ. Але це – шкарлупка, вона пуста зсередини, бо коли приходимо до Пирогова, на Хортицю, бачимо будівлі – і що? Коли туди прийде молодь, яку, всі кажуть, треба виховувати. От скажіть, як будівля може виховувати? По-моєму ніяк.

Велике завдання полягає в тому, щоб вдихнути в ці поселення життя. В цьому залі є дві організації, які згодні витрачати свої гроші й час, їздити по фестивалях. Я вважаю логічною співпрацю і в цьому напрямку.

Ми спираємося лише на археологічні дослідження, тільки на те, що викопано бозна коли, на те, щоб вивчати інші дослідження часу в нас немає. Я розумію, що через брак коштів немає популяризації цих досліджень. Було б дуже добре, щоб при Спілці краєзнавців створили електронну базу краєзнавчої літератури. Приміром, видається збірник накладом 10 примірників – ми ніколи його не побачимо. Ми два роки шукали книжку Буденка про ті народи, які населяли цю місцевість до Олешківської Січі, з чого вона починалась. Ми знайшли автора, поспілкувалися, тепер «б'ємося» у пошуках книжки Комаровського, який копав середньовічне Подніпров'я. Я впевнений, що у хлопців, які займаються козаками, така сама проблема. Тому було б добре створити таку базу.

Я вже говорив про те, що не потрібно відтворювати 40-гектарну Січ, вистачить кількох гектарів, але ті 3-4 гектари мають бути повноцінними, тобто не бути бутафорією. Треба все робити правильно, я за такий підхід. Нехай це буде малесенький шматочок, але реалістичний, щоб в нього можна було повірити. Щоб не закладалися невірні стереотипи. Наша організація хоче створити в комплексі Олешківської Січі музей дерев'яного суднобудування. Нам хочеться відтворити справжні чайки.

Ще одну проблему хотілося озвучити. Сьогодні піднімалася тема історичних маршрутів. В Херсоні наші друзі почали велику піар-кампанію щодо формування іміджу України в світі. Україну знають лише як базу секс-туризму. Ми говоримо про січі, але про них знає лише інтелігенція. Пересічні іноземці не знають і не знайдуть інформацію про них.

Р. В. Маньковська: Дуже приємно чути турботу молоді щодо автентичності пам'яток. Ми говорили про те, щоб почати з археологічних досліджень, залучити експертів, науковців, студентів. Унікальні можливості і пласт нових джерел дадуть дослідження на збереженому руслі, що знаходиться поруч, адже січ уявити без виходу до річки неможливо. Це велика робота, яку можна здійснити спільними зусиллями.

П. С. Білецький: Я закликаю розміщувати інформацію не тільки на своєму сайті, а й на інших порталах. Це як віяло, яке охопить більшу аудиторію.

Р. В. Маньковська: Дозвольте надати слово Івану Григоровичу Луцькому – члену козацької ради.

І. Г. Луцький: Хотілося підкреслити, що вода завжди йде згори вниз і, нарешті, ця хвиля прийшла із Запоріжжя на нашу слабеньку поки, піщану землю. Думаю, в нас виросте гарне козацьке осердя, для якого в нас і так вже є п'ять козацтв. І слава Богу, що сьогодні на високому рівні, дякуючи депутату Верховної Ради, нас помітили і справа в нас піде. Молоді правду кажуть, що потрібно точну копію чайки створити, адже вона і вперед, і назад йшла, це була дуже потужна посудина. Духу Вам козацького! Щоб завдяки цій хвилі, що до нас прийшла, в нас тут пішов великий зріст. Хай Бог помагає!

Р. В. Маньковська: Козацький запал тут є, все бурлить козацтвом, тому будемо тільки підключатися до цієї ідеї. Ми сьогодні багато обговорили дійсно важливих проблем, бо все, що зберігаємо – це для нашого майбутнього. Багато уваги приділяє майбутньому відділ освіти, тому надамо слово Людмилі Миколаївні Назаренко – начальнику відділу освіти райдержадміністрації.

Л. М. Назаренко: Дуже приємно бути учасником цього круглого столу, цікаво почути різні точки зору, хто що робить. І освітяни, і науковці підкреслювали, що треба виховувати молодь. Якби в 1992 р. не підтримали ідею Валерія Михайловича Бережка, то про будь-які потуги до відновлення вивчення історичної спадщини говорити не приходилося б. Я нагадаю тези Віталія Олексійовича, який говорив, що було б добре зробити музей на Олешківській Січі, щоб люди отримали знання, які будуть впливати на свідомість.

Так, можна відвести багато землі, поставити там хатки, зробити красензавчі дослідження, встановити археологічно, чи був там центр січі, чи не було його, але для чого це робимо? Для нашого багатонаціонального населення, щоб допомогти йому самоідентифікуватися. Тому ми освітяни думаємо, що починати треба з місцевого населення. Досвід уже у нас є. З 2005 року на базі однієї місцевої школи, створений Ресурсний центр вчителів історії та суспільних дисциплін, який жваво налагоджує зовнішні зв'язки. Центр є учасником багатьох проектів, в тому числі і по віднов-

ленню історичної пам'яті. Серед працівників цього центру теж є науковці, які разом з істориками займаються вивчення Олешківської Січі. Розроблений цілий цикл розповідей про історію Олешок і історію таврійського краю для батьківської громади, для тих хто мешкає за межами нашої держави і відвідує центр громадянської освіти.

Розвивається також така галузь, як козацька педагогіка. В школах створюються осередки «Джури», «Сокола». Наші діти нещодавно повернулися з козацького табору-школи, де вибороли третє місце в Україні. А наша міська команда «Джури» привезла нам з обласної гри третє місце серед міських шкіл. Це говорить про те, що в нас є система виховання, а не тільки разові акції. Зараз ми відстоюємо внесення в програму загальної історичної освіти такий компонент, як місцеве краєзнавство. Наші вчителі створюють дистанційні курси з історії рідного краю. Якщо можна внести зміни до тих планів, то це мають бути не лише 3-4 гектари землі, а мають бути і навчальні, освітні центри, які нестимуть історичну, культурну і просвітницьку думку.

Ми зараз внесли ініціативу і нас підтримала влада, щодо введення в одному з садочків міста виховного процесу в руслі козацької педагогіки. Там будуть діти з тих родин, де батьки ідентифікують себе, як нащадки козаків. Такі родини є, і вони не вступають в козацтво заради регалій, а є там споконвічно.

Звичайно, на це все потрібні кошти, що б ми не говорили сьогодні. Ми нині маємо об'єднатися. Те, що я розумію як кандидат педагогічних наук, – наука любить розібратися «по поняттям», але чи є важливим для мешканця Цюрупинська, де саме був центр Олешківської Січі? Для нього буде важливим, що це не Дніпропетровська, не Херсонська, а саме Олешківська Січ. Тому закликаю не лише відродити січ, а й створити ресурсні центри для популяризації ідеї козацтва.

П. С. Білецький: Сьогодні в Херсоні вже створений такий центр, своїми силами, трохи раніше. В нас є багато чого «потримати в руках», тому запрошую до нас дітей. Але у мене є питання до організаторів: Якими будуть результати цього круглого столу, окрім обміну контактів?

Р. В. Маньковська: Дякую. Ось ми зараз і підійшли до оформлення конкретних пропозицій. Людмила Миколаївна висловила

стурбованість щодо виховання молодого покоління і цікаву думку про те, чи готове місцеве населення ідентифікувати себе з цією місцевістю, її історичним минулим.

Дійсно, нинішні мешканці Олешок, містечка, яке веде свій родовід ще з часів Київської Русі, мають відчувати гордість через належність до цієї великої культури і глибокої історії. Сьогодні прозвучало багато цікавих думок і не тільки сьогодні. Настав час, коли ця ідея, що прозвучала мусить бути реалізована: Олешки повинні зайняти належне місце в нашій історико-культурній спадщині. Я не буду довго підсумовувати. Але конкретні пропозиції дозволяє озвучити.

Ми побували на Олешківській Січі. Всі учасники зійшлися на тому, що необхідно визначити територію історичної місцевості. Ті два гектари, які були, ми звужуємо до 0,5 га... Це, мабуть, центр Олешківської Січі, який ще треба досліджувати. Це місце треба позначити охоронними знаками і занести до реєстру як пам'ятку місцевого значення, а вже потім ставити питання про національний статус. Сьогодні ми там охоронних знаків не бачили.

Далі обговорювали пропозицію, яка дійсно була прийнята і органами місцевої влади, і заповідником «Хортиця». Це утворення єдиного козацького комплексу «Хортиця – Кам'янська Січ – Олешківська Січ». Мається на увазі професійне дослідження місцевості із залученням місцевих науковців, студентів і фахівців які керуватимуть цим дослідженням. НСКУ спільно з дирекцією заповідника «Хортиця», за підтримки місцевої влади, буде порушувати це питання перед Міністерством культури. Цю скелю треба ще буде довбати.

Говорили ми і про досвід Херонського обласного краєзнавчого музею, про туристичні маршрути, що вони є і про те, яким чином їх активізувати. Думаю, НЗ «Хортиця» може долучитися, щоб продовжити свої маршрути до Олешківської Січі. Думаю це не так складно. Мабуть важливо, відтворюючи історичну пам'ять, говорити про повернення історичної назви міста. Тому НСКУ буде порушувати і це питання перед органами влади.

Через ЗМІ та інтернет треба поширювати цю інформацію. НСКУ, вже маючи такий досвід, сприятиме цьому. Адже в 1960 – 1970-ті нашими попередниками була започаткована велика державна програма по відтворенню козацької історії. Було відроджено

близько 800 пам'яток по всій країні. Думаю, ваша ідея державної програми “Часи козацькі – січі запорізькі” має сьогодні започаткуватися в новому форматі. Тому НСКУ спільно з дослідниками буде ініціювати таку державну програму, яка сприятиме розвитку і Олешківської Січі, і Хортиці.

На нашій робочій нараді д.і.н. В. І. Мільчев висунув пропозицію – системно зібрати всі джерела, що пов'язані з історією козацтва. Публікація цих джерел дасть можливість молодим дослідникам та всім охочим на джерельній базі сформувати своє ставлення до цієї проблеми. Це, мабуть, всі пропозиції які пролунали.

На цьому дозвольте завершити нашу цікаву, плідну розмову. Дуже приємно, що ми маємо спільну мету – пропагувати нашу історію. Всім дякую за участь, за теплу зустріч. До побачення.

Пропозиції учасників круглого столу «Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації»

м. Цюрупинськ, 16 червня 2011р.

Національна спілка краєзнавців України в своїй діяльності значну увагу приділяє пам'яткоохоронній справі. Варто згадати, що краєзнавці України беруть активну участь у підготовці проекту державної ваги багатотомного видання “Звід пам'яток історії та культури України”, проводять велику науково-дослідницьку та популяризаторську роботу з питань вивчення історико-культурної спадщини України. Традиційними стали щорічні науково-краєзнавчі експедиції, де об'єднуються науковці і громадськість навколо проблем збереження культурного надбання українського народу. Такі акції відбулись на Полтавщині, Львівщині, Дніпропетровщині, Чернігівщині і мали широкий розголос серед української спільноти.

В 2011 році виповнюється 300 років перлині степового краю – Олешківській Січі – важливій сторінці в історії України. НСКУ з метою відродження історичної пам'яті, привернення уваги суспільства до славних сторінок української історії, формування національної гідності у молодого покоління, ініціювала проведення науково-краєзнавчого заходу, присвяченого важливій події нашого минулого. За поданням громадськості м. Цюрупинська, зокрема, народного депутата України О. В. Журавка, Верховна Рада Украї-

ни ухвалила Постанову №8361 від 12 травня 2011 р. про відзначення 300-річчя заснування Олешківської Січі на державному рівні.

В рамках науково-краєзнавчої експедиції, яка відбулася за підтримки народного депутата України О. В. Журавка, члени делегації відвідали о. Хортицю, Кам'янську, Олешківську козацькі Січі, провели обговорення проблем вивчення та збереження пам'яток історії українського козацтва. Науковці, дослідники козацтва, музеєзнавці і краєзнавці наголосили на необхідності охорони історичної пам'ятки – Олешківська Січ та популяризації козацької доби в сучасному суспільстві. В зв'язку з цим пропонується:

1. Національний спілці краєзнавців України спільно з Національним заповідником “Хортиця” та Інститутом козацтва Інституту історії України НАН України з метою широкої популяризації історії українського козацтва розробити та ініціювати перед вищими органами державної влади України Державну програму “Часи козацькі – Січі Запорозькі”, куди включити наукове вивчення та публікацію джерельної бази з проблеми козакознавства, збереження та музеєфікацію пам'яток козацької історії та заходи по залученню української громадськості до історичного минулого, пов'язаного з героїчними сторінками козацької доби.

2. Звернутися Президії правління НСКУ до органів місцевої влади м. Цюрупинська про сприяння у відповідності до Закону України “Про охорону культурної спадщини України” (ст. 23, 25, 26-30) територіального оформлення історичних меж Олешківської Січі, встановлення охоронних дощок та знаків культурних об'єктів (“цитадель”, “козацька дорога”, “козацькі табори” та ін.) в охоронній зоні та внесення їх до Реєстру культурної спадщини краю.

3. Президії правління НСКУ спільно з керівництвом Національного заповідника “Хортиця” запропонувати Міністерству культури України та Херсонській обласній державній адміністрації з метою формування цілісного комплексу збережених козацьких Січей та з врахуванням високого наукового потенціалу і використання багатого дослідницького досвіду фахівців Хортицької та Кам'янської Січей, приєднати Олешківську Січ до Національного заповідника “Хортиця” на правах філіалу.

4. Закликати органи місцевої влади м. Цюрупинська проводити археологічні дослідження та музеєфікацію історичної пам'ятки

Олешківська Січ лише силами спеціалістів в галузі археології та збереження культурної спадщини.

5. Правлінню Херсонської обласної організації НСКУ спільно з органами місцевої влади м. Цюрупинська та Херсонським краєзнавчим музеєм з метою популяризації історії українського козацтва серед туристів регіону розробити план рекреаційних заходів щодо впорядкування історичної місцевості і включення її до туристичних маршрутів області.

6. Порухити питання перед вищими органами влади України щодо перейменування м. Цюрупинська, зокрема, спрощення процедури повернення місту його історичної назви з часів Київської Русі – Олешки.

7. Через засоби масової інформації активно висвітлювати події пов'язані з дослідженням та збереженням історичних пам'яток українського козацтва.

Володимир Дмитрук

Звіт про науково-краєзнавчу експедицію

15–16 червня 2011 р. Національна спілка краєзнавців України здійснила науково-краєзнавчу експедицію, присвячену 300-річчю Олешківської Січі (1711–1728 рр.). В її роботі взяли участь провідні українські вчені-історики, представники органів державної влади та місцевого самоврядування, викладачі вишів, учителі, музеєзнавці, краєзнавці, громадські діячі з Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Херсона, Цюрупинська.

Метою цього заходу, який відбувся за підтримки народного депутата України О. Журавка, було відродження історичної пам'яті, привернення уваги суспільства до славних сторінок української історії, формування національної гідності в молодого покоління. У цьому контексті розглядалися питання, пов'язані з історією козацтва. Щоб цілісно підійти до проблеми дослідження козацького періоду, було вирішено розпочати експедицію з колиски українського козацтва – острова Хортиця, та охопити увагою всі козацькі твердині на території сучасних Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей.

Гостинно зустрів учасників експедиції та долучився безпосередньо до її роботи Національний заповідник “Хортиця”. Дало

старт цьому важливому заходу засідання, на якому було заслухано виступи відповідального секретаря НСКУ Р. Маньковської, генерального директора Національного заповідника “Хортиця” М. Остапенка, професора Запорізького національного університету В. Мільчева, директора Козацького центру Національного гірничого університету Г. Швидько, доцента Національного гірничого університету Н. Ченцової та інших. Виступаючи порушили низку перспективних питань щодо головних напрямів діяльності з вивчення і збереження об’єктів культурної спадщини. Зокрема – про об’єднання зусиль дослідників історії козацтва задля збирання, вивчення і видання повної джерельної бази, яка стосується козацьких Січей, необхідність глибокого наукового дослідження Олешківської Січі, втілення в життя Державної програми “Часи козацькі – Січі Запорозькі” тощо. Згодом усі гості відвідали експозицію Музею історії запорозького козацтва, ознайомилися з історико-культурним комплексом “Запорозька Січ”, оглянули унікальні пам’ятки гідроархеології.

Далі шлях експедиції проліг до Кам’янської Січі, яка сьогодні є філією Національного заповідника “Хортиця”. Оглянувши її, ми обговорили нагальні проблеми і перспективи дослідження цієї історичної пам’ятки.

Уранці 16 червня програма експедиції продовжилася у м. Цюрупинську. Представники керівництва Херсонської обласної, Цюрупинської районної та міської влади зустрічали нас із хлібом-сіллю. Потім у приміщенні Цюрупинської районної ради продовжилось ближче знайомство, під час якого Р. Маньковська розповіла, що Національна спілка краєзнавців України у своїй діяльності значну увагу приділяє пам’яткоохоронній справі. Краєзнавці України беруть активну участь у підготовці проекту державної ваги – багатотомного видання “Звід пам’яток історії та культури України”, проводять серйозну науково-дослідницьку та популяризаторську роботу з питань вивчення історико-культурної спадщини України. Традиційними стали щорічні науково-краєзнавчі експедиції, де науковці та громадськість об’єднуються навколо проблем збереження культурного надбання українського народу. Такі акції відбулися на Полтавщині, Львівщині, Дніпропетровщині, Чернігівщині й мали широкий розголос серед української спільноти.

2011 року виповнюється 300 років перлині степового краю – Олешківській Січі – важливій сторінці в історії України. За поданням громадськості м. Цюрупинська, народного депутата України О. Журавка Верховна Рада України ухвалила постанову № 8361 від 12 травня 2011 р. про відзначення 300-річчя заснування Олешківської Січі на державному рівні.

Після знайомства ми вирушили до місця розташування Олешківської Січі, де встановлено символічний пам'ятний знак. Місцевий дослідник В. Бойко, котрий брав участь у розкопках, розповів про археологічні розкопки 1991–1992 рр. та 2004 року, знайдені предмети козацького побуту, залишки будівель і укріплень.

Згодом делегація завітала до Цюрупинського дитячого будинку-інтернату для дітей-інвалідів. Директор цього закладу Т. Книгницька показала різноманітні картини своїх вихованців і одну з них подарувала гостям. У свою чергу від Національної спілки краєзнавців України дитячому будинку було передано книги та DVD-плеєр. Потім гості ознайомилися з містом і побували в місцевому краєзнавчому музеї.

Основною і zarazом підсумковою частиною програми експедиції стало засідання “круглого столу” “Олешківській Січі – 300 років: історичні та сучасні інтерпретації” в Цюрупинському центрі культури та дозвілля. Свої думки виголосили представники місцевої влади, історики, краєзнавці, представники козацтва, громадських організацій та ЗМІ. Активну участь в обговоренні взяли В. Плотніков – Цюрупинський міський голова, Р. Маньковська – відповідальний секретар НСКУ, О. Бажан – заступник головного редактора журналу “Краєзнавство”, В. Щербак – декан факультету гуманітарних наук Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Т. Лисенко – заступник директора з наукової роботи Національного заповідника “Хортиця”, С. Сурченко – завідувач філії “Кам’янська Січ” НЗ «Хортиця», Д. Ніконенко – археолог філії “Кам’янська Січ” НЗ «Хортиця», Є. Сінкевич – голова правління Херсонської обласної організації НСКУ, Т. Братченко – директор Херсонського обласного краєзнавчого музею та інші.

Після обговорення виступів було прийнято відповідну ухвалу.

Наукові дослідження Олешківської Січі

Тарас Чухліб (м. Київ)

Передісторія Олешківської Січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність Кримського ханства (1709 – 1711 рр.)

Як відомо, навесні 1709 р. козаки з Чортомлицької Січі на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком відмовилися від протекторату Московського царства та склали присягу на вірне служіння шведському королеві Карлу XII. А вже починаючи з 1711 р. їхня більша частина перейшла під захист Кримського ханства та дислокувалася на території Очаківського єялету Османської імперії у місцевості під назвою Олешки¹, або ж Кардешім ормани (з *тур.* – Братський ліс)². Якими ж були причини такої начебто раптової й малозрозумілої зміни політичного вектору очільників запорозького козацтва?

Якщо проаналізувати лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р., то мотивації антиросійських настроїв частини січових козаків були такими: 1) „ворожість і злість московська, яка здавна хитро на отчизну матку нашу, щоб її в область і заволодіння собі взяти задумує”; 2) „в городах українських своїх людей [московський цар] осадити бажає”; 3) „нашим людям незносні й нестерпні здирства і знищення, починавши і зрабовавши, в Московщину загнати на вічне тяжке невольничє мордерство”; 4) підтвердження шведським і польським королями „стародавніх прав і вольностей” Війська Запорозького та захист його від „московського тиранського ярма”; 5) згода Карла XII, С.

---

¹ Сьогодні знаходиться на території з назвичайно дивною назвою Цюрупинськ (Херсонщина).

² Мільчев В. Військо Запорозьке Низове під османською протекцією // Історія українського козацтва. – Т. 1. – С. 589 – 590; Гуржій О. Олешківська Січ (1711 – 1728 рр.) // Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI – XIX ст.). – К., Запоріжжя, 1998. – С. 132-148.

Лещинського та І. Мазепи на зруйнування запорожцями московських фортець у Кам'яному Затоні та Самарі тощо³.

На початку січня 1709 р. на Січі проїздом до Криму перебували посланці І. Скоропадського до кримського хана майбутній полтавський полковник І. Черняк⁴ разом з козаками С. Василенком та Г. Савенком. Вони взяли участь у традиційній козацькій раді, що відбулася „в надвечір'я” Різдва Христового. На цій раді кошовим отаманом К. Гордієнком було зачитано листа Скоропадського до запорожців, після чого посланців було відправлено з місця проведення ради на „постоялий двір”. Після цього, як засвідчували очевидці, „кошовий отаман, також суддя тамошній, кинули свої шапки на землю й поклали на них тростини свої військові, і почав кошовий говорити всьому народові, що він чин свій здає,.. для того, що хоче Мазепі служити, а не Царській Величності, і піднімаючи тростину з землі, віддали йому її насильно. І він, кошовий отаман, беручи тростину, почав кланятися на всі сторони і говорив до всього війська, нині кому ми будемо служити, адже перед тим були листи від Мазепи, а тепер від нового гетьмана Скуропацького (Скоропадського. – Т.Ч.). І проти тих його слів всі запорожці закричали, що вони повинні служити Царській Величності, як одновірному государю, тому що їхні батьки і родичі при Його Величності знаходяться. І кошовий проти того, кланявся, всім говорив: дуже це добре, що вірі святій православній прихилиються...”⁵. Після повернення посланців Скоропадського з Криму, кошовий отаман К. Гордієнко разом з ними відправив на Лівобережжя своїх двох полковників з листом від Запорозької Січі до Петра І, в якому говорилося, „щоб Царська Величність наказав, по колишньому їхньому проханню знести

---

³ Лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р. із Запорозьког Коша // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. VIII, спр. 1784, арк. 29 – 30 зв. *Опубл.*: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 335 – 336.

⁴ *Про козацько-старшинський рід Черняків див. ґрунтовну розвідку:* Лиман І. Козацький рід Черняків в історії України, Росії, США // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України. – Одеса, 2008. - С. 35 – 45.

⁵ Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – С.643 – 645.

город Кам'яний Затон і самарські городки, і вони всі готові за це йти на службу Його Царської Величності...”⁶.

У січні 1709 р. на Запорозжжі перебував посланці кримського хана, який запевнив К. Гордієнка що татари підтримають шведського короля та запорожців, якщо вони перейдуть на його сторону⁷. Тоді ж Гордієнко заявляв ханським послам про те, що запорожцям краще „триматися при хані ніж до царської величності йти”⁸. Одночасно Гордієнко надіслав листа до Петра I (той отримав його 7 лютого), де востаннє висунув вимоги до царя зруйнувати фортецю в Кам'яному Затоні, а також інші містечка побудовані перед тим за вказівкою або ж згодою Москви на південноукраїнських землях. Як дослідив В. Станіславський, саме через відмову виконати побажання запорожців Петро I, по-перше, втратив можливість залучити їх на свій бік, а по-друге, засвідчив, що інтереси Запорозької Січі не враховувалися у зовнішній політиці Росії⁹. Як тільки на Запорозжжі дізналися про готовність хана виступити разом з ними проти царя, там була скликана козацька рада, яка одностайно (за винятком одного козака) ухвалила рішення йти на допомогу Мазепі та Карлу XII¹⁰. Однак в силу різних причин, серед яких головною була позиція турецького султана, Кримське ханство так і не надало допомоги українцям. Хоча Девлет-Гірей II надіслав К. Гордієнку лист в якому радив тому триматися шведської сторони та обіцяв у разі потреби надіслати допомогу.

1 березня 1709 р. К. Гордієнко вивів із Запорозької Січі в район Переволочної близько тисячі козаків разом з артилерією. Саме поблизу цього селища, після переговорів запорожців з

---

⁶ Там же. – С.645. Глаголева А. П. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. – М., 1959. - С.137 – 147.

⁷ Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Український історичний журнал. - №1. – 1998. – С.78.

⁸ Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавских победы. – М.,1795. – Т.15. – С.261 – 262.

⁹ Станіславський В. Вказ. праця. – С.78.

¹⁰ Тарле Е. Указ. соч. – С.306.

представниками гетьмана Мазепи, 12 березня на військовій раді кошовий отаман, старшина та козаки остаточно визначилися щодо підтримки прошведських сил. Однією з вагомих підстав для ухвалення такого рішення стала позиція Кримського ханства, адже його правитель заявив про допомогу у разі виступу Запорозької Січі проти Москви¹¹. Після цього до війська К. Гордієнка приєдналися ще 7-8 тисяч запорожців, що прийшли до Переволочної з Низу. Як засвідчував Д. Голіцин за інформацією промосковського чигиринського полковника Галагана „запорожцы стоят по крайним городам от Днепра в Келеберде и в Переволочной, и на сей стороне () прельщают народ, по которым прелестям с городов сей стороны козаки многие к ним запорожцам переходят”¹².

На шляху до місця знаходження військ шведського короля та українського гетьмана запорожці розгромили окремі російські підрозділи поблизу Царичанки¹³ та інших містечок і сіл Полтавського полку й у середині березня 1709 р. приєдналися до табору Мазепи, що знаходився у районі Диканьки. 15 березня з табору поблизу Диканьки К. Гордієнко відправив листа до Станіслава Лещинського, в якому висловив прохання до прошведського короля Речі Посполитої на „сповну допомогу і рятування милої ойчизни України нашої” та присилку військових підрозділів для боротьби проти росіян¹⁴. Цей лист був перехоплений солдатами російського резидента О. Дашкова, що перебував при великому коронному гетьмані Сенявському¹⁵. Тоді ж кошовий отаман відіслав на Правобережну Україну своїх

---

¹¹ Станіславський В. Вказ. праця. – С.581.

¹² Лист Д. Голіцина до І. Скоропадського від 28. ІІІ. 1709 р. з Києва // Військові кампанії доби гетьмана мазепи в документах. – С.458 – 459.

¹³ Тут запорожці захопили у полон 150 російських солдат, частину з яких К. Гордієнко надіслав хану Девлет-Гірею з черговим листом про допомогу (Костомаров Н. Мазепа. – С.183; Шутей В. Позиция Турции в годы Северной войны 1700 – 1709 гг. // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. – М., 1959. – С.125).

¹⁴ Лист К. Гордієнка до польського короля С. Лещинського від 15 березня 1709 р. з Переволочної // Там само. – Спр.1796, арк. 55 – 55 зв.

¹⁵ Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – С.655.

посланців, щоб ті закликали місцевих козаків приєднуватися до запорожців¹⁶. У цей час Гордієнко погрожував карою чигиринському полковнику Галагану (який перейшов під владу І. Скоропадського), якщо той буде заважати правобережцям підтримувати його та гетьмана Мазепу.

27 березня 1709 р. отамана К. Гордієнка та запорозьку старшину з почестями у своєму похідному шатрі неподалік містечка Великі Будища прийняв монарх Шведського королівства. Під час цієї зустрічі українці склали присягу на вірність своєму новому сюзеренові¹⁷. Пізніше полонені росіянами запорожці на допиті свідчили, що від короля вони отримали „жалування чотири вози талерів битих і роздано кожному чоловіку по двадцяти”¹⁸. Окрім того, кошовий отаман К. Гордієнко отримав від Карла XII та І. Мазепи клейноди як ознаку скріплення присяги¹⁹. Тоді ж було вирішено підписати угоду про військово-політичний співпрацю між Шведським королівством та Запорозькою Січчю. Учасник цієї важливої зустрічі з шведського боку барон Давид фон Зільтман записав у своєму щоденнику, що однією з головних умов шведсько-запорозького союзу 1709 р. стала вимога січовиків щодо неможливості короля у майбутньому укладати договори з царем Петром I „доки запорожці не здобудуть своєї давнішньої волі і коли будуть залежні не від Москви, а від польської Речі Посполитої”²⁰.

---

¹⁶ Там само. – С.453 - 454.

¹⁷ Залишився такий опис цієї події: „Запорозький воєвода (кошовий отаман К. Гордієнко. – *Т.Ч.*) був зі своїми козаками приведений до короля, привітав його і виконав присягу вірності. Король відповідав через посередництво свого комісара Солдана, який володів козацькою мовою. Кожний із запорожців по порядку перед Королівською Величністю глибоко кланявся і мовби падав до його ніг. Десять за годину повертались вони від короля до воєводи Мазепи, турботливість якого підтримувала офіцерів аж до третього дня...” (*Даніель Крман. Подорожній щоденник. – С.68*).

¹⁸ РДАДА Москва. – Ф. „Кабінет Петра І”, від.2, 1709 р., кн. II, спр. 10, арк.260; Тарле Е. Северная война. – С.273.

¹⁹ Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. – С.464.

²⁰ *Цит. за:* Томашівський С. Із записок Каролінців про 1708 – 1709 рр. // *Записки НТШ. – Т.92. – Львів, 1909. – С.83 – 84.*

4 квітня 1709 р. розвідник Б. Шереметєва козак Кобеляцької сотні Полтавського полку Герасим Лук'яненко доповідав російському фельдмаршалу в Лубнах, що запорожців на чолі з К. Гордієнком близько 4 тисяч, з них лише половина озброєна вогнепальною зброєю²¹. Згідно з іншими відомостями запорожців, які перейшли на бік Мазепи нараховувалося „38 куренів, по 300, і по 200, і по 150 в курені”²². Відомо, що у результаті бою поблизу Нових Санжар 8 квітня запорожці вбили близько 100 росіян, однак і самі втратили 60 чоловік вбитими і 12 полоненими²³. Один із полонених козаків невдовзі на допиті у штабі Б. Шереметєва засвідчив, що „запорожців з кошовим до шведів пристало 6 000 чоловік”²⁴.

11 квітня 1709 р. 3 тисячі запорожців разом з 4-тисячним підрозділом шведської армії переправилися через Ворсклу поблизу села Соколки й вступили у бій з військами під командуванням російського генерала Рена²⁵. У той же час близько тисячі запорожців разом з 3 тисячами жителів Переволочної оборонялися проти переважаючих сил російських військ. У результаті кількох штурмів цього українського містечка „драгуны и солдаты полковника Шарфа в Переволочну [вошли], и тамо будущих запорожцев, воров и изменников, и переволоченских жителей порубили и покололи многих, а другие от страха и сами в реку Ворскла бросились и тонули, а иные, которые были на лошадях ушли, - и оную крепость всю разорили и пожгли...”²⁶. Окрім того, 13 квітня близько півтисячі запорозьких козаків не змогли утриматися у Нових Санжарах, у результаті чого росіяни „многих запорожцев и мужиков, которые показали себя в противности, порубила и поколола, а несколько живьем взяла”²⁷. 16 квітнем

---

²¹ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.462.

²² Там само. – С.464.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – С.468.

²⁵ Материалы для отечественной истории. – Т.2. – С.331 – 332.

²⁶ Лист Б. Шереметєва до І. Скоропадського від 12 (?). IV. 1709 р. // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.467.

²⁷ Лист Б. Шереметєва до І. Скоропадського від 13. IV. 1709 р // Там само. – С.467.

датується лист К. Гордієнка до Карла XII з повідомленням про виконання королівських наказів, які кошовий отаман отримав через генерального писаря П. Орлика та готовність виступити з основними силами запорожців під Полтаву²⁸. Але найголовнішою поразкою для запорожців виявилася здача у травні 1709 р. після неодноразових штурмів укріплень січової фортеці. Це стало великим успіхом московських військ у ході Північної війни та значно вплинуло на розстановку сил напередодні вирішальної битви між Петром I та Карлом XII.

Напередодні Полтавської битви унтер-офіцер Роберт Петре записав у своєму щоденнику про те, що вночі 17 червня 1709 р. підрозділи шведської армії атакували російські полки, які переправлялися через Ворсклу. При цьому „запорожці підійшли до лісу й почали стріляти з своїх чудових мушкетів”²⁹... Козаками командував син сестри гетьмана Мазепи – Войнаровський³⁰. Запорожці також використовувалися під час розвідувальних операцій, а також земляних робіт, зокрема копали підкопи під мури Полтавської фортеці³¹. Відомо також те, що під час довготривалої облоги Полтави більшість запорозьких козаків було розділено серед шведських полків - по 250 вояків у кожному.

Потрібно відзначити, що шведський король досить добре відгукувався про запорозьких козаків. Згідно із записами шведського воєначальника А. Гілленкрока Карл XII говорив йому про те, що саме січовиків необхідно використати для

---

²⁸ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Молчановский Н. Три письма кошевых атаманов к шведским королям // Киевская старина. – Т.LXIV. – К.,1899. – С.143 – 144; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С. 94.

²⁹ Ця інформація спростовує надумане твердження сучасного російського історика В. Артамонова щодо наявності у начебто погано озброєних запорозьких козаків „коротких ржавых ружей” (Артамонов В. *Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века* // *Россия и Украина: история взаимоотношений*. – М., 1997. - С.97).

³⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.619.

³¹ Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. – Т.3. - СПб., 1909. – С.191; Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. – С.678 - 679.

вирішального штурму Полтавської фортеці. А коли Гілленкрок висловив свої сумніви щодо цього, то король відповідав: „Запевнюю, що запорожці зроблять все за моїм бажанням, і ні один з них не втече. Ми накажемо добре платити їм”³².

Напередодні вирішальної битви між військами Карла XII та Петра I, в ніч з 26 на 27 червня 1709 р. запорозька піхота була виставлена на флангах шведської армії, про що засвідчив у своєму щоденнику Д. Крман³³. Очевидець Полтавської битви також зазначив, що під час натиску російських підрозділів „між запорожцями зчинилася паніка, хаотична втеча, бо ж інакше ми натрапили б на ворожі ескадрони, що вирушали з міста на допомогу своїм”³⁴. Хоча саме запорожці разом з гетьманськими козаками забезпечили відхід-втечу шведських військ до Переволочної³⁵.

Після добровільної здачі у полон 16-тисячної шведської армії на чолі з генералом Левенгауптом основні сили запорожців зуміли відійти за Дніпро, близько 1 тисячі козаків загинули під час жорстокого бою з військами Меншикова, близько 500 чоловік було захоплено до полону, а декілька сотень здалися на милість

---

³² Гилленкрок А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось // Военный журнал. - №6. – 1844. – С.1 – 105; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.676.

³³ Данієл Крман. Подорожній щоденник. – С.88, 92.

³⁴ Там само. – С.95.

³⁵ У листі до П. Орлика від 20. XII. 1719 р. кошовий отаман І. Мочульський згадував, що “ми Його Королівську Милість [Карла XII], раненого після нещасливої баталії Полтавської, через Дніпро переправили, та у цілості через Дикі Поля аж до Бендер перепроводили, та на послугах Його Королівській Милості у багатьох містах нещадно кров свою проливали» (*Національний архів Швеції. – Ф. «Cosasica», ч. I; Молчановский Н. Три письма кошевых атаманов к шведским королям // Киевская старина. – Т. LXIV. – 1899. – С.146 - 147*). Про участь запорозьких козаків у битві з московськими військами О. Меншикова під Переволочною див.: *Костомаров Н. Мазепа. – Москва, 1992. – С.312 – 313*. Див. також: *Куликова В. «Кроме смерти, в таком хаосе ничего не было видно...». Как шведы бежали с поля Полтавской битвы // Родина. - №7. – М., 2009. – С.56 – 59.*

переможця³⁶. Згідно з свідченнями шведських офіцерів «внизу біля Дніпра росіяни влаштували полювання на збунтованих козаків. Вони заганяли їх до купи мов худобу, не тільки чоловіків, а й жінок та дітей, що їхали з обозом... Росіяни вбивали їх на місці. Дехто пробував боронитися до останку, відчайдушно, але надаремне, інші топилися в Дніпрі»³⁷. Невдовзі ще близько 300 козаків загинуло, а декілька десятків запорожців було захоплено в полон росіянами у результаті жорстокого бою поблизу переправи відступаючих шведсько-українських військ через Буг³⁸.

На Запорозжжі залишилося невелика кількість козаків (1 – 1,5 тисяч), які продовжували вагатися стосовно того, кого ж їм підтримувати у ході Північної війни³⁹. Вони обрали собі за кошового отамана Петра Сорочинського, який також виявився прихильником гетьмана І. Мазепи. Через деякий час ця частина запорожців відмовилися від орієнтації на Москву й відіслала своїх представників до Криму з пропозицією визнання протекції кримського хана⁴⁰. У зв'язку з цим, російський дослідник А. Глаголева зазначила, що в умовах Північної війни позиція

---

³⁶ Очевидно, що саме ці події розкривалися у матеріалі шведської щотижневої газети «Стокгольмські поштові відомості» за 3 серпня 1709 р.: «Росіяни знищили декілька міст козаків, які перекинулися до шведів, до них перейшло ще більше 20 000 черкасів, окрім запорожців; з останніх три хоругви потім вернулися до Череметева, який наказав відрізати їм носи, додаючи при цьому, що робить це по доброті і з милості та має намір повісити всіх інших, хто попадеться йому до рук» (*Stockholmiske Post Titender*. – 3 Augusti 1709. – №31. – S.1 - 2)

³⁷ *Цум. за:* Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Харків, 2009. – С.315.

³⁸ Крман Д. Подорожній щоденник. – С.118; Лагус В. Карл XII в Южной России. – Одесса, 1852. – С.16; Faltvabeln J. Crafoords anteckningar // KKD. – Т.3. – Lund, 1907. – S.109.

³⁹ Як засвідчував полонений росіянами під Новими Санжарами козак: „Меж запорожцы чинится немалая распря в том, что многие хотят на сторону московскую, а другие на шведскую, и говорят, как увидят, ежели Москва побьет где шведов, то они пойдут на сторону московскую, а буде шведы побьют, то на шведскую” (*Материалы для отечественной истории*. – Т.2. – С.337).

⁴⁰ Станіславський В. Вказ. праця. – С.583.

Запорозької Січі набувала не лише стратегічного, але й міжнародного значення⁴¹. У відповідь Петро І відправив на Запорожжя три російські полки на чолі з полковником П. Яковлевим. По дорозі до Січі росіяни знищили такі містечка та селища Полтавського полку як Келеберда, Переволочна, Новий і Старий Кодаки, населення яких підтримувало І. Мазепу та К. Гордієнка. Після цього, на початку травня 1709 р. була оточена, а потім розгромлена після кількаденної облоги й сама Запорозька Січ. При цьому частина запорожців здалася у полон до росіян добровільно, але, незважаючи на це, і цих козаків також було страчено за наказом П. Яковлева. Відомо, що московський цар надавав знищенню запорожців особливого значення, вважаючи її „надеждой неприятеля”⁴², а тому розгром Січі вважався великою перемогою, адже на думку Москви, після цього Османська імперія відмовиться від свого бажання допомагати Карлу XII.

Очевидець розгрому Січі росіянами запорожець Стефаненко свідчив: „учинилось у нас в Січі те, що на... московській присязі, товариству нашому голови обдирали, шиї на плахах рубали, вішали та інші тиранські смерті задавали, і робили те, чого і в поганстві за древніх мучителів не водилось – мертвих із гробів багатьох, не тільки з товариства, але й з ченців відкопували, голови їм відсікали, шкури лупили і вішали”⁴³. На повідомлення Меншикова про знищення Запорозької Січі московський цар Петро І відписував: „...отримали ми від вас листа, в якому оголошуєте про розорення проклятого місця, яке корінь злу і надія неприятелю була, що ми з превеликою радістю почувши, Господу, меснику злим, дякували зі стрільбою. І вам за нього дуже дякуємо, бо ця справа з перших є, якої побоюватися було потрібно”⁴⁴.

Червнем 1710 р. датувався досить промовистий лист кошового отамана Йосипа Кириленка до І. Скоропадського в

---

⁴¹ Глаголева А. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сб. ст. - С.140.

⁴² Письма и бумаги Петра Великого. – Т.9. – Вып.1. – М.-Ленинград, 1950. – №3198.

⁴³ *Цит. за:* Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.3. – С.328.

⁴⁴ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.9. – Вып.1. – С.191.

якому новообраний отаман Запорозької Січі писав, що *„московские монархы от початку козацкого народу и владения каганов козацких аж до Хмельницкого николи нам не бывали природными панами, леч ми яко сами доброволне без жадного насилия для заховання прав і вольностей наших поддалися под оборону царскую, так явное тих же прав и вольностей наших видяче зламане, и ухилитися от оной, для чого не належало б Москві нам, не природнім своїм и не завоеваним подданим... братию нашу губити”*⁴⁵.

...У жовтні 1711 р. комендант Очакова Мустафа-паша виділив на потреби 2-х тисяч запорожців 4 900 «кілет» борошна, а на початку наступного, 1712 р. ще додатково 15 тисяч «кілет» борошна⁴⁶. Невдовзі на Олешківській Січі перебувало вже близько 6 000 козаків⁴⁷. У цей час частина запорожців продовжувала служити шведському королеві, хоча більшість січовиків визнала протекцію кримського хана і турецького султана.

---

⁴⁵ Лист Й. Кириленка до І. Скоропадського від 2. VI. 1710 р. // Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Т.1. – Владимир, 1903. – С.1024 – 1025.

⁴⁶ Середа О. Перебування козацького війська у гирлі Дніпра (за османсько-турецьким документом 1711 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. – Вип.8. - С.342, 346.

⁴⁷ Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя, 2009. - С.11.

Олешківська Січ (1711–1728 рр.) в російсько-турецько-польському трикутнику

Переслідувані і гнані царським урядом, проголошені після «мазепинських подій» 1708-1709 рр. зрадниками, запорожці, які, до того ж, конфліктували з гетьманською владою, змушені були покинути межі власної держави. Частина з них під керівництвом отамана Якіма Богуша знайшла притулок у володіннях кримського хана. З дозволу останнього, десь у 1711 р., «низове товариство» розмістилося в урочищі Олешки неподалік Кардашинського лиману (на південь від впадіння Інгулу в Дніпро, на території сучасного м. Цюрупинська Херсонської області), де й провело довгих і нелегких для себе 17 років. Позбавлені права споруджувати тут військові укріплення і мати гармати, вони виявилися фактично беззахисними перед кримськими можновладцями.

Якось трапилося одному козакові рибалити на східному боці Дніпра і там, на змитому весняною повинню березі, він побачив невелику гармату. Розповів про ту знахідку кошовому. Біля неї козаки відкопали ще 50 гармат, ймовірно, полишених у період Кримських походів 1687 і 1689 років. Однак скористатися ними запорожці не могли, а тому приховали на тому ж самому місці, сподіваючись на «кращі часи». Можливість застосувати гармати з'явилася у них значно пізніше, коли царський уряд дозволив заснувати так звану Нову Січ.

Отож місце перебування запорожців у Олешках лише умовно можна називати Січчю. Їх часто убивали, забирали в полон, примушували до виснажливих фортифікаційних робіт і сплати всіляких податків у ханську скарбницю. Наприклад, багато разів до 3 тис. січовиків повинні були ходити ладнати Перекопську лінію в Криму. Коли ж за дорученням хана якийсь мурза чи інший знатний татарин прибував на Січ з інспекцією або для того, щоб припинити там суперечки, його, як правило, супроводжувало близько 200 чол. почту, яких, а також їхніх коней, нерідко досить довго, власним коштом мали утримувати козаки. Крім того, останні повинні були досить щедро обдаровувати «гостей» при від'їзді. Через ці приниження козаки не могли не впасти у відчай.

Однак чи не найтрагічнішим було те, що татари вимагали від них ще й участі у своїх грабіжницьких нападах на українське та російське мирне населення.

Вже напровесні 1711 р., як свідчить «Чернігівський літопис»⁴⁸, коли ще не зійшов сніг, кримський хан Девлет-Гірей із «всіма ордами», 1 тис. яничарів, 2-3 тис. запорожців вторгся в Слобідську Україну і захопив у Харківському полку «городи» Водолов (Водолаг) та Мерефу. Коли він дійшов до містечка Вольного, тамтешній сотник Пляка перейшов на бік нападників, а місцеві жителі, стомлені й незадоволені обтяжливими постановами російських військ, видали кримчанам царських солдатів (за що пізніше дуже поплатилися, зазнавши репресій і розорення від посіпак Петра І). Загарбавши ще кілька населених пунктів, зокрема, «городок» Кочережки (Кечережки), хан залишив у деяких з них своїх резидентів-мурз («президію»), кілька сотень татар і «підданих» козаків, а сам з ордою «пошол в свою землю никим же гоним». Він тоді взяв великий «ясир» — багато тисяч невольників.

Щоб забезпечити захист прикордонних з Кримським ханством земель Російської держави, київський генерал-губернатор князь Д. М. Голіцин дав розпорядження гетьманові І. Скоропадському разом з частиною царських військ під командуванням генерала І.І. Бутурліна вибити татар і запорожців із Слобожанщини, укріпитися в зручних місцях і більше не допускати неприятеля. Що й було здійснено у травні того ж року.

Приблизно тоді ж на правому березі Дніпра разом з татарами виступили в похід загони гетьмана в еміграції Пилипа Орлика та улюбленця Девлет-Гірея, кошового отамана Костя (Костянтина) Гордієнка, який періодично обирався керманічем Олешківської Січі.

Подальші стосунки між Туреччиною, її васалом — кримським ханом, Російською державою та Україною на деякий час визначив Прутський трактат від 12(23) липня 1711 р. Певною мірою він стосувався і козаків Олешківської Січі. За ним Росія зобов'язувалася повернути Порті Азов з навколишньою територією, зруйнувати незадовго до того побудовані фортеці

---

⁴⁸ Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) / Изд. А. Лазаревский // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 97-98.

Таганрог, Кам'яний Затон і Новобогородицьку в гирлі р. Самари, а також лишити в спокої козаків у землях, підвладних Кримському ханству. Та Петро I і сам, здобувши бажаний мир, почав звертати менше уваги на низовиків, з якими до початку війни з Туреччиною в 1710 р. ще пробував загравати і схиляти їх на свій бік у «кримських справах».

Незабаром після підписання трактату до оleshківських січовиків приєднався із своїм загоном і К. Гордієнко. Попервах татари, а через них і турки прихід козаків у Олешки прийняли цілком позитивно. Почали виплачувати їм «жалування»: частково грошима, а подекуди провіантом. Потім для їх утримання передали право на прибутки від значних перевозів на Дніпрі та Бузі. Дозволили безоплатно брати з кримських соляних озер сіль.

Однак уже взимку 1711-1712 рр. становище запорозьких козаків під владою хана, очевидно, значно погіршилося, а невдовзі до того ж хан розпочав військові дії проти кабардинських черкесів і примусив близько 3 тис. січовиків виступити на його боці. Тому вони дедалі активніше через гетьмана «шукають» ласки і прихильності царя, просять вибачити їх за скоєне. Так у листі кошового отамана до І. Скоропадського містилося прохання донести до Петра I інформацію про намір запорожців перейти від ханської протекції " до держави православного монарха". Далі кошовий висловив надію, що цар видасть запорожцям спеціальну грамоту, яка захищатиме їхні права і визначить статус у майбутньому.

Проте реальної підтримки ні від гетьмана, ні від Петра I козаки не дочекалися. Навпаки, деякі царські сановники вбачали в цьому хитрість низовиків, які вдалися до неї лише для того, щоб одержати собі продовольчі запаси, а самим «оставатися на своем постоянстве».

Російський уряд, ймовірно, мав рацію, не довіряючи обіцянкам козаків служити Москві чи Санкт-Петербургу. Адже ще під час підписання Прутського трактату П. Орлик відправив до Константинополя делегацію із шести осіб, серед яких був і К. Гордієнко, з проханням до турецького уряду примусити Петра I назавжди відректися від України, вивести за її межі війська і звільнити заарештованих під час останньої війни запорожців. Крім того, автор звернення доводив, що козаки, які проживають у

понижці Дніпра мають право за існуючими звичаями, займатися мисливством та рибальством "по всем рекам, речкам и урочищам вплоть до Очакова, без всяких препятствий со стороны блистательной Порты».

Дійсність підтвердила, що це не були пусті заяви козацької верхівки у вигнанні. У 1712 р. К. Гордієнко самочинно призначив уманським полковником свого прибічника – «січового товариша» Поповича, якому із Січі був надісланий і відповідний пернач. Також він зробив спробу встановити власне керівництво у містечках Калнибот і Городище під Корсунем, для чого направив туди загін у складі кількох сотень козаків, розповсюджував там свої «листи» на захист «гультяїв».

У 1713 р., внаслідок підписання чергового договору про мир між Росією і Туреччиною, південний кордон пройшов між річками Орель і Самара. Через це запорозька торгівля, вихід її на територію Російської держави, значно звузилася. Набагато зменшився й притік на Січ біглих людей – основного джерела поповнення місцевого козацтва. Відірвана від земель Запорожжя Олешківська Січ, що розташовувалася на малоприсадибній для життя місцевості, являла собою досить сумну картину. Річка Конка з вузьким руслом і піщаними берегами, яка тут пробігала, нічим не нагадувала низовикам могутнього Дніпра. Невисока церква, котра швидше була схожа на курінь з очеретяними стінами, ніж на божий храм, також не сприяла піднесенню козацького духу. Особливо ж пригнічувало усвідомлення того, що татари, яких православні називали поганцями – ворогами святого хреста, биті не один раз прадідами, дідами і батьками січовиків, тепер їх самих примушували воювати на боці «бусурманів».

Так, у липні 1713 р. І. Скоропадський оповістив барона П. Шафірова про новий напад, вчинений кримчанами і «гультяйством запорожским» з ватажком Алістратенком під містечком Царичанка, на березі Орелі, й захоплення ними кількох тамтешніх женців. На це барон 9 серпня відповів: царські послі вже неодноразово звертали увагу вищої влади Оттоманської Порти на неприпустимість, «за учиненієм мирних договорів» між Росією та Туреччиною, подальших збройних нападів на «малоросійські» міста. Однак султан і візир з цього приводу обмежувалися лише

погрозами на адресу низовиків і татар, яким приписувалося не чинити подібних дій «под жестоким наказанієм».

Проте боротьба в козацькому середовищі, яка супроводжувалася перемогами то проросійської, то антиросійської партій, поступово згасала сама. Окремі січовики невеликими групами потроху поверталися в рідні місця. У 1714 р. замість «непримиренного» К. Гордієнка кошовим отаманом було обрано найповажнішого серед січовиків прихильника зверхності Московії Івана Малашевича. Він звернувся до царського уряду з проханням дозволити йому з військом повернутися додому, але небажання Петра I ускладнювати стосунки з Портою, зумовило негативну відповідь. Тоді 3,5 сотні запорожців самочинно перетнули кордон і зосередилися в північних районах Гетьманщини, під Глуховим і Конотопом. Центральна влада погодилася на це неофіційно, встановивши за прибулими пильний нагляд. Однак питання про повернення запорожців з Олешківської Січі все ж мало якість вирішуватися. Це розуміли і гетьман, і цар. Декому з низового товариства навіть було обіцяно від імені Петра I, що їх провини згодом будуть скасовані. Передбачалося січовиків углиб України не пускати, а селити неподалік «великоросійського» кордону і пильно стежити, щоб «от них какой противности» не виходило. Про це йшлося в листі графа Г. Головкина до І. Скоропадського від 11 квітня 1714 р.

Однак до розв'язання проблеми переселення січовиків у рідні місця було ще далеко. Восени того ж року, дещо передчасно, новим кошовим став Василь Йосифович (Йосифов). Він продовжив пошуки шляхів повернення «под высокую руку царского величества». Про це дізнався хан і побажав, щоб козаки вийшли на Каланчак і склали йому присягу на вірність. Крім того, татари перекрили їм усі виходи до Дніпра й зажадали високого мита від рибалок. Обурені січовики знову слали прохання відповідного змісту до Петербурга.

Тим часом П. Орлик, перебуваючи в Адріанополі, уважно стежив за розгортанням подій у Січі, бо неабияк розраховував на козаків при здійсненні власних політичних намірів. Тому він закликав їх ні в якому разі не схилитися до Росії.

1715 р. К. Гордієнко відвідав у Бахчисараї хана Каплан-Гірея, якого переконував у необхідності поліпшення його

стосунків з козаками Олешківської Січі. За свою «вірність» колишній отаман одержав у «подарунок» Кизерманський перевіз на Дніпрі з правом відбирати собі всі прибутки з нього.

Незабаром гетьман передав у столицю Російської держави чергового листа січовиків, ще й додав від себе особисто прохання дозволити «торговим» і «промисловим» людям Гетьманщини їздити торгувати в Крим, добувати там звіра й рибу, а звідти – пропускати козаків із сіллю та рибою. У відповідь 10 лютого 1715 р. надійшов царський указ, яким насамперед передбачалося: пробачити вину тільки тим козакам, котрі «покаялися»; повернути їх у місця попереднього проживання; гарантувати, що вони не будуть покарані й відправлені в заслання; надати старшинам «знатні уряди» з урахуванням їх соціального і майнового становища, «вірності» та наявності належних посад у полках; дозволити вести торгівлю з Кримом, окрім низовиків-«зрадників» (тобто тих, які залишилися на антиросійських позиціях); заборонити гетьманові вести приватне листування з останніми, а про їхні звернення до нього повідомляти у вищі інстанції; в разі виникнення конфліктів між «малоросами» й запорожцями ставити про них до відома київського губернатора.

Однак, як тільки за наказом І. Скоропадського купці, що їздили торгувати в південні області, почали обминати Запорозжя, тамтешні козаки вдалися до актів помсти. Вони нападали на торговий люд і грабували його поблизу своєї території, а хан підтримував їх у цьому. Ситуація з олешківцями знову загострилася. Взагалі ж «вільне мандрування» колишніх січовиків у «турецькі області» заборонялося. Зокрема, Г. Головкін у листі, від 6 квітня 1715 р., надісланому до гетьмана із Санкт-Петербурга, наказував, щоб тримати під наглядом тих людей, які повернулися із турецьких володінь і не відпускати назад ні за яких обставин, а стежити щоб вони проживали у власних домівках. Проте такого роду царські укази і приписи російських урядовців та гетьманської влади козаки не виконували, через що знову наражалися на всілякі неприємності.

У 1716 р. на Січі в черговий раз перемогла група, яка підтримувала І. Малашевича, і 3 травня він звернувся до досить впливового в Гетьманщині миргородського полковника Данила Апостола (майбутнього гетьмана Лівобережної України) з листом,

у якому «слізно» просив заступитися за січовиків, бути благим і милосердним до Запорозького Війська. Згодом І. Малашевич написав подібне послання й І. Скоропадському. У відповідь же, яка надійшла не скоро, кошовий отаман одержав лише підтвердження попереднього дозволу на переселення в «Малоросію» поодиноким запорожцям, «непричетним до зради», з умовою, що вони служитимуть сердюками і не повертатимуться на Запорожжя. Зрозуміло, січовиків це не могло задовольнити.

Оскільки необхідний для існування провіант у купців діставати ставало дедалі важче, козаки відновили грабіжницькі напади на найближчі до них землі Російської держави та Речі Посполитої. До того всього хан зобов'язував їх брати участь у походах татарської кінноти на Кубань. А з 1718 р. додався ще один клопіт — ногайці, чабани яких у пошуках кращих пасовиськ заходили на береги Бугу, стикалися з олешківцями, віднімали у козаків землі від пониззя Дніпра й Великого Лиману аж до порогів, переслідували їх за всілякі втрати в майні, отарах та ін. Січовики за все мали відповідати власним «добром», а траплялося, й життям. Коли ж вони зверталися офіційно до місцевого суду, де засідали самі лише мусульмани, то їм там ніхто не вірив, а отже, — ніколи не виправдовував⁴⁹.

Переслідувала січовиків і влада Речі Посполитої, коли вони приїздили туди торгувати. Зокрема, незважаючи на мирні угоди між Туреччиною та Польщею, брацлавський воєвода схопив кількох козаків і повісив на базарній площі. На прохання Коша втрутитися в цю справу хан аж ніяк не відреагував. Навпаки, він брав під свій захист поляків: «Отамани курінні, оголошую всім вам: перед нас, хана і всього панства кримського, за скаргою ляхів покликані були до суду за вказівкою нашою в Крим отаман кошовий з іншими отаманами курінними. Після розгляду справи цієї, хоча ляхи за багатьох убитих своїх братів та євреїв, за пролиту кров християнську хотіли декілька тисяч талерів відшкодування, а ми вас тільки до виплати 15 кісей (гаманців — близько 6 000 левів або 5 000 карбованців) засуджуємо. Ці гроші ми зараз же від посланців ваших узяли і цим нашим ханським

---

⁴⁹ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. — С. 85.

листом всім вам, курінним отаманам, повеліваємо, щоб ви по своїх куренях ніяких злодіїв та свавільних людей не тримали і не таїли, а присуджену з вас суму зібрали або у когось позичили. Якщо ж надалі будете якісь крадіжки й насильства будь-кому чинити, то вже однією платнею не відбудетеся, а всіх вас, отаманів і стариків, покликавши до себе, погубити, а решту свавільників, пославши на них орду ногайців, винищити і з Коша розігнати велю. І ти, пане кошовий, якщо не будеш своїх полковників від свавілля стримувати, і нас, панство кримське, соромом покривати не перестанеш, і сам смертної кари сподівайся. Вже багато разів у невинності своїй ви присягали, а винуватців досі не відшукали. Надалі, усіх вас знищу. Про це стократ нагадуючи вам, залишаюся Каплан-Гірей-хан з усім панством кримським». Нестерпні умови життя, непевність становища змушували олешківців усе частіше звертатися зі скаргами до володаря Кримського ханства. Новий (з 1719 р.) хан Саадет-Гірей так дратувався цим постійним невдоволенням, що наказував окремих козаків хапати й продавати в рабство. І ніщо не могло допомогти січовикам, навіть клопотання про їх долю П. Орлика перед монархами багатьох країн (хіба що, окрім ненависного йому московського царя). «Якож и упросивши у королевскаго величества шведскаго причинных за собою листов и за вашими милостями, добрыми молодцами, — писав гетьман у вигнанні запорожцям у листі від 11 січня 1721 р., — до цесарскаго величества християнскаго, до королевскаго величества англійскаго, до королевскаго величества польскаго, также до Блистательной Порты Оттоманской, до наяснейшаго хана, его милости и до иных, выехал я щасливо из Штокгольму 11 октября, и переправившись Божію помощію чрез море, а прибывши в Немецкую землю, поотсылал те все письма при моих листах до наяснейших монархов християнских, одни з Ганноверу, з дедичного княженія королевскаго величества англійскаго, а другіе отсель, из Шліонска и города Бряцлавля, где прибыл я сего настоящего году, 8 генваря, до Наяснейшей Порты Оттоманской лист причинный королевскаго величества шведскаго, и до наяснейшего везиря, при себе еще удержал, ожидая лист, также причинный, от королевскаго величества англійскаго до Наяснейшой Порты Оттоманской, который когда отберу, не медля

с ним и з листами королевского величества шведского, отсель туда, куда надлежит, поспешу...».

При цьому єдина вимога П. Орлика до запорожців полягала в тому, щоб вони «абысте в хвалебном своем взятїи статечно и постоянно знайдуючися, на жадные московскіе прелести и неподлинное надеяніе, ушей своих не преклоняли, и сердце свое мужественное от оных отвращали; zde же если бы, не дай Боже, непріятель прелести своими вашей милости, добрых молодцов, войско Запорожское, уловил и до своей стороны и соединенія потягнул, подлинно б народ весь погубили, в вечную неволю оных и себе самих отдалы, и перед целым светом нестаток свой наказали, чего яко нигде по Ваших милостех, добрых молодцах, войску Запорож-ком, милой братїи моей, не сподеваюся...»⁵⁰.

В 1720-х роках напруженість у стосунках між січовиками і ханськими властями зростала. Враховуючи це, Ібрагім-паша під час російсько-турецьких переговорів у 1722 р. порушив питання про можливість повернення запорожців у межі Гетьманщини. Однак питання тоді так і залишилося невирішеним. Та й самі кримські татари не бажали цього. Восени 1724 р. навіть стався їх загальний виступ проти хана, якого вони прогнали. Кримчани вимагали: «...Хотя де всем лечь, а запорожцев не отдавать». Таке рішення мотивувалося, зокрема, тим, що козаки добре знали їх землю і фортеці, а тому, як стануть незалежними від хана, то не тільки зможуть вивести до себе татарські стада худоби, а й дітей повиягувати» з Криму.

Продовжував утискувати січовиків Петро І. Так, 9 червня 1721 р. царський уряд надіслав гетьманові «грамоту» про покарання «кнутом» і заслання до Сибіру полтавців С. Кирильченка та А. Пархоменка за недозволену торгівлю на Запорожжі. Після того, як 28 січня 1725 р., висловлюючись словами Т. Шевченка, господь «побив Петра, побив ката на наглій дорозі», схожу політику проводила його дружина — імператриця Катерина І (померла в 1727 р.). Зокрема, в рік кончини свого чоловіка вона 22 квітня надіслала азовському генерал-губернаторові Г. Чернишову інструкцію «Про управління

---

⁵⁰ Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) / Изд. А. Лазаревский // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 303, 304.

губернією», де, між іншим, йшлося й про ставлення до запорожців. Інструкцією підтверджувалася заборона торгівлі на Запорозжжі «под жестоким наказанієм и отнятієм всего того, с чем кто туда дерзнет приехать». Згідно з цим документом, категорично не дозволялося перетинати козакам-«зрадникам» межі Російської держави; виняток допускався лише для запорожців, які йшли «с повинною или с другими какими письмами или словесными приказами» (таких передбачалося затримувати і сповіщати про них безпосередньо князя М. Голіцина і Сенат). Заборонялося також будь-яке листування «обивателів» з низовиками, які «не повинилися» перед царським урядом. Усі «правопорушники» мали переслідуватися будь-де «в землях императорского величества», а «в Турецкой области» відповідним особам слід було радити робити це пашам та кримському ханові.

Помітно змінив ситуацію прихід на російський престол імператора Петра II (1727-1730). За його царювання було одержано дозвіл обрати в Україні нового гетьмана. Ним став згадуваний уже миргородський полковник Д. Апостол (1727-1734). Незабаром до нього надійшов лист кошового отамана Павла Федоріва «з товариством». Вони просили гетьмана поклопотатися перед царем, аби той прийняв їх «під свою високу руку». Запорозжці передовсім хотіли забрати військові клейноди, залишити Олешківську Січ і перейти на стару. З цього, однак, знову нічого не вийшло. Росії було не вигідно ускладнювати через січовиків свої стосунки з Туреччиною. Тому князь М. Голіцин через гетьмана звелів передати низовикам «сидеть непорушно» та «не чинить крымцам и никому из турецких подданных никаких шкод и зацепок». Проте надалі, в очікуванні військових дій проти Порти, царський уряд хотів усе ж мати козаків на своєму боці.

Допоміг останнім змінити своє становище випадок. У грудні 1727 р. друга після хана особа в Криму – калга-султан – прибув на берег Бугу, де полювали на звіра та рибалили низовики (приблизно 2 тис. чол.). Він наказав їм усе негайно облишити і, нібито з веління самого хана, рушати з ним на Буджак утихомирювати повсталих мурз (середніх і дрібних можновладців). Козаки погодилися на це і почали битися проти татар Білгородської орди. Раптом з'ясувалося, що хан такого наказу нікому не віддавав. З великим військом кримський

правитель прибув на місце боїв, заарештував калгу-султана і відправив його із своїми охоронцями до Стамбула на страту. Запорожців же, обеззброївши, звелів продати в рабство для праці на галерах.

Дізнавшись про це, «товариство» на всіх річках і луках Запорожжя вирішило перейти до рішучих дій, причому не тільки проти татар, а й усіх прихильників їхньої зверхності. В Олешках же спочатку гору взяло «старе» козацтво, яке виступало проти московських порядків. 23 травня 1728 р. відбулася рада, і кошовим уже було обрано К. Гордієнка. Однак наступного дня з верхньої течії Дніпра, з колишньої Старої Січі, сюди прибуло 40 малих суден під проводом давнього і запеклого ворога «бусурманів» Івана Гусака. Зійшовши на берег, прибулі козаки несподівано закували в кайдани К. Гордієнка, а колишнього отамана – Карпа Сидоренка – побили. Потім вони зайшли до церкви, кілька разів перехрестилися перед святими образами і позбирали все, що там було, зокрема, бубни, хоругви, булаву тощо. На території Січі підлеглі І. Гусака розгромили крамниці й шинки, які належали вірменам і грекам, а їхніх господарів примусили тікати в Крим. У заможних олешківців вони відібрали великі гурти різної худоби (наприклад, лише в одного Шишацького, якого тоді не було на Січі, налічувалося 500 голів коней). Підпаливши січові будівлі, всі козаки, разом з майном і худобою, подалися через Дніпро під Кизикерменом на правий берег, а далі – на місце Старої Січі до гирла Чортomla.

Що ж являла собою Олешківська Січ напередодні відходу з неї низовиків? Д. Яворницький навів більш-менш детальний її опис 1728 р., який йому вдалося розшукати в архіві Міністерства іноземних справ у Москві: «Нынешняя их Сечь ниже Казикермана в семи милех имеет свое положеніе, над речкою Конскою, в рочище Олешках, по сю сторону Днепра; а в ней ныне куреней 38, а людей всегда в оной может быть с полторы тысячи; а другіе запорожцы кочуют куренями по рекам Богу, по Великом Ингулу, по Исуни, по Саксагани, по Базавлуку, по Малой и Великой Камянках и по Суре, которыя реки суть по ту сторону Днепра; а по сю сторону по рекам-же Протовчи, по Самаре и по самом Днепре по обоим оного сторонам, взявши от границы по самое устье Днепра и Богу (Бугу); а по оным всем кочевьям и по других малых

речках может их, запорожцов, считается многія тысячи людей, толко о подлинном оных числе знать невозможно»⁵¹.

Від себе додамо, що за іншим розшуканим нами архівним документом, наприкінці 20-х – на початку 30-х років XVIII ст. запорожців загалом налічувалося близько 20 тис. чоловік.

Перебравшись на Чортомлик низовики обрали Івана Гусака кошовим отаманом і розіслали по всьому Запорозжю звістку про перехід Коша на старе місце. Проте тяжкий час і лихі умови перебування запорожців в Олешках назавжди закарбувалися в пам'яті народній, відбилися в давній історичній думі:

«Заступила чорна хмара

Ту білую хмару:

Опанував запорожцем

Поганий татарин...

Ой, Олешки, будем довго ми вас знати, –

І той лихий день і ту лиху годину

Будем довго, як тяжку личину, споминати».

---

⁵¹ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.- Львів, 1990.- Т. 1. – С. 92.

Ганна Швидько (м. Дніпропетровськ)

**На руїнах Олешківської Січі: роздуми мандрівника
середини XIX ст. щодо збереження пам'яток запорозького
козацтва**

Як зазначають різні енциклопедичні довідники другої половини XIX – початку XXI ст., Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (12. 03. 1817 – 18. 09. 1875), український і російський письменник і етнограф родом із с. Ісківці Лубенського повіту на Полтавщині був вихідцем із небагатої дворянської сім'ї. Першим друкованим твором, підписаним псевдонімом Чужбинський, був вірш «Кольцо», опублікований в часопису «Современник» (т. XI, 1838 р.). Під цим псевдонімом він друкувався до 1851 р., хоча використовував і інші – Лубенець, Пустинник. Родове прізвище – Афанасьєв – вперше зазначено у його творах «Галерея польских писателей» (5 випусків) та «Русский солдат» (2 випуски), що вийшли у 1851 р. З 1858 р. Олександр Степанович став підписувати всі свої твори як Афанасьєв-Чужбинський, що є поєднанням рідного прізвища і псевдоніму.

О. С. Афанасьєв-Чужбинський закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, певний час служив офіцером уланського полку, був редактором ряду видань, зокрема неофіційної частини «Воронежских губернских ведомостей», газети «Петербургский листок», сатиричного журналу «Искра», був інспектором шкіл грамотності та завідувачем музею Петропавлівської фортеці. Він має великий творчий доробок у галузі літератури, літературного перекладу, історії та етнографії.

Обходячи характеристику його літературних творів (зішлемося тут на статтю М. П. Гнатюка «Олександр Афанасьєв-Чужбинський», опубліковану в № 6 часопису «Радянське літературознавство» за 1972 р.), назвемо деякі його історичні праці, як-от: «Поїздка на Дніпрові пороги і на Запорожжя» (1858 р.), «Побут малоросійського селянства» (1858 р.), «Нариси минулого» (1863 р.), «Нариси Дніпра» (1861 р.) та інші. Особливо цінними як історичне джерело є його «Спогади про Т. Г. Шевченка» (1861 р.), оскільки мемуарист супроводжував поета у його поїздки по Україні у 1845-1846 рр.

У 1848 р. Морський вчений комітет розпочав видання часопису «Морской сборник» (виходив щомісяця до 1917 р.), який був покликаний знайомити морських офіцерів з історією та станом російського і зарубіжних флотів, біографіями флотовців тощо. Через кілька років програма видання була розширена за рахунок публікації нарисів з соціальних проблем життя суспільства напередодні та в роки проведення селянської реформи 1861 р., а також творів з життя прибережних районів країни й описів морських мандрівок. У 1855 р. часопис організував т. зв. «літературну експедицію» з групи письменників (А. Ф. Писемський, І. О. Гончаров, О. М. Островський та ін.). До цієї групи належав і О. Афанасьєв-Чужбинський як співробітник часопису. За казенний кошт письменники відправлялися у мандрівки по обраному кожним із них краю для описування звичаїв, побуту, занять приморських і прирічних жителів. О. С. Афанасьєв-Чужбинський обрав для цієї мети пониззя Дніпра, як район, йому більш відомий. Плодом його мандрівки у цей край і стала об'ємна книга «Поездка в Южную Россию», (принагідно зауважимо для підкреслення вартості публікацій членів «літературної експедиції», що завдяки їм кількість передплатників часопису була в цей час найбільшою за весь період його існування).

О. С. Афанасьєв-Чужбинський на початку своєї книги подорожніх записів вміщує розлогий нарис «Загальний погляд на побут придніпровського селянина», в якому описав «побут цього племені, яке проміняло спис та шаблю на плуг та косу й мирно займається своїми промислами, де ще в минулому столітті розігрувалися жажливі криваві драми»¹. А власне подорожні замітки починаються з Катеринослава, що виріс на місці козацької Половиці та інших козацьких слобід. Далі, спускаючись вниз по Дніпру, він описує прибережні населені пункти, місця розташування Запорозьких Січей, говорить про відношення місцевих жителів до історичних пам'яток.

Зазначивши недбале ставлення власників земель та жителів населених пунктів до пам'яток запорозького минулого краю, автор з жалем констатує цей факт і висловлює першу загальну оцінку стану наукового вивчення історії Запорозької Січі: “ Але як справжньому малоросу, зізнаюся, сумно бродити по слідах

останньої Січі Запорозької, що зникають не від того, що я дивлюся з вузько національної точки зору або простодушно шкодую, навіщо безповоротно знищене січове товариство. Такі думки були б верхом відсталості і навіть неучтва, а тому, що у нас дивляться недоброзичливо на цю общину і, говорячи про неї мимохіть, вносять свої погляди на предмет у дусі, пробачливого тільки сучаснику Катерини II. П[ан] Скальковський давно вже замовк і нічого не пише про Запорожжя, хоча і не можна не сказати йому спасибі за те, що він перший торкнувся цього предмета. Рік від року зникають пам'ятки, меркнуть перекази, новий житель Січі копає під город і сліди насипів, і самих могил героїв козацтва, і нарешті жменя запорожців, що залишилися в Туреччині, поступово зникає. От-от не залишиться жодних вказівок, і хіба магістрант петербургського або московського університету напише історію Запорожжя по бідних друкованих джерелах, не знайомий ні з мовою, ні з правами та звичаями козаків, одним словом – з тими джерелами, що могли б ще служити керівництвом у даний час»⁵².

6-й розділ книги О. Афанасьєв-Чужбинський відводить під опис населених пунктів нижнього Подніпров'я від Олешок до Очакова. Мандрівнику відкрилася безрадісна картина повітового містечка: «Відкіля б ви не в'їжджали до Олешок, сухим шляхом чи водою, погляду вашому представиться найсумніше містечко, яке немовби слізно просить у кожного приїжджого відкрити йому таємницю, чому воно зроблене містом, чи, навіть, повітом?» Коротко звернувшись до давньої історії поселення під найменням Олешья, автор посилається на повідомлення «Одеського календаря» (1860, с. 2) про те, що у 1711 р. запорожці перенесли сюди свою Січ і влаштували її, за переказом, у т. зв. Лісі Братів. Мандрівник намагається дізнатися, що то за переказ і що то за Ліс Братів. Мандрівник, як це видно з тексту, вже не раз бував в Олешках, знав, що там колись була Запорозька Січ і розпитував старожилів про «козацьке попелище». Та йому довелося витратити багато часу, аби натрапити на слід запорожців у цьому містечку: «І мене повели на місце колишньої Січі. Ніякого Лісу Братів немає

---

⁵² Афанасьєв-Чужбинський Олександр. Подорож у Південну Росію. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – С. 227.

біля ледь помітних окопів, та й не видно, щоб коли-небудь існував ліс на місці, оточеному нині піщаними буграми, на котрих з труднощами розводять чагарникову лозу. Що біля Олешок могли бути ліси – сперечатися не буду, сумніватися не знаходжу причини, але що Січ не була в лісі, це видно кожному, хто бував на цьому місці. Можливо, на лівому березі Конки і росли великі верби, які і тепер зустрічаються на правому, але це ще не дозволяє нам приймати їх за ліс»⁵³.

Автор висловлює жаль з того приводу, що А. Скальковський, який раніше побував у цих місцях, не зняв плану укріплення, яке тоді було виразнішим. На час огляду укріплення О. Афанасьєвим-Чужбинським були «ще помітні ворота і кутові бастіони, але потрібно придивлятися, тому що в деяких місцях зовсім обрушилися і занесені піском канави. І для того, щоб знайти ці руїни, потрібно запитувати дуже старих людей»⁵⁴. Мандрівник констатує, що запорозька старовина тут забута, і нові прибульці зовсім не знають навіть урочищ і що «цікаво було б розповісти про цей епізод із життя Запорозжя, ледь тільки згаданий літописцями».

Розповідь про стан залишків Олешківської Січі переривається розповіддю мандрівника про кошового отамана Костя Гордієнка, який привів запорожців у Олешки, але про якого «ми не знаємо абсолютно нічого ні з історії, ні з будь-яких фамільних записок, ні з переказів»⁵⁵. Невідомо, на підставі яких джерел О. С. Афанасьєв-Чужбинський стверджує, що «особистість Костя Гордієнка виділяється серед посередності». Він намагається зрозуміти сам і пояснити своїм майбутнім читачам, чому запорожці у 1709 р., за його висловом, «пішли на захист пригноблених братів», маючи на увазі населення Гетьманщини. Автор говорить, що ініціатива підтримки запорожцями І. Мазепи належала кошового отаману. Цікаві роздуми автора стосовно поняття «зрада», яке тоді застосовували до всіх прибічників гетьмана Мазепи: «Не можна ж назвати зрадою рух всього військового братства, що віддало перевагу блуканням по чужих

---

⁵³ Там само. – С. 395.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

землях й відкидало милості і подарунки переможців Карла XII. Запорожці усвідомлювали мету, до якої прагнули, а хто ж мету цю з усіма подробицями роз'яснив їм, як не Кость Гордієнко? Адже запорожцям, якби вони скорилися, мало бути колишнє вільне життя в Капулівці і крім того, царські милості і платня. Але вони билися до останньої краплі на попелищі Січі, і коли її зруйнував московський загін, тоді вони пішли нижче⁵⁶.

О. Афанасьєв-Чужбинський, оцінюючи події початку XVIII ст. та дії запорожців, проявляє якості дослідника, не роблячи поспішних висновків, тим більше, за відсутності достатнього кола історичних джерел. Він зазначає: «Нам, безстороннім нащадкам, варто холоднокровно розбирати відомі обставини, саме ті, про які ще кілька років тому не зважувалися говорити друковано»⁵⁷. Мандрівник принагідно висловив і два короткі міркування з приводу подій початку XVIII ст. Стосовно гетьмана І.Мазепи, оцінка якого в середині XIX ст. була абсолютно ідентичною тій, що була зазначена у відомому Маніфесті царя Петра I, автор пише: «Мазепа хотів продовжити справу, що не вдалася Богдану Хмельницькому». Як бачимо, це міркування не вкладається в рамки тодішньої офіційної історіографії подій початку XVIII ст. А про кошового отамана автор зауважує: «Запорожці залишалися непохитними, доки живий був Гордієнко»⁵⁸. І це дійсно так, достатньо загадати, що незабаром після його смерті на Запорожжі перемогла «російська партія», тобто, верх отримали прихильники повернення під протекторат Росії, що й відбулося у 1734 р.

Після певного історичного екскурсу до подій XVIII ст. О. С. Афанасьєв-Чужбинський знову повертається до характеристики стану пам'яті про перебування запорожців в Олешках. Він пише: «На початку століття, коли ще свіжі були перекази, коли жили свідки цікавих подій, ніхто не піклувався про це, та й потім вчені наші воліли ритися в грецьких джерелах, і навіть більше – пояснювати їх по-своєму. Тому ми з гріхом пополам натягаємо якийсь гай чи храм древніх греків на дану місцевість, але не

---

⁵⁶ Там само. - С. 396.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. - С 397.

скажемо, що були там п'ятдесят років тому»⁵⁹. Як не гірко це усвідомлювати, але таке відношення до власної історії продовжувалося і в наступні часи, пояснення чого вимагає спеціального серйозного дослідження. Автор з боєм пише: «Особливо соромно, нам, малоросам, бути такими байдужими до історії свого племені. Явища, подібні до Запорозжжя, надзвичайно цікаві, а чи багато у нас про нього відомостей? Дещо зібрав п. Скальковський біля тридцяти років тому і видав, але з тих пір справа не просунулася. Козацький архів, що дістався йому, розібраний тільки наполовину і з кожним роком стає все більш ветхим. Зараз вже багато чого важко і зробити. Уважно обходив я всі місця, колись населені козаками, але там живуть інші люди, навіть не нащадки товариства...

Ні в Олешках, ні в їхніх околицях не знайшов я ніякого переказу, ніякого уривку з пісні, що хоча б натякала на запорожців. В місцевій церкві також немає жодних залишків старовини, та й поговорити про це ні з ким у місті, жителі якого недавно сюди переселилися, а чиновники зійшлися сюди з усіх кінців імперії»⁶⁰.

Загалом говорячи про Запорозьку Січ та історичну роль козацтва, О. Афанасьєв-Чужбинський вважав, що козацтво «назавжди пережило свою епоху зі знищенням диких сусідів і було б безглуздо шкодувати про зникнення грубого молодечства, заснованого на матеріальній силі», що «запорожці були вже не тільки зайвими, але й обтяжливими для держави»⁶¹. Висловлюючи цю офіційно пануючу тоді точку зору на нібито вже виконану ними історичну місію, автор в той же час зауважує, що «саме знищення Січі в 1775 році вчинилося не зовсім по-лицарському». Він висловлює сум з приводу того, що «кращий епізод з побуту Малоросії залишається в тіні, і на нього всякий, кому здумається, кидає докори і глузування»⁶².

Таким чином, відносно короткі замітки мандрівника про Олешківську Січ, залишки якої він знайшов на початку 60-х рр.

---

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. - С. 398.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

XIX ст., спричинили його до висловлення оригінальних на той час міркувань стосовно подій в Україні на початку XVIII ст. та дій запорожців і їх кошового отамана Костя Гордієнка.

Олена Титова (м. Київ)

Археологічне вивчення Олешківської Січі Низового Дніпра

Після зруйнування, за наказом Петра I, Чортомлицької Січі запорозького козацтва січовики вимушені були шукати нові землі за межами російського впливу. Спочатку частина їх оселилася при впадінні ріки Кам'янка, утворивши Кам'янську Січ. Згодом запорожці під проводом кошового отамана Костя Гордієнка відрядили посольство до кримського хана з проханням дозволити їм розміститися на території Кримського ханства. Отримавши такий дозвіл, запорожці оселилися в районі колишнього давньоруського міста Олешія, побудувавши найпівденнішу Запорозьку Січ. З письмових джерел відомо, що Олешківська Січ проіснувала з 1711 до 1728 (30) року.

Нова Січ розташовувалася на піщаній терасі лівого берега лівобережного рукава Дніпра – ріки Конка, займала площу понад два гектари. Хан заборонив січовикам будувати укріплення, церкву, мати гармати. Відомо, що вали все-таки були, однак не перевищували двох метрів. Церква ж була похідною, тобто, скоріш за все, мала наметоподібний вигляд. Гармати козаки, мабуть, ховали у плавнях. На території Січі, у центрі якої була січова площа, знаходилися житла-курені, адміністративні і господарські споруди. Будівлі розміщувалися чи кількома рядами, паралельно до ріки, чи концентричними колами навколо площі¹. Скоріш за все, була рядова забудова.

Після повернення більшої частини запорожців до Кам'янської Січі на місці Олешківської Січі могли залишатися дехто з січовиків, не згідних з прибічниками Костя Гордієнка. Деякий час у цьому районі знаходилася російська залога. Пізніше місце розташування Олешківської Січі було призабуте.

Інтерес до пошуків решток січей Низового Дніпра, у тому числі, і Олешківської проявився вже у другій половині XIX ст., коли почали проводити експедиції такі відомі науковці як етнограф О.

Афанасьєв-Чужбинський, історик, археолог, музейник Д. Яворницький. Дмитро Іванович, використавши розповіді старожилів, мандрівників, зробив опис Січі, опублікував її план, складений землеміром Тодоровичем. В перші роки ХХ ст. розвідкові роботи на Кам'янській та Олешківській Січах проводив відомий археолог і музейник В. Гошкевич. Матеріали розвідок (фрагменти керамічного посуду, кахлі, предмети побуту) знаходяться у фондах Херсонського краєзнавчого музею.

На початку 1970-х років історик архітектури В. Ленченко провів експедицію у пошуках січей Низового Дніпра. Побував він і на берегах Конки, на північній околиці райцентру Цюрупинськ (колишнє Олешшя) Херсонської області. Дослідник виявив рештки кількох споруд козацької доби, відповідні рухомі матеріали. На жаль, результати всіх вказаних досліджень не були опубліковані.

Новий етап наукового вивчення місцезнаходження Олешківської Січі почався у 1990 році. Під час проведення науково-практичної конференції у Херсоні розвідковий загін Українського товариства охорони пам'яток історії та культури під керівництвом професора Д. Телегіна оглянув промислову зону на лівому березі ріки Конка в районі будівництва Цюрупинського целюлозного комбінату. На площі приблизно 300 кв. м археологи знайшли досить показові матеріали – уламки кераміки, вироби із заліза, монети, датовані першою половиною ХVІІІ ст. Ці дані дали досить переконливі аргументи для висновку про локалізацію Олешківської Січі². Наступні археологічні роботи підтвердили вказані попередні висновки. Послугуючись висновками науковців вчитель історії цюрупинської школи В. Бойко з місцевими краєзнавцями встановив на місці Січі пам'ятний знак – козацький дзвін, виконаний з дерева, а також домігся призупинення використання території пам'ятки в якості промзони, організував прибирання майданчика. Однак і досі це визначне місце залишається захаращеним побутовими рештками, гравієм, шлаками, бетонними плитами. Спроби використати цю територію для звалища або видобутку піску відмічені і в останні роки, навіть після надання їй офіційного статусу пам'ятки.

Розкопки, проведені Д. Телегіним, В. Бойком (1991, 1992 рр.), О. Титовою, В. Бойком (1994 р.)³, О. Титовою, І. Симоненком (2000, 2003 рр.)⁴, дозволили встановити наявність культурного ша-

ру з непогано збереженими об'єктами, які датуються першою половиною XVIII ст.

Повністю розкопано рештки заглибленої на 0,6 м житлової споруди, імовірно, куреня прямокутної у плані форми, яка складалася з двох приміщень (основного і вхідного – сіней) загальною площею близько 51 кв. м із залишками стовпової конструкції, яка простежувалася завдяки добре збереженій горілій деревині, а також печі-кабиці, оздобленої кахлями. Аналогічна споруда (частково розкопана) знаходилася на відстані кілька метрів (5,5 м південніше) від попередньої, утворюючи другий ряд січових куренів⁵. Таким чином, можна вважати, що споруди на Олешківській Січі розміщалися рядами, паралельними до річки⁶. Крім двох заглиблених будівель, на поселенні знайдено залишки майстерні (у вигляді скупчення решток виробництва) та двох наземних споруд з піччю-кабицею.

Здобуті знахідки різноманітні і показові – загалом понад 1000 одиниць: уламки глиняного та скляного посуду, пічні кахлі, люльки, вироби із заліза, монети – російські та польські.

Серед керамічних виробів переважають фрагменти типово українських посудин, характерних для першої половини XVIII ст. і розповсюджених у Середньому Подніпров'ї та на Лівобережжі⁷. Керамічний посуд представлений уламками чарок, кухлів, мисок, горщиків, макітер, глеків, орнаментованих як розписом червоно-брунатною фарбою, так і рифленням. Мотиви оздоблення стандартні: прямі горизонтальні, хвилясті та зигзагоподібні лінії, або ряд мазків чи крапок. Орнаментальний пояс розташовувався за звичаєм: у горщиків – на плечах та вінцях, мисок – на відігнутих вінцях (полях) та внутрішній (або зовнішній) поверхні. Частина посуду була вкрита поливою жовтого, зеленого та брунатного кольорів. Знайдено також уламки морених (задимлених) сіроглиняних горщиків, орнаментованих рельєфними смугами, поясами геометричних штампів у вигляді повтору двох ліній, між якими розташовано сітку із заглиблених ромбів. Форма горщиків досить стандартна – коротка пряма шийка з невисоким прямим відхиленим назовні вінцем, роздутий тулуб і пласке дно. Діаметр по вінцях коливається від 17 до 20 см, висота шийки – 1,8 – 2,2 см. Невеликих за розміром горщиків та горняток, які часто трапляються на постійно заселених українських землях, тут не виявлено. Це

опосередковано засвідчує наявність гуртової системи приготування їжі для усього куреня.

Архітектурно-декоративна кераміка репрезентована фрагментами неполивних рельєфних лицьових кахлів усталеної коробчастої форми, виготовлених із сірої та червоної відмудленої глини з домішками піску. Крім дрібних уламків кахлів з рештками рельєфного геометричного і рослинного (часто квіткового) орнаменту виявлено значні за розміром фрагменти і розвали безрамкових кахлів із зображенням двох типів. Перший тип кахлів, червоноглиняний, має достатньо розповсюджений мотив рослинно-геометричного орнаменту, в якому простежуються східні декоративні елементи. На внутрішньому боці лицьової частини добре прослідковуються концентричні потовщення від використання для формування кахлі гончарного круга.

Другий тип, також червоноглиняний, представлений уламками щонайменш п'ятьох кахель. Об'єднання зображень з наявних фрагментів дозволяє реконструювати майже повний вигляд цього типу. Це двоголовий орел під короною, який поєднує у собі елементи гербів як Речі Посполитої, так і Російської імперії. Геральдична символіка доповнена декоративними бароковими елементами, які мають аналоги в інших зооморфних зображеннях на кахлях того часу. Композиція достатньо урівноважена, а зображення птаха максимально наближене до канонічних форм, що свідчить про високий рівень майстра.

Ще одну досить цікаву групу кахлів складають нечисленні екземпляри виробів із зображенням коня (можливо, з вершником).

Значна частина знайдених уламків кахлів розшаровується. Це засвідчує низьку якість їх виробництва та імовірне знаходження у пожежі. Деякі румпи кахлів сформовані досить неохайно, що опосередковано підтверджує місцеве виробництво цієї (разом з грубим посудом) керамічної продукції. Натомість, зображення лицьової поверхні чіткі, акуратні. Вірогідно, січовики використовували привізні матриці (форми).

На розкритій площі знайдено понад 100 фрагментів, на жаль, більшою частиною дрібних, козацьких люльок кількох типів із різними варіантами орнаментів. За кольором люльки поділяються на світло-сіроглиняні, темно-сіроглиняні та червоноглиняні. Значна частина сіроглиняних люльок вкрита ангобом

- вишневою фарбою та залискована. Деякі фрагменти пофарбовані рудою фарбою. Є й неорнаментовані люльки, але більшість має розповсюджене штамповане орнаментування

- комбінації ліній, пунктирів, окремих штампів різних форм.

На одному з фрагментів білоглиняної нефарбованої люльки у нижній частині чубука простежуються рештки від зламаного вушка з отвором для носіння люльки на мотузці.

Більшість білоглиняних люльок, покритих вишневим ангобом, мають схожі форми і манеру нанесення орнаменту. Хоча види штампованого орнаменту дещо відрізняються. У цієї категорії люльок чашечка має тюльпаноподібну форму з вінцем, відігнутим назовні. Трохи вище розширеної нижньої частини нанесено пояс штампованого орнаменту переважно у вигляді сітки з перехрещених опуклих ліній. Знизу перехід чубука у чашечку підкреслено двома подвійними лініями (або зубчастим штампом), які клином з'єднуються у передній частині люльки. Чубук поступово потовщується на кінці і плавно переходить у валик.

Окрему групу становлять люльки, виготовлені з червоної глини (вірогідно, східного виробництва). Характерними ознаками цієї групи, крім кольору глини і лискування (лакування), є використання дрібних штампів і складна орнаментика. Особливо характерну форму мають люльки з широким пласким дном чашечки, нижня частина якої має широкий сплюснений орнаментований бортик. Валик на кінці чубука також має складну орнаmentaцію. До цієї групи можна віднести уламки чубуків іншої характерної форми. Кінці цих чубуків нестандартно округлі, мають «дзьобоподібну» форму, яка нагадує рукоять шашки. До «східних» зразків можна віднести і білоглиняну залисковану люльку, від якої зберігся чубук і частина чашечки. Ця люлька також покрита складним орнаментом, виконаним дрібним штампом, і має розміри на третину більші, ніж у інших знайдених люльок при стандартному об'ємі камери для тютюну.

Крім вище описаних груп, присутні люльки білого, червоного, темно-сірого кольорів, характерною ознакою яких є неохайно виконане моделювання та орнаmentaція. Хоч форми повторюють стандартні, проте для їх орнаmentaції використовувалися грубіші штампи, або взагалі насічки. Наявність такої категорії виробів може свідчити про місцеве виготовлення люльок.

Серед решток наземного житла було виявлено розвал тонкостінного червоноглиняного глечика з високим горлом та лінійним орнаментом, нанесеним білою фарбою. За формою і тістом (домішки просіяного піску) його можна віднести до татарсько-турецького типу кераміки.

Східні мотиви несе у собі і реконструйована з кількох уламків частина тонкостінного вузькогогорлого глечика, також орнаментованого лінійним орнаментом та зигзагом, нанесеним білою фарбою. Безперечно, турецького походження виявлені в різних частинах пам'ятки невеликі уламки фаянсового посуду з різнокольоровим розписом (вірогідний центр виробництва – Кютах'ю?). Серед найбільш цікавих: фрагмент денця та стінки піали, розписаної трьохкольоровим орнаментом (чорний, синій, зелений кольори) та фрагмент стінки з вінцем піали або чашечки, оздобленої синьою фарбою. Обидві посудини маленького розміру.

Як було зазначено вище, до східного виробництва чи впливу можна віднести і певну частину виявлених уламків люльок. Наявність такої великої кількості східної кераміки може свідчити як про тісні торговельні зв'язки козаків з місцевим татарським оточенням, так і про вірогідну наявність на території січі спостерігачів від турецько-татарської адміністрації, або використання території Олешківської Січі у різні періоди як козаками, так і татарами⁸.

Скляні вироби представлені уламками пляшок, келихів, шматків оплавленого скла як прозоро-блакитного, так і темно-брунатного кольорів. Знайдено денце скляного виробу незначного діаметру (4 см) – стопки або каламаря і уламки віконного скла круглої форми (з відігнутих усередину краєм) – віконниць⁹.

Цікавою є знахідка срібного персня-печатки із зображенням герба у вигляді вписаного у серце хреста (традиційного козацького символу) та літер КН. Перстень, мабуть, закотився під лавку, оскільки ми знайшли його під час розкопок 1994 року куреня на підлозі під обгорілою дошкою.

В процесі розвідок і розкопок зібрано дрібні кременці різного кольору, котрі за розмірами, формою та слідами спрацьованості можна сміливо інтерпретувати як рушничні.

Остеологічний матеріал представлений значною кількістю кісток різних парнокопитних, птахів, хребців та луски риб. Також знайдено ріг туру та ріг кози.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що матеріали розвідок і розкопок на території колишньої Олешківської Січі доповнили цікавими подробицями наше уявлення про матеріальну культуру українських козаків на вигнанні. Січовики зберігали традиції житлобудівництва, планування Січі, які склалися у попередні часи. У побуті вони використовували вироби, ідентичні знайденим в інших регіонах України. Водночас тут відмічається суттєвий відсоток східних предметів. При цьому простежується чітка різниця між цими групами, без взаємовпливів, що свідчить про значну відмінність культури, принесеної козаками до оточуючого татарсько-турецького середовища.

Джерела та література

1. *Телегін Д. Л.* Часи козацькі. Січі Запорозькі / Д. Я.Телегін. – К., 1997. – С. 30 – 50.
2. *Телегін Д.* Археологічні дослідження на Олешківській Січі у 1991 – 1992 рр. / Дмитро Телегін, Василь Бойко // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 2. – К., 1993. – С.40 – 43.
3. *Титлова О.* Дослідження куреня на Олешківській Січі / Олена Титова, Василь Бойко // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. – Вип. 4. – К., 1995. – С. 5 – 9.
4. *Симоненко І.* Сучасний стан пам'ятних місць українського козацтва на Низовому Дніпрі / Ігор Симоненко, Олена Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 9 – 10.
5. *Козловський А.О.* Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі / А.О. Козловський // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 1. – К., 1992. – С.15 – 25.
6. *Козачок Н.* Строения казацкого зимовника на о. Хортица в устье балки Великая Молодняга / Н. Козачок // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 69 – 77.
7. *Чміль Л. В.* Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI – XVIII ст. – Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 2010. – С. 4 – 10.
8. *Телегін Д. Я.* Археологічні дослідження Олешківської козацької Січі / Д. Я. Телегін, О. М. Титова // Україна і Туреччина: Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. – К.: Шлях, 2003. – С. 67 – 68.
9. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. – К., 1997. – С. 81 – 82.

До питання про локалізацію та архітектурне облаштування Олешківської Січі

Олешківська Січ – важлива тема історії запорозького козацтва та вітчизняного пам'яткознавства, однак про неї існує надто мало публікацій.

Створення повної бібліографії Січей в «екзилі»: Кам'янської (1709-1711; 1730-1734), Олешківської (1711-1728), Задунайської (1775-1828) ще попереду. В науковій літературі відсутня усталена думка щодо започаткування, архітектурно-планувальної організації, хронології, господарчої діяльності, управління внутрішньою й зовнішньою політикою Коша, як і персоніфікації керівництва Олешківської Січі.

Автором цього матеріалу в 2009 році проведене обстеження стану охорони і використання пам'ятки культури «Олешківської Січі» (1711-1728) з довідками від 06-17.08.2009 року. В ході вивчення були оглянуті два розкопи Д. Я. Телегіна і О. М. Титової в так званій «цитаделі» (магазині), вони досі не законсервовані, виявляються двома великими воронками з обсунутими сторонами, які заглиблені в материк на 2 і 2,2 м. На час обстеження пам'ятки «Олешківська Січ (1711-1728)» встановлено, що будь-яка туристично-екскурсійна (платна) діяльність на культурних об'єктах національного значення відсутня. Тут, як і на Кам'янській Січі (1709-1711; 1730-1734) не музеєфіковано жодного об'єкта Січі. В місцеві бюджети не поступають кошти від екскурсійної, туристичної і будь-якої іншої діяльності, пов'язаної з використанням пам'яток.

Враховуючи незадовільний стан збереження решток Олешківської Січі з історичним урочищем «Козачі Лагери», експозитивне значення пам'ятки для розвитку туристської справи Нижньої Наддніпрянщини (15 хв. авто до м. Херсона) автор вважав би за доцільне за участі Цюрупинської районної адміністрації провести ряд невідкладних заходів:

- перш за все звільнити ділянку території Олешківської Січі (1711-1728) від сторонніх організацій;
- існуючі археологічні розкопи, представлені нині великими воронками 5х4,5 м, глибиною 2 і 2,2 м від рівня сучасної поверхні

із «заплившими» сторонами потребують консервації або музеєфікації;

- встановити охоронні дошки і охоронні знаки на об'єктах: цитадель (магазин), козацька дорога, пристань «Лазні» та в місцях виявлення культурних шарів часів козацтва в «Козацьких Лагерах».

- уточнити локалізацію Олешківської Січі, враховуючи нанесені антропогенні зміни території пам'ятки.

*Олена Титова (Київ),
Ігор Симоненко (Київ)*

Дослідження Олешківської Січі у 2003 р.

6 – 17 серпня 2003 р. у м. Цюрупинську Херсонської області проводились охоронні археологічні розкопки на залишках пам'ятки першої чверті XVIII ст. – Олешківської Січі. Це одна з восьми історичних Січей запорозького козацтва, яка існувала у 1711 – 1728 (1730) роках.

Місцевість Січі вже досліджувалася членами Науково-дослідного центру “Часи козацькі” у 1990, 1991, 1992, 1994, 2000 роках. Протягом розкопок було розкрито (повністю чи частково) залишки кількох козацьких напівземлянок-куренів, знайдено значну кількість речових пам'яток (фрагменти кахлів, посуду, люльок, залізних та скляних виробів) [див. літературу].

Залишки Січі знаходяться на лівому березі р. Конки на північній околиці Цюрупинська. Територія Олешківської Січі розташована в оточенні промислової зони (зі сходу, півдня та заходу) і залізничної колії (з півночі). Рештки валів, які згадуються у писемних джерелах та спостереженнях дослідників XIX ст., повністю знівельовані під час будівництва целюлозно-паперового комбінату. Певний час це місце використовувалося як звалище промислових відходів і хоча частково й розчищене від сміття, проте залишається забрудненим (побутові рештки, гравій, шлак та ін.). Неродноразові спроби використати цю площу для звалища або видобутку піску відбуваються і в останні роки, навіть після встановлення пам'ятного знаку.

Під час цього річних розкопок було розкрито загальну площу 84 кв. м на глибину приблизно до 1,5 м. Роботи проводились на

двох розкопах у північній частині охоронної зони. Склад ґрунту на території колишньої Січі наступний: а) верхній шар (0 – 0,25 – 0,3 м) – слабогумусований пісок сірого кольору, в окремих частинах значно забруднений промисловим сміттям; б) сіро-жовтий пісок (0,3 – 1,45 м); в) глієсте підґрунтя (1,45 – 2,2 м); г) шар черепашки “polydino” (з глибини 2,2 м).

Розкоп № 1 площею 60 кв. м було закладено на відстані 29 м південніше залізничної колії і 12 м північніше ґрунтової дороги, що розрізає заповідну територію Січі. У 70 м на захід знаходиться переїзд через ту ж саму залізничну колію. В північно-східному куті розкопу було виявлено рештки пізнього (вірогідно, кінця XIX – початку XX ст.) колодязя підквадратної форми 1,2 на 1,4 м. Майже повністю зотлілі горизонтально покладені тонкі дошки коробу колодязя вертикальної конструкції простежувалися на глибину до 2,5 м. А з глибини 3 м починаються ґрунтові води. Однак дослідження заповнення колодязя показує, що раніше, 50 – 100 років тому, рівень ґрунтових вод був значно вищим – на 1 – 1,5 м. В нижній частині заповнення виявлено підквадратну плиту з вапняку, одна сторона якої досить рівно оброблена.

Загалом верхні шари ґрунту на всій площі розкопу дуже перемішані (вірогідно, це наслідок плантажної оранки та діяльності гризунів) на глибину 0,5 – 0,8 м, а згори засмічені промисловими рештками. В центральній та західній частині розкопу виявлено кілька скупчень печини, уламків кахлів, горілої деревини та каміння. Цей об’єкт може бути інтерпретовано як рештки наземного житла. Одне із скупчень, яке складалося з останцю опаленої глини площею 0,5 кв. м та великої кількості дрібних уламків кахлів, являє собою залишки череня печі. Крім двох значних розривів (плантажна оранка?) майже уся західна частина розкопу на рівні приблизно 0,6 м покрита шаром затоптаної обпаленої глини. В окремих місцях простежуються сліди (тонкий шар) дерев’яного покриття (можливо, підлоги) з орієнтацією дощок північний схід – південний захід. Загальна площа розповсюдження цієї глиняної структури приблизно 20 кв. м.

На всій площі розкопу знайдено фрагменти керамічного і скляного посуду, уламки кахлів, люльок різних типів, залізних виробів, остеологічний матеріал, фрагменти печини та горілої деревини, вугликів. Усі матеріали датуються приблизно початком XVIII ст.

Але трапляються знахідки й пізнішого часу – фрагменти керамічного посуду, виробів із заліза, уламки скляного посуду ХІХ ст. Найбільшу кількість знахідок складають керамічні вироби (на жаль, здебільшого фрагментовані), хоча під західною стінкою розкопу (квадрат – Д-1) відкрито розвал посудини східного походження.

Керамічний посуд представлений уламками мисок, горщиків, макітер, глеків, орнаментованих як розписом червоно-брунатою фарбою, так і врізними лініями (рифленням). Мотиви розпису стандартні для української кераміки цього часу: прямі горизонтальні лінії, між якими розташовані хвилясті та зигзагоподібні лінії, або ряд мазків чи крапок. Орнаментальний пояс розташовувався за звичаєм: у горщиків – на плечах та вінцях, мисок – на відігнутих вінцях (полях) та внутрішній (або зовнішній) поверхні. Частина посуду була вкрита поливою жовтого, зеленого та бруннатного кольорів. Знайдено кілька уламків мореного (задимленого) сіроглиняного горщика, орнаментованого крім рельєфних смуг поясом геометричних штампів у вигляді повтору двох ліній, між якими розташовано сітку із заглиблених ромбів. Ще на одному фрагменті верхньої частини схожого горщика виявлено частину поясу штампованого орнаменту у вигляді вертикальних ліній.

Форма горщиків досить стандартна – коротка пряма шийка з невисоким прямим відхиленим назовні вінцем, роздутий тулуб і пласке дно. Діаметр по вінцях коливається від 17 до 20 см, висота шийки – 1,8 – 2,2 см. Невеликих за розміром горщиків та горняток, які часто трапляються на постійно заселених українських землях, тут не виявлено. Це опосередковано засвідчує наявність гуртової системи приготування їжі для усього куреня. Крім кількох фрагментів донець горщиків з пласким дном знайдено уламок дна від чарки діаметром 56 мм. Винайдено кілька уламків ручок від глеків та кухлів, переважно пласких у розрізі. Миски представлені типами з простою сферичною поверхнею і широкими полями. Як бачимо, розглянута кераміка Олешківської Січі в цілому має прямі аналоги в керамічних комплексах, широко розповсюджених в Україні у ХVІІ – ХVІІІ ст.

Архітектурно-декоративна кераміка репрезентована фрагментами неполивних рельєфних лицьових кахлів усталеної коробчастої форми, виготовлених із сірої та червоної відмуленої глини з

домішками піску. Крім дрібних уламків кахлів з рештками рельєфного геометричного і рослинного орнаменту виявлено значні за розміром фрагменти і розвали без рамкових кахлів із зображенням двох типів. Перший тип кахлів, червоноглиняний, представлений рештками щонайменше двох одиниць кахлів прямокутної форми. Ці фрагменти мають достатньо розповсюджений мотив рослинно-геометричного орнаменту, у якому простежуються східні декоративні елементи. [Див. аналоги у публікаціях у збірці “Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні”: В. Білошапка та ін. у 10 вип. – С. 71; І. Заїка у 11 вип. – С. 58; особливо – В.Титов у 9 вип. – С. 29 (аналогічний, трохи спрощений варіант також XVIII ст. з Новобогородицької фортеці)]. Завдяки симетричній композиції та наявності повного профілю румпи зовнішній вигляд цих коробчастих кахлів можна повністю реконструювати. Розмір лицьової частини – 20,5 на 24 см; товщина пластини – 1 см; румпа має висоту 65 см і край, загорнутий назовні. На внутрішньому боці лицьової частини добре прослідковуються концентричні потовщення від використання для формування кахлі гончарного круга.

Другий тип, також червоноглиняний, представлений уламками щонайменш п’ятьох кахлів. Об’єднання зображень з наявних фрагментів дозволяє реконструювати майже повний вигляд цього типу кахлів. Це двоголовий орел під короною, який поєднує у собі елементи гербів як Речі Посполитої, так і Російської імперії [Див. аналог – Л. Мартиненко та ін. у 9 вип. – С. 45; О.Попельницька у 11 вип. – С. 54]. Геральдична символіка доповнена декоративними бароковими елементами, які мають аналоги в інших зооморфних зображеннях на кахлях того часу. Композиція достатньо урівноважена, а зображення птаха максимально наближене до канонічних форм, що свідчить про високий рівень різьбяра. На гладких частинах простежуються риски в одному напрямі – сліди протирання форми волокнистою масою (травою?). Розмір лицьової частини становить 21 см; товщина пластини – 1 см.

Жоден із знайдених численних фрагментів румп не складався з лицьовими уламками. Але наявні частини румпи мають середню висоту 2 см і стандартний для коробчастих кахлів вигляд.

Окрім лицьових кахлів виявлено невеликий уламок карнизної кахлі 18 x 9 см.

Значна частина знайдених уламків кахлів розшаровується, що може свідчити про низьку якість їх виробництва та імовірне знаходження у пожежі.

На розкритій площі знайдено 79 фрагментів, на жаль, більшою частиною дрібних, козацьких люльок кількох типів із різними варіантами орнаментів. За кольором люльки поділяються на світло-сіроглиняні, темно-сіроглиняні та червоноглиняні. Значна частина сіроглиняних люльок покрита ангобом – вишневою фарбою та заліскована. Два фрагменти були покриті рудою фарбою. Деякі люльки неорнаментовані, але більшість має розповсюджене штаповане орнаментування – комбінації ліній, пунктирів, окремих штампів різних форм.

Знайдено також фрагмент люльки білого кольору з комбінацією штапованого та рельєфного візерунків.

Ще на одному фрагменті білоглиняної нефарбованої люльки у нижній частині чубука простежуються рештки від зламаного вушка з отвором для носіння люльки на мотузці.

Більшість білоглиняних люльок, покритих вишневим ангобом, має схожі форми і манери нанесення орнаменту, хоча види штапованого орнаменту дещо відрізняються. У цієї категорії люльок чашечка має тюльпаноподібну форму з вінцем, відігнутих назовні. Трохи вище розширеної нижньої частини нанесено пояс штапованого орнаменту переважно у вигляді сітки з перехрещених опуклих ліній. Знизу перехід чубука у чашечку підкреслено двома подвійними лініями (або зубчастим штампом), які клином з'єднуються у передній частині люльки. Чубук поступово потовщується на кінці і плавно переходить у валик.

Окрему групу становлять люльки, виготовлені з червоної глини (вірогідно, східного виробництва). Характерними ознаками цієї групи, крім кольору глини і лискування (лакування), є використання дрібних штампів і складна орнаментика. Особливо характерну форму мають дві люльки з широким пласким дном чашечки, нижня частина якої має широкий сплюснений орнаментований бортик [аналог – з Чигирин: О. Попованова, П. Горішний у 7 вип. – С. 160]. Валик на кінці чубука також має складну орнаmentaцію. До цієї групи можна віднести уламки чубуків іншої характерної форми. Кінці цих чубуків не стандартно округлі, а мають “дзьобоподібну” форму, яка нагадує рукоять шашки. До “східних” зразків

можна віднести і білоглиняну залисковану люльку, від якої зберігся чубук і частина чашечки. Ця люлька також покрита складним орнаментом, виконаним дрібним штампом, і має розміри на третину більші, ніж у інших знайдених люльок при стандартному об'ємі камери для тютюну.

Крім вище описаних груп присутні люльки білого, червоного, темносірого кольорів, характерною ознакою яких є неохайно виконане моделювання та орнаментация. Хоч форми повторюють стандартні, проте для їх орнаментации використовувалися грубіші штампи або взагалі насічки. Наявність такої категорії виробів може свідчити про місцеве виготовлення люльок.

На місці імовірного наземного житла (західна частина розкопу № 1) було також виявлено розвал тонкостінного червоноглиняного глечика з високим горлом та лінійним орнаментом, нанесеним білою фарбою. За формою і тістом (домішки просіяного піску) його можна віднести до татарсько-турецького типу кераміки.

Східні мотиви несе у собі і реконструйована з кількох уламків частина ще одного тонкостінного вузькогорлого глечика, також орнаментованого лінійним орнаментом та зигзагом, нанесеним білою фарбою. Безперечно, турецького походження виявлені у різних частинах розкопу невеликі уламки фаянсового посуду з різнокольоровим розписом (вірогідний центр виробництва – Кютах'ю?). Серед найбільш цікавих: фрагмент денця та стінки піали, розписаної трьохкольоровим орнаментом (чорний, синій, зелений кольори) та фрагмент стінки з вінцем піали або чашечки, розписаної синьою фарбою. Обидві посудини маленького розміру – діаметр денця піали 2 см.

Так само, як було зазначено вище, до східного виробництва чи впливу можна віднести і певну частину виявлених уламків люльок. Наявність такої великої кількості східної кераміки може свідчити як про тісні торгівельні зв'язки козаків з місцевим оточенням, так і про вірогідну наявність на території Січі спостерігачів від турецько-татарської адміністрації або використання території Олешківської Січі у різні періоди як козаками, так і татарами.

Скляні вироби репрезентовані уламками пляшок, келихів, шматків оплавленого скла як прозоро-блакитного, так і темно-брунатного кольорів. Наявні чотири фрагменти тонкостінних келихів – це стінки з вінцями простої форми та фрагмент стінки з накладе-

ним приплюснутим валиком на місці переламу – “талії”. Знайдено денце скляного виробу незначного діаметру (4 см) – стопки або каламаря і уламок віконного скла круглої форми (з відігнутих усередину краєм. Відшукано частину скляного виробу невідомого призначення у вигляді розетки з отвором посередині діаметром 18 мм.

Залізні вироби знаходяться у сильнокорозованому стані. Серед тих, що можна ідентифікувати, – фрагмент підкови, ковані цв’яхи, скоби різних розмірів.

На площі розкопу зібрано 5 дрібних кременців різного кольору, котрі за розмірами, формою та слідами спрацьованості можна сміливо інтерпретувати як рушничні.

Остеологічний матеріал представлений значною кількістю кісток різних парнокопитних, птахів, хребців та луски риб. Також знайдено ріг туру та ріг кози.

Розкоп № 2 знаходиться на відстані 60 м на схід від розкопу № 1, на 30 м південніше від залізничної колії і 7,5 м північніше від ґрунтової дороги. Його розбито навколо закладеного у 2000 р. шурфу, у якому було знайдено масивні згорілі дерев’яні конструкції та фрагменти керамічних, залізних і кістяних виробів. Цей розкоп закладено на 5,5 м південніше від розкопу 1994 р., в якому було віднайдено рештки напівзаглибленої будівлі – козацького куреня. На розкритій площі у 24 кв. м так само виявлено залишки заглибленого приміщення, схожого за розмірами та формою на рештки куреня 1994 р. розкопки. Це свідчить про можливість реконструкції системи у розташуванні будівель Січі. З глибини 0,5 м об’єкт фіксувався у вигляді плями сірої гумусованої супісї з вкrapленнями печини на тлі жовтого материкового піску. Заповнення споруди було насичено дрібними вугликами та фрагментами напівзгорілої деревини. З північно-східного краю житла простежується виступ (сіні?), конструктивно схожий на аналогічну частину раніш дослідженого куреня. У цій частині житла виявлено значне скупчення печини, масиви горілої деревини, каміння (усе залишене на місці до остаточної розкопки). Вірогідно, це залишки стіни та печі, що впали назовні. Вздовж східного кута заглибленого житла простежуються зотлілі та горілі дошки – дерев’яні конструкції будівлі, засипані ззовні сірою супіссю до материкового піску. Заповнення житла було простежено до глибини 0,8 м від поверхні і законсервовано на наступний сезон.

На відстані 1 м на північний схід від житла, з глибини 0,5 м (на рівні материка) розкрито невелику господарчу яму діаметром 0,7 м і глибиною 1,3 м від денної поверхні. В заповненні ями суттєвих знахідок не виявлено.

У південно-східній частині житла, над його засипаними рештками, було знайдено кістяк дорослого чоловіка, що лежав випростаним на спині, орієнтований на північний захід. Череп розтрощено, вірогідно, під час плантажних або будівельних робіт у зв'язку з неглибоким заляганням скелета. Кістки верхніх кінцівок були підняті до голови, грудний відділ скелета відсутній, але кістки тазу і ніг знаходяться *in situ*. Стопи ніг розташовані трохи вище інших частин тіла. Біля лівої стопи знайдено залізну насадку на каблук чобота – підкову, достатньо традиційної для доби козацтва, округлої форми. Інших речей навколо кістяка виявлено не було. Найбільш вірогідно, що померлий взагалі не був похований або його було просто ледь присипано.

На розкопі № 2 було зібрано фрагменти кераміки, кахлів, скляних виробів, люльок. Знайдені уламки кількох варіантів кахлів із рослинними мотивами та зображенням коня (з вершником?). Крім того, зібрано кілька уламків фризівих та карнизних (поясних) темно-сіроглиняних кахлів – з зубцями (кахлі-коронки), які вже зустрічалися на цій ділянці, але відсутні на місці першого розкопу. Орнамент геометричний. Румпи кахлів цього типу сформовані досить неохайно, що опосередковано підтверджує місцеве виробництво цієї (разом з грубим посудом) керамічної продукції. Натомість, зображення лицьової поверхні чіткі, акуратні. Вірогідно, січовики використовували привозні матриці (форми). Люльки представлені двома фрагментами – червоноглиняною і жовтоглиняною.

Турецько-татарські матеріали не прослідковуються так чітко, як у попередньому розкопі. Комплекс знахідок за своїм складом схожий на матеріали із сусіднього куреня, розкопаного у 1994 р. Виявлені контури житла свідчать про його продовження у південно-західний бік від розкритої площі, що потребує подальших археологічних досліджень.

Після закінчення польових робіт перший розкоп було засипано і знівельовано, а другий – законсервовано.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що розкопки 2003 р. на території колишньої Олешківської січі доповнили ціка-

вими подробицями наше уявлення про матеріальну культуру українських козаків на вигнанні. У їхньому побуті простежується наявність виробів, ідентичних знайденим в інших регіонах України. Водночас тут знаходиться суттєвий відсоток східних предметів. При цьому простежується чітка різниця між цими групами, без взаємовпливів, що свідчить про значну відмінність культури, принесеної козаками до оточуючого татарсько-турецького середовища.

Джерела та література

Телегін Д., Бойко В. Археологічні дослідження на Олешківській Січі у 1991 – 1992 рр. // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 2. – К., 1993.

Тимова О., Бойко В. Дослідження куреня на Олешківській Січі // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. – Вип. 4. – К., 1995.

Симоненко І., Тимова О. Сучасний стан пам'ятних місць українського козацтва на Низовому Дніпрі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 9. – К., 2000.

Симоненко І., Тимова О. Звіт про охоронні археологічні розвідки на території Дніпропетровської і Херсонської областей (по місцях колишніх Запорозьких січей) у 2000 році. – НА ІА НАНУ.

Резонанс у засобах масової інформації

У м. Цюрупинську відбулася зустріч краєзнавців експедиції Національної спілки краєзнавців України, присвяченої 300-річчю від заснування Олешківської Січі // ІА “Таврія News UA”

Тетяна Крючкова. Повернутися у минуле // Вгору. – №27(458). – 07.07.2011. – С. 17.

Депутат-регіонал підтримав проведення науково-краєзнавчої експедиції на Херсонщину // Прес-служба народного депутата України Олексія Журавка. – Офіційний сайт партії Регіонів. – 25 червня 2011.

Анатолій Полуфакін. Олешківську Січ захистити може лише правда // Наддніпрянська правда. – №49 (22209). – 24.06.2011. – С. 3.

У м. Цюрупинську відбулася зустріч краєзнавців експедиції Національної спілки краєзнавців України, присвяченої 300-річчю від заснування Олешківської Січі // Прес-служба Херсонської ОДА. – 17.06.2011.

Зустріч краєзнавців // Офіційний сайт НЗ «Хортиця».

У м. Цюрупинську відбулася зустріч краєзнавців експедиції Національної спілки краєзнавців України, присвяченої 300-річчю від заснування Олешківської Січі // <http://rbc-news.ru> – 21.06.2011.

Науково-краєзнавча експедиція «Сторінки історії Кіровоградщини: від минулого до сьогодення» 2012 р.

Науково-організаційні засади експедиції

6 – 7 червня 2012 р. Національна спілка краєзнавців України, продовжуючи традицію щорічних науково-краєзнавчих експедицій, спільно з Кіровоградською обласною організацією НСКУ, яку очолює відомий дослідник краю, заступник начальника Управління культури Кіровоградської обласної державної адміністрації О. О. Бабенко, здійснила наукову розвідку на Кіровоградщину. Метою подорожі було ознайомлення з історико-культурною спадщиною краю, з'ясування стану збереження пам'яток, зустрічі з науковцями, музейниками, краєзнавцями щодо розвитку краєзнавчого руху на Кіровоградщині.

Програма експедиції

5 червня 2012 р.

12-00 – Виїзд до Кіровограда.

6 червня 2012 р.

10-00 – 13-00 – Участь членів делегації НСКУ у Міжнародній науковій конференції «Синьоводська битва 1362 р. в контексті середньовічної історії Східної Європи».

13-00 – 13-30 – огляд Археологічного музею Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

14-30 – 17-00 – відвідання Державного заповідника-музея І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого) – «Хутір Надія» та музею хореографічного мистецтва України.

17-30 – 18-30 – огляд фортеці Святої Єлизавети.

7 червня 2012 р.

10-00 – 11-00 – участь членів експедиції у розробці рекомендацій Міжнародної наукової конференції «Синьоводська битва 1362 р. в контексті середньовічної історії Східної Європи» про подальше дослідження пам'яток краю та популяризацію місцевої історії в освітніх закладах і туристичних програмах.

11-30 – 12-30 – виїзд у с. Торговиця на місце археологічних розкопок на р. Синюха.

13-00 – 14-00 – зустріч з краєзнавцями Новоархангельського району та ознайомлення з експозицією місцевого краєзнавчого музею.

15-00 – виїзд до Києва.

Учасники експедиції

Маньковська Руслана Вікторівна – заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; **Гончаров Олександр Петрович** – голова правління Київської міської організації НСКУ, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; **Савченко Григорій Петрович** – голова правління Київської обласної організації НСКУ, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; **Блануца Андрій Васильович** – член НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; **Яснівська Людмила Василівна** – відповідальний секретар Чернігівської обласної організації НСКУ, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Хронологія подій

6 червня 2012 р.

На Міжнародній науковій конференції, що була приурочена 650-річчю битви на Синіх Водах і у відповідності до доручення Секретаріату Кабінету Міністрів України від 30 січня 2012 р. відзначалась на державному рівні. Р. В. Маньковська зачитала вітання голови НСКУ до учасників зібрання, в якому підкреслювалось значення спільних досліджень вчених і краєзнавців у пошуках відповідей на дискусійні питання історії. З доповідями про проблеми середньовічної доби виступили учасники делегації А. В. Блануца та Л. В. Яснівська.

Проректор з науково-педагогічної роботи Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка І. А. Козир представила краєзнавцям Археологічний музей університету, де зберігаються знахідки багаторічних археологічних експедицій викладачів та студентів закладу. Музейні колекції свідчать про створену потужну археологічну школу на Кіровоградщині, центром якої виступає університет. Перший в області музей археології

відкрився 22 червня 2011 року в Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка. Експозиція музею складається з археологічних знахідок з усієї території України. Більша частина експонатів була знайдена студентами історичного факультету університету під час розкопок, що проводилися на Кіровоградщині під керівництвом Нінель Михайлівни Бокій – археолога, краєзнавця, дослідника старожитностей Кіровоградщини.

Учасники експедиції відвідали відомий культурно-мистецький осередок області «Хутір Надія». Колектив заповідника опікується збереженням пам'яті про родину Тобілевичів, розбудовуючи експозицію музею, що розмістився в хаті 1871 р., а також паркову зону в 9 га зі ставком.

Державний музей-заповідник І. Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія» створений на території садиби, що належала визначному драматургу, театральному діячеві кінця 19 – початку 20 ст. І. Карпенку-Карому (Тобілевичу). Садибу закладено в 1871 р. батьком драматурга К. Тобілевичем і названо іменем його дружини Н. Тарковської. Згодом І. Карпенко-Карий обирає садибу постійним місцем проживання.

Спочатку сім'я Тобілевичів вела тут скромне власне господарство. З того часу і збереглися «Батькова хата» та стара чумацька криниця. Після повернення з трирічного політичного заслання, навесні 1887 року Іван Карпович оселяється на хуторі і вирішує перетворити його на мальовничий куточок рідної природи – за його власним висловом «оазис в степу».

На хуторі Надія ним написано 11 п'єс із 18, які увійшли в золотий фонд національної класичної драматургії. Це «Сто тисяч», «Хазяїн», тут же були написані ним історичні драми «Сава Чалий», «Гандзя» та інші.

У садибі у різний час проживали М. Садовський, П. Саксаганський, М. Садовська-Барілотті. Тут зустрічалися талановиті митці М. Заньковецька, М. Кропивницький, М. Старицький та багато інших відомих театральних діячів, письменників, художників.

До комплексу садиби входять: батьківська хата, меморіальний будинок, приміщення літературно-меморіального музею, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва площею 11 га та ставок. Встановлено пам'ятник-погруддя І. Карпенка-Карого. Нині тут по-

стійно проводяться традиційні театральні свята «Вересневі самоцвіти».

Неподалік хутора, на Карлюжинському кладовищі, похований Іван Карпович, а також члени його родини.

1956 року «Хутір Надія» оголошено державним заповідником-музеєм. Відтоді заклад працює на правах відділу обласного краєзнавчого музею. Його унікальність відзначена багатьма видатними діячами української культури, серед яких Юрій Яновський, Петро Панч, Олесь Гончар, Олександр Корнійчук тощо.

У 1970 році, під час святкування 125-річчя від дня народження Івана Карповича Тобілевича (Карпенка-Карого) за участі найвидатніших сучасних українських письменників та діячів театру започатковано щорічне свято театального мистецтва «Вересневі самоцвіти», яке з 1990 року стало Всеукраїнським.

У 1982 році, до 100-річчя заснування українського театру корифеїв, відновлено будинок драматурга, що був зруйнований 1944 року. Напередодні відзначення 150-річного ювілею драматурга в ньому відкрито нову театально-літературну і меморіальну експозицію.

У заповіднику-музеї «Хутір Надія» експонується біля 2 тисяч предметів, значна частина з яких передана сім'єю Тобілевичів-Тарковських. Щорічно «Хутір Надія» відвідують понад 4 тисячі гостей з різних регіонів України та зарубіжжя.

Проте, у робочій розмові з директором учасники делегації відмітили, що подальший розвиток заповідника потребує фінансових вкладень. Нагальною проблемою закладу є зміцнення науково-методичної роботи, збільшення штату наукових працівників, проведення реекспозиції музею із використанням сучасних підходів у музейництві, реставрація кімнат матеріалами, що відповідали б епосі XIX – поч. XX ст.

Краєзнавці ознайомились із самобутнім музейним закладом, який присвячений історії хореографічного мистецтва Кіровоградщини. 2004 року Кіровоградським обласним управлінням культури і туризму розпочато створення музею історії українського хореографічного мистецтва на території державного заповідника-музею І. Тобілевича (Карпенка-Карого) «Хутір Надія».

Щорічно створюється нова тимчасова експозиція, яка щоразу викликає неабияку зацікавленість у туристів, як з України, так і з

інших країн світу. У теперішній час музейне зібрання налічує понад 4800 одиниць зберігання. Основу фондової збірки складають матеріали, які протягом тривалого часу збирали заслужені працівники культури України лауреат обласної красзнавчої премії ім. В. Ястребова, автор книг «Степова Терпсихора», «Там, де Ятрань...» Б. Г. Кокуленко та керівник заслуженого ансамблю народного танцю України «Ятрань» В.С. Босий. Активну участь у створенні музею та наповненні його колекції взяли також народний артист України, засновник ансамблю «Ятрань» та академічного театру народної музики, пісні і танцю «Зоряни» А. М. Кривохижа; Герой України, Народний артист України та Росії, генеральний директор-художній керівник Національного заслуженого академічного ансамблю танцю України ім. П. Вірського, академік, професор, голова Національної хореографічної спілки України М. М. Вантух; Народний артист України, проректор КДПУ ім. В. Винниченка, професор, директор обласного загальноосвітнього навчально-виховного комплексу гуманітарно-естетичного профілю (гімназія-інтернат-школа мистецтв), художній керівник хореографічного ансамблю «Пролісок» А. Є. Коротков; народна артистка України художній керівник академічного театру народної музики, пісні і танцю «Зоряни» А. М. Червінська. Завдяки їм діапазон зібраного значно розширився.

Фонди музею складають документи, фото, афіші та програми виступів, газетні та журнальні матеріали, оригінальні предмети, зокрема танцювальні костюми, нагороди та сувеніри з багатьох країн світу, пов'язані з широкою гастрольною діяльністю заслуженого ансамблю народного танцю України «Ятрань» та академічного театру народної музики, пісні і танцю «Зоряни».

За програмою експедиції делегація побувала на території пам'ятки історії, культури, архітектури і фортифікаційного мистецтва 1754 р. – фортеці Святої Єлисавети, оглянули її бастіони і раavelіни.

Фортеця Святої Єлисавети – унікальна земляна фортифікаційна споруда XVIII століття, що дала життя місту Єлисаветграду та пов'язана з багатьма історичними подіями, видатними особами (російськими полковниками О. В. Суворовим, М. І. Кутузовим, керівником селянського повстання у Росії Є. Пугачов, видатним хірургом М. І. Пирогов). До фортечних укріплень входили головна

цитадель та шанець. Основним захисним елементом був земляний вал. Цитадель фортеці складалася з 6 бастіонів п'ятикутних виступів й зверху нагадувала морську зірку. Між променями-бастіонами розташовувались невеликі автономні укріплення – рavelіни. У середині укріплень було ціле містечко, на жаль воно не збереглося. До наших днів дійшли залишки земляних укріплень. За свідченням фахівців, фортеця св. Єлисавети нині є єдиною на Україні земляною спорудою XVIII століття та ще й незвичної шестикутної форми, у світі ж такого типу фортифікацій збереглося всього дві.

Голова Кіровоградської обласної організації НСКУ О. О. Бабенко підкреслив, що зберегли пам'ятку завдяки зусиллям П. Т. Тронька, який в 1980-х рр. зініціював створення на території фортеці Військово-меморіального комплексу в пам'ять загиблим у війнах. Унікальність фортеці в збереженні земляного валу у формі замкнутого багатокутника, проте післявоєнні зелені насадження перешкоджають огляду пам'ятки.

Хоча фортеця має статус пам'ятки державного значення, сучасне використання фортечного комплексу не відповідає його історико-культурному призначенню (на території знаходяться автобаза, підприємства зв'язку, реставраційні майстерні, лікарня №1, тир, майданчик для тренування собак). Побудова історико-культурного заповідника “Фортеця Святої Єлисавети” може створити в Україні туристичний центр європейського рівня, мета якого – збереження унікального історико-архітектурного міського середовища, його первісного планування, регенерації, відновлення його історичної забудови і використання у для туристичних цілей.

7 червня 2012 р.

За програмою експедиції учасники відвідали Новоархангельськ. Загадкове Трипілля зі своїми протомістами, держави скіфів та сарматів, славетна Синьоводська битва, легендарні часи Козаччини – Іван Сірко, кошовий отаман Війська Запорізького, звитяжні подвиги доби Гайдамаччини, поет-воїн Євген Маланюк – відважний борець за свободу рідного краю, трагічні сторінки Великої Вітчизняної війни – «Зелена Брама» – все це історія Новоархангельщини. Адже край, багатий на родючі чорноземи та повноводні річки здавна вабив до себе людей.

В Новоархангельську учасники експедиції зустрілись з краєзнавцями області, обговорили питання охорони культурної спад-

щини, концептуальні засади реекспозиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, перспективи туристичних рекреаційних зон області, оглянули місцевий краєзнавчий музей, створений в 2005 р. колишнім вчителем математики Ю. Б. Садовенком. З ініціативи директора музею було створено історико-культурний центр, ядром якого і став музей. Серед музейних експонатів предмети Трипільської культури, обрядово-сакральні матеріали та залишки металургійного виробництва скіфської доби, знахідки Черняхівської культури, наконечники та фрагменти шаблі з с. Торговиці, етнографічна колекція тощо. В музейній експозиції дотримані всі основні вимоги до експонування пам'яток історії та культури.

Працівники музею налагодили тісний контакт з археологами та істориками, які займаються вивченням нашої рідної землі. Це археологічна експедиція Кіровоградського національного університету імені В. Винниченка, яка проводить розкопки середньовічного міста Ябу-город в селі Торговиця, спільна британсько-українська експедиція, яка працює над дослідженням найбільшого трипільського поселення поблизу села Небелівка.

В музеї, який складається з двох відділів, розміщено різноманітні знахідки, які відображають історію краю від перших поселень людей на нашій території до сьогодення. Кожен відвідувач зможе знайти тут те, що його цікавить: кам'яні сокири епохи Трипілля, знахідки з розкопок середньовічного міста, предмети традиційного українського побуту, озброєння військ Червоної армії та вермахту часів Великої Вітчизняної війни і багато інших цікавих матеріалів. Музейна колекція має значний документальний фонд у письмовому та електронному вигляді. Усі бажаючі зможуть отримати історичні довідки, допомогу у написанні рефератів, курсових та дипломних робіт.

Учасники експедиції здійснили виїзд в с. Торговиця на археологічні розкопки біля р. Синюхи. Розповідь керівника археологічної експедиції І. А. Козир та коментарі фахівців, зокрема члена-кореспондента НАН України О. П. Моці, висвітлили історію археологічних досліджень місцевості, на підставі яких реконструюються історичні події XIV ст. Унікальні археологічні знахідки збагатили джерельну базу дослідження дискусійних питань в історії України.

Кіровоградщина є важливою складовою краєзнавчого руху України. Природа та історія визначають особливості розвитку крає-

знавства краю, багата історико-культурна спадщина Кіровоградщини потребує широкої популяризації, необхідно залучати молодь до вивчення історії краю, краєзнавчих досліджень, активно вводити її до туристичних маршрутів України.

У пам'ять видатного археолога
Прижиттєве інтерв'ю з Нінеллю Бокій
про перші розкопки у с. Торговиця

Започаткувала археологічні розкопки в с. Торговиця відомий археолог Нінель Бокій. Подаємо її інтерв'ю, яке вона дала ще при житті. Нині її ім'я носить археологічний музей Кіровоградського університету, а учні продовжують справу вчителя. Археологи продовжують розкопки в селі Торговиці Новоархангельського району.

“...Битва біля Синіх Вод та її результати упродовж тривалого часу неодноразово привертали увагу дослідників різних країн, наукових напрямів і шкіл, однак і до нині ціла низка питань, що безпосередньо стосуються цього походу, потребує вияснення, уточнення і додаткової аргументації”, – так стверджує Фелікс Шабульдо, кандидат історичних наук, фахівець з історії України доби класичного і пізнього середньовіччя – часу перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського. Розшукати сліди цієї битви 1362 року, що підірвала могутність Золотої Орди за 18 років до широко рекламованої в дореволюційний і пореволюційний час битви Куликовської ставили за мету студенти Кіровоградського педуніверситету разом зі своїми наставниками – деканом історичного факультету Іриною Козир і доцентом кафедри історії України Нінель Бокій. Розкопки тривають уже вісім років і щоразу підкидають нові загадки. Що ж виявили археологи нинішнього року в Торговиці? Про це – розмова з Нінель Бокій.

– Мушу нагадати спочатку, чому саме сліди Синьоводської битви ми намагалися розшукати, і чому в Торговиці, – розповідає Нінель Михайлівна.

– Синьоводська битва, яку, на жаль, замовчували впродовж багатьох років відбулася значно раніше за Куликовську битву, як вирішальну перемогу над Мамаєм. Хоч Москва після того ще дев'яносто років сплачувала данину татарам: ми ж не платили. На Синіх Водах, як свідчать літописи, князь Ольгерд на чолі українсько-

литовського війська переміг аж “трьох царків” (план битви, як відомо, розробив український князь Бабрік Волинський, він його не лише втілював, й повторив, будучи запрошеним на службу до московського князя, у битві Куликовській). Синьоводські події мали згубні наслідки для Золотоординської держави. Торговиця ж як можливе місце цих подій згадується в кількох письмових джерелах, крім того до пошуків спонукали численні і дуже цікаві знахідки на садибах місцевих жителів. Якось одна з мешканок Новоархангельська повідомила Олексію Брайченку, керівникові регіонального наукового центру дослідження історії Центральної України Інституту історії НАН (наш університет з ними співпрацює), що на її подвір’ї були знайденні під час господарчих робіт кістки вірогідно дуже давні. Щойно зійшов сніг (це було на весні 1997 року), ми заклали там шурф. Допомогали копати учні старших класів місцевої школи. Ми натрапили на поховання, але не могли визначити вік, бо не знайшли там ніяких речей, що допомогли б це зробити. Хіба що за позою кістяка можна було дійти висновку, що це доба бронзи, білогрудівське поховання... Наступна наша розвідка результатів не дала взагалі. У тому ж таки році місцеві жителі повідомили, що під час спорудження Будинку культури теж знайшли кістки. Ми викопали величезну яму – й знову не виявили нічого. Час збігав закінчувалися два тижні польового сезону. Вже збираючись їхати додому, розчаровані, ми зважили ще на одне повідомлення: – цього разу – щодо берега річки Синюхи. Там ми відразу ж натрапили на поховання. В одній з могил, де лежав кістяк жінки 40 – 45 років, біля лівого ліктя й під лівою частиною грудної клітки лежали дві купи монет: дві срібні й десять мідних – часів Золотої Орди. Ця знахідка виявилась унікальною, хоча інших речей ми не відшукали, монети допомогли виявити вік могильника: середина 14 століття. Нині ми розкопали понад двісті поховань, але зрозуміло, що кладовище – не військове: значна частина могил жіночі й дитячі. Тож вірогідно, що ці поховання існували ще до легендарної битви. А потім виникли нові загадки. Один із місцевих жителів будинок якого стоїть на березі Синюхи, копаючи силосну яму, натрапив на керамічну трубу. На жаль він не повідомив про це вчасно й трубу пошкодив. Але дослідження все ж дали змогу визначити, що це частина водогону золотоординського часу. Ми також віднайшли три печі побутового, а можливо й ви-

робничого призначення. Водночас на березі Синюхи почали досліджувати залишки приміщення, яке умовно назвали лазнею. Чи це дійсно лазня, остаточно з'ясується з часом, але там є пристрої для підігрівання підлоги, залишилося багато попелу, вугілля. Існування цієї будівлі, засвідчує, що стародавнє місто було великим. Тут же на розкопках ми знайшли й велику кількість кераміки. Деякі її форми подібні до виявлених у Поволжі, де був центр Золотої Орди та в Криму. Загалом же археологічні знахідки протягом усіх цих років доводять унікальність комплексної пам'ятки Золотоординського періоду на березі Синюхи. Якщо ж додати знахідки джучидських монет на могильнику і лазні, а також відомих із друкованих джерел, музейних і приватних колекцій, розповідей місцевих жителів, складається враження про Торговицю, як один з економічно й політично важливих центрів 14 століття в Правобережжі Дніпра в Золотоординський період.

Нінель Михайлівна із вдячністю згадує людей, котрі допомагали здійснювати розкопки: голову Новоархангельської райдержадміністрації І. Александрова, директора Торговицького профтехучилища А. Зубченка, голову товариства “Ятрань” В. Джугостранського, власника хлібопекарні В. Кожухаря, голову правління ПП “Новий світ” М. Малого, голову правління ПП “ДНБ” В. Усова, підприємців Т. Погорілу, М. Марфіяна, а також краших студентів, і серед них – Ірину Карашевич, Тетяну Позивай, Лесю Казнадій, Михайла Сичова, котрі провели в археологічних експедиціях не один рік.

Це дуже тяжкий хліб, – каже Нінель Бокій, – добре, що є люди, котрі ладні присвятити археологічній справі все своє життя.

Світлана Шмуратова

Народне слово. – 2004. – № 98. – С. 3.

Науково-краєзнавча експедиція до Черкаської області 2012 р.

Науково-організаційні засади експедиції

30 вересня 2012 р. в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького відбулося засідання Президії правління Національної спілки краєзнавців України за участю голів регіональних організацій НСКУ. Окрім цього засідання в програмі подорожі на Черкащину була й науково-краєзнавча експедиція.

Її учасники ознайомилися з експозицією обласного краєзнавчого музею, музеєм "Кобзаря" в Черкасах та здійснили подорож історичними місцями Чигиринщини. Зокрема, 1 жовтня члени Президії правління та голови обласних організацій спілки відвідали історичні місця, пов'язані з історією Української козацької держави, життям і діяльністю Богдана Хмельницького: Холодний Яр, Медведівку, Суботів, Чигирин, Хутір Буда, музей під відкритим небом «Козацький Хутір», ознайомилися з роботою Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Програма експедиції

30 вересня

16.30 – 18.30 – ознайомлення з експозиціями Музею однієї книги – «Кобзаря» та Черкаського обласного краєзнавчого музею.

1 жовтня

8.30 – від'їзд до Чигиринського району;

9.30 – прибуття до Чигиринського району;

9.45 – 11.00 – ознайомлення з історичними місцями, пов'язаними з історією Української козацької держави, життям і діяльністю Богдана Хмельницького (Холодний Яр, Суботів);

11.30 – 14.00 – ознайомлення з роботою Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»;

14.00 – 15.30 – ознайомлення з роботою музею під відкритим небом «Козацький Хутір»;

15.30 – від'їзд до Києва.

Учасники експедиції

Андрусишин Богдан Іванович – заступник голови НСКУ, проректор Київського національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, доктор історичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України; **Гончаров Олександр Петрович** – голова правління Київської міської організації НСКУ, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук; **Дмитрук Володимир Іванович** – відповідальний секретар НСКУ, кандидат історичних наук; **Клепак Григорій Олексійович** – заступник голови НСКУ, Заслужений працівник культури України; **Коцур Віктор Петрович** – ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, академік НАПН України, доктор історичних наук; **Кочергін Ігор Олександрович** – голова правління Дніпропетровської обласної організації НСКУ, докторант Національного гірничого університету, кандидат історичних наук; **Маньковська Руслана Вікторівна** – заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Мельниченко Василь Миколайович** – голова правління Черкаської обласної організації НСКУ, директор Науково-навчального інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, кандидат історичних наук; **Омельченко Дмитро Григорович** – заступник директора Українського державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України; **Рєєнт Олександр Петрович** – голова НСКУ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України; **Рубльов Олександр Сергійович** – учений секретар Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, Заслужений працівник культури України; **Савченко Григорій Петрович** – голова правління Київської обласної організації НСКУ, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук; **Баженів Лев Васильович** – голова правління Хмельницької обласної організації НСКУ, директор Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, Заслужений працівник освіти України; **Бондаренко Геннадій**

Васильович – голова правління Волинської обласної організації НСКУ, професор Волинського національного університету ім. Лесі Українки, кандидат історичних наук, Заслужений працівник освіти України; **Грузська Лариса Петрівна** – голова правління Житомирської обласної організації НСКУ, директор Житомирського обласного краєзнавчого музею; **Литвин Микола Романович** – голова правління Львівської обласної організації НСКУ, в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України; **Москалюк Микола Миколайович** – професор Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, доктор історичних наук; **Непомнящий Андрій Анатолійович** – голова правління Кримської республіканської організації НСКУ, професор кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, доктор історичних наук; **Пащук Іван Григорович** – голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства, начальник науково-редакційного відділу Рівненського факультету Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв; **Попович Сергій Іванович** – голова РК НСКУ, ректор Інституту туризму Федерації профспілок України, доктор історичних наук; **Григор'єва Тетяна Федорівна** – старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України; **Катаргіна Тетяна Іванівна** – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Лазуренко Валентин Миколайович** – помічник ректора Черкаського державного технологічного університету, кандидат історичних наук; **Бажан Олег Григорович** – член правління НСКУ, заступник головного редактора журналу «Краєзнавство»; **Букет Євген Васильович** – прес-секретар НСКУ, член правління НСКУ; **Бабушко Світлана Ростиславівна** – перекладач журналу «Краєзнавство»; **Савенкова Інна Юрійвна** – відповідальний секретар Луганської ОО НСКУ; **Сурченко Сергій Володимирович** – відповідальний секретар Запорізької ОО НСКУ; **Роговий Олександр Іванович** – заступник голови правління Вінницької ОО НСКУ; **Яснівська Людмила Василівна** – відповідальний секретар Чернігівської ОО НСКУ; **Старостін Валентин Сергійович** –

відповідальний секретар Дніпропетровської ОО НСКУ; **Клименко Тетяна Анатоліївна** – директор державного архіву Черкаської області; **Галиш Григорій Михайлович** – директор наукової бібліотеки ЧНУ ім. Б. Хмельницького; **Борщ Микола Іванович** – заступник голови правління Черкаської ОО НСКУ; **Степанок Олена Валентинівна** – зав. відділом Кіровоградського обласного художнього музею.

Хронологія подій

30 вересня. Ознайомлення з експозицією Музею однієї книги – «Кобзаря» – музею у Черкасах присвяченого збірці «Кобзар» Тараса Шевченка. Знаходиться в будинку братів Цибульських і містить чимало раритетних видань цієї книги. Його часто називають єдиним у світі музеєм однієї книги. Створення унікального музею було ініційовано 1988 року, і вже за рік, у травні 1989 року, Музей «Кобзаря» був відкритий. Біля витоків ідеї та створення музею стояла Ольга Михайлівна Шарапа, що є прапраправнучкою Тараса Шевченка по братові Микиті, і саме вона очолює заклад від часу його заснування.

У музеї показано історію видання доробку поета, джерела його творчості, найцікавіші видання, простежено еволюцію ілюстрування шевченківських творів, а також «Кобзарі» у перекладах мовами народів світу. У музеї зібрання видань експонується в супроводі документів і матеріалів у контексті подій про те чи інше видання. Крім того, заклад добротно оформлений деревом, що гармонійно сполучається із експозицією, лише додаючи атмосфері камерності та затишності.

Результатом візиту краєзнавців стала ініціатива спільного проєкту видання літератури про Т. Г. Шевченка.

Ознайомлення з експозицією Черкаського обласного краєзнавчого музею. Заклад є одним з найбільших з числа подібних у державі. Щороку музей відвідує до 150 тисяч осіб, причому значна їх частина – діти та молодь. Черкаський краєзнавчий музей постійно відкриває десятки нових виставок, що дає можливість ширше знайомити відвідувачів із музейними фондовими колекціями, популяризувати їх.

Музей був заснований у травні 1918 року за ініціативою місцевого осередку "Просвіти" і вчительської громадськості міста як історико-педагогічний музей ім. Т. Г. Шевченка. Керівником ініціативної групи і першим директором музею став невтомний дослідник історії краю Дмитро Панасович Бочков.

Величезним досягненням не лише музею, а й усієї Черкаської області стало відкриття експозиції в новому просторі (одному з найбільших музейних у державі) приміщенні 8 травня 1985 року. Новий обласний краєзнавчий музей було збудовано біля Пагорбу Слави за проектом місцевих архітекторів Л. С. Кондрацького, М.Я. Собчука та С. М. Фурсенка (науковий консультант – О. М. Дубовий). За задумом авторів будівля має асоціюватися з козацько-гетьманською скринькою-скарбницею як сховищем матеріальних і духовних цінностей народу. За втілення цього значного проекту авторська група 1987 року була удостоєна державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Експозиція музею розміщена в 30 залах на площі 2800 м². Вона має розділи: природи краю, археології, етнографії, історії краю XIV – початку XX століття, історії краю від 1917 року і сучасність та велика зала вшанування пам'яті пророка України Т. Г. Шевченка, низка окремих зал, присвячених видатним землякам, вихідцям з Черкащини або відомим особам, чия діяльність пов'язана з «Шевченковим краєм» (поет Василь Симоненко, ботанік і селекціонер Володимир Симиренко, політик В'ячеслав Чорновіл).

Експозиція музею представляє широкий діапазон тематичних розділів, де гармонійно розподілені в історичній періодизації близько 12 тисяч експонатів. Фондова ж колекція музею становить понад 106 тисяч одиниць збереження основного та науково-допоміжного фондів.

1 жовтня. Урочище «Холодний Яр». Зранку експедиція НСКУ прибула до Медведівки, де народився ватажок Коліївщини Максим Залізняк і де знаходиться найбільший пам'ятник цьому народному героєві. Учасники експедиції у супроводі завідувача Медведівського краєзнавчого музею Богдана Васильовича Легоняка відвідали реліктовий лісовий масив «Холодний Яр», який має історичне та природоохоронне значення. Вони оглянули Скіфське або Мотронинське городище (VI століття до н. е.), в центрі якого височіє пам'ятка архітектури – Троїцька церква Мотронинського

монастиря; Дуб Максима Залізняка, що росте на південному схилі Кириківського яру за хутором Буда. Його об'єм 8 метрів 90 сантиметрів, висота – 24 метри; відвідали цілющі джерела. НСКУ підтримує ініціативу колективу природного заповідника «Холодний Яр» щодо надання йому статусу Національного.

Суботів. Меморіальний музей Б. Хмельницького, Іллінська церква. Церква в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області збудована у 1653 (за іншими даними – у 1656) році за наказом гетьмана Богдана Хмельницького як родова церква-усипальниця в стилі раннього українського бароко, має оборонні риси. Після Радянсько-німецької війни в церкві відкрили музей Богдана Хмельницького. У 1954 році за проєктом архітектора І. Шмільсона в церкві встановлено символічний гранітний надгробок Б. Хмельницькому. У 1978 році архітектором С. Кілессо була завершена реставрація, під час якої була розібрана галерея між церквою і дзвіницею, церква відновлена у первісних формах. З 1990 року церква повернута релігійній громаді. У 1990-их іконостас було відновлено на основі фотографії 1888 року (проект С. Кілессо, різьблення під керівництвом І. Фізера). Учасники відвідали також замчище Б. Хмельницького площею біля 2 га, розташоване поруч із церквою. Археологами досліджена лише його частина. Над знайденими кам'яними підмурками оборонної вежі споруджений павільйон.

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Створений 7 березня 1989 р. згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР № 77 «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи міста Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником» з метою вивчення, збереження та відтворення національно-культурної спадщини та пам'яток природи одного з своєрідних регіонів України – Чигиринщини.

23 вересня 1995 року, під час відзначення 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького Указом Президента України заповіднику було надано статус національного.

Учасники експедиції відвідали Музей Б. Хмельницького, реконструйовану резиденцію гетьмана, піднялися на Богданову гору.

Козацький Хутір. Туристично-етнографічний комплекс «Козацький хутір», який експедиція відвідала перед поверненням до Києва, – музей просто неба, що створюється в рамках Національ-

ного історико-культурного заповідника «Чигирин» в селі Стецівка, яке розташоване за 6 км на південь від Чигирина. До складу «Козацького хутора» входить Музей млинарства. Центральним експонатом скансену є Миколаївська церква кінця XVIII століття, перенесена з села Драбівці Золотоніського району Черкаської області.

ЗВЕРНЕННЯ

Всеукраїнської наради краєзнавчого активу до громадськості України

Дорогі співвітчизники!

В 2014 році виповнюється 200 років від дня народження видатного сина українського народу Тараса Григоровича Шевченка, життя і творчість якого справила визначальний вплив на історію і державотворення України. Неоцінимим є його внесок у розвиток української культури.

Велику увагу Т. Г. Шевченко приділяв пізнанню історико-культурної самобутності різних куточків України. Його зацікавленість краєзнавчими дослідженнями особливо виявилася під час роботи в Археографічній комісії, коли він брав участь у наукових експедиціях зі збору місцевого матеріалу. Життя і культурне розмаїття України знайшли відображення в літературних та художніх творах Великого Кобзаря, що мало неабияке значення для розвитку краєзнавства.

В умовах незалежної України, коли краєзнавство набуло якісно нового змісту і стало дієвим засобом формування історичної свідомості молодого покоління, національно-культурні ідеї Шевченка сприяють поглибленню нашого розуміння національного духу українського народу. А його творча спадщина сьогодні складає духовну основу виховання любові до рідної землі і своєї держави.

Доброю нагодою для розширення знань про Україну, історію і сучасність її регіонів є підготовка до 200-річного ювілею від дня народження Т. Г. Шевченка.

Ми, учасники засідання Президії правління та голів правлінь регіональних організацій Національної спілки краєзнавців України, яка відбулася 30 вересня 2012 року в Черкасах, звертаємося до громадськості України, передусім до краєзнавців, членів творчих спілок, науковців і дослідників-аматорів, працівників освіти і

культури, усіх, хто займається краєзнавчими дослідженнями і виховною роботою і закликаємо активізувати вивчення і популяризацію спадщини Великого Кобзаря в Україні та за її межами, розгорнути патріотичний рух за гідне відзначення у 2014 році 200-річного ювілею Т. Г. Шевченка. Змістом цієї роботи і внеском у національну духовну скарбницю має стати участь у реалізації державної цільової програми «Шевченківський дім», оновленні експозицій музеїв і музейних кімнат, шевченківських світлиць, проведення тематичних читань, літературно-краєзнавчих конкурсів та інших заходів зі вшанування пам'яті та популяризації творчості Тараса Шевченка, які б стали складовою частиною всенародної Шевченкіани.

*Національна спілка краєзнавців України,
Черкаський національний університет імені Богдана
Хмельницького
30 вересня 2012 року*

Науково-краєзнавча експедиція на Яготинщину 2013 р.

До 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка «Краєзнавча Шевченкіана України»

Готуючись до відзначення 200-річного ювілею від дня народження Т. Г. Шевченка, з метою розширення знань про Україну, історію і сучасність її регіонів, Національна спілка краєзнавців України започатковує проект «Краєзнавча Шевченкіана України».

Згідно з рішеннями Президії правління Національної спілки краєзнавців України від 30 вересня 2012 року і 18 лютого 2013 року підсумком проекту має стати створення ілюстрованої публіцистично-документальної книги „Краєзнавча Шевченкіана України”, присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. В цій фундаментальній праці за безпосередньої участі регіональних організацій НСКУ спільно з науковцями, музейниками, шевченкознавцями, бібліотекарями та місцевими краєзнавцями передбачається висвітлити історичні місця перебування Т. Г. Шевченка в Україні, та традиції вшанування і увічнення пам’яті Великого Кобзаря в усіх регіонах держави.

У книзі на основі використання широкого комплексу джерел (архівних документів, наукової літератури, матеріалів періодичної преси і творів мистецтва) має бути висвітлена історія творення народної Шевченкіани, охарактеризовані форми і художньо-мистецькі засоби вшанування пам’яті Т. Г. Шевченка та популяризації його творчої спадщини в тому чи іншому регіоні. Видання складатиметься із самостійних тематичних частин, які представить АР Крим, кожна область та міста Київ і Севастополь. Публіцистично-документальні нариси супроводжуватимуться ілюстративно-довідковим матеріалом.

Викладений в книзі і запропонований широкий громадськості, в тому числі і зарубіжній, краєзнавчий матеріал про самотність шевченківських традицій в регіонах України, сприятиме розширенню знань громадян та гостей України про нашу державу і роботу, яка здійснюється з вшанування пам’яті Т. Г. Шевченка та популяризації його духовної спадщини.

Кожен нарис регіональної організації НСКУ орієнтовно матиме таку структуру:

1. Висвітлення подій та місць пов'язаних із перебуванням Т. Г. Шевченка у області (для регіонів, які відвідував Т. Г. Шевченко).

2. Увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка у області: діяльність музеїв, музейних кімнат, світлиць, відкриття пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених Т. Г. Шевченку.

3. Всенародна шана Кобзареві:

- шевченкознавчі товариства, студії, клуби;
- твори образотворчого, монументального, музично-пісенного, театального, кіно- мистецтва, тематичні культурологічні акції;
- образ Кобзаря у народній творчості (легенди, перекази, бувальщини, пісні);
- назви населених пунктів та соціокультурних об'єктів на честь Т. Г. Шевченка.

4. Популяризація життя та творчості Т. Г. Шевченка: видання його творів та праць про нього за часи незалежності України.

В книзі передбачається широке використання ілюстративних матеріалів такої тематики:

- заходи з вшанування і увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка (відкриття пам'ятників, музеїв та музейних кімнат, соціально-культурних об'єктів, виставок, проведення зібрань, конференцій тощо);
- картини, скульптури, твори декоративно-ужиткового мистецтва шевченківської тематики;
- фрагменти музейних експозицій, театральних вистав, кінофільмів, концертних програм;
- окремі архівні документи, афіші, оголошення, обкладинки книг, журналів;
- карти та картосхеми.

Учасники засідання президії правління НСКУ 30 вересня 2012 року ухвалили Звернення до громадськості України.

Науково-організаційні засади експедиції

Мета і завдання експедиції

З метою зібрання матеріалу для фундаментального ілюстрованого публіцистично-документального видання „Красзнавча Шев-

ченкіана України”, присвяченого 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка була організована і проведена 24 квітня 2013 року Науково-краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України на Яготинщину. Основними завданнями експедиції було зібрання краєзнавчого матеріалу про перебування на Яготинщині Т. Г. Шевченка, подвижницьку діяльність графа Кирила Розумовського, мистецьку спадщину видатної художниці Катерини Білокур.

Особливе значення має перебування в Яготині Т. Г. Шевченка. Вперше він приїхав сюди в 1843 р. для малювання двох копій з портрету М. Г. Репніна. Тут він намалював автопортрет, написав поему "Тризна", яку присвятив доньці М. Г. Репніна Варварі. Шевченко був у Яготині і в 1844, 1845 та 1859 роках. До Яготинської доби відносяться його «Археологические записи...», малюнок серією «Шевченко малює селянський двір», та повість «Близнецы». «Всі дні мого перебування колись в Яготині є й будуть для мене низкою чудових спогадів», – писав Т. Г. Шевченко з далекого заслання до В. М. Репніної у березні 1850 року.

Маршрут експедиції

Київ – річка Трубіж – с. Богданівка (Музей-садиба Катерини Білокур) – Яготин (Свято-Троїцький храм (собор), пейзажний парк Садиби Яготин, Музей «Флігель Тараса Шевченка», Яготинська картинна галерея) – Київ.

Учасники експедиції

Участь у експедиції взяли 35 осіб. Серед них – керівники Національної спілки краєзнавців України, фонду відтворення видатних пам’яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеся Гончара, науковці Інституту Історії України НАН України, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, зокрема:

Рєсєнт Олександр Петрович – голова НСКУ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник

директора Інституту історії України НАН України; **Попович Сергій Іванович** – голова РК НСКУ, ректор Інституту туризму Федерації профспілок України, доктор історичних наук; **Маньковська Руслана Вікторівна** – заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Чухліб Тарас Васильович** – провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва, доктор історичних наук; **Григор'єва Тетяна Федорівна** – старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України; **Катаргіна Тетяна Іванівна** – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Савченко Ірина Вадимівна** – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; **Вербиленко Галина Анатоліївна** – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; **Франко Роланд Тарасович** – член правління НСКУ, в. о. голови Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара; **Денисенко Галина Григорівна** – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; **Титова Олена Миколаївна** – директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПН, кандидат історичних наук; **Гончарова Валентина Сергіївна** – спеціаліст з кадрової роботи НСКУ.

Історико-культурна спадщина Яготинщини: красназнавча розвідка учасників експедиції

Під час експедиції її учасники відвідали наступні об'єкти:

Садиба Яготин – відома в Російській імперії наприкінці 18 і в першій половині 19 ст. садиба, що належала родинам Розумовських та Репніних-Волконських і розташована неподалік Києва.

Поселення відоме з 16 століття. Але набуло відомостей наприкінці 18 століття, коли останній гетьман України, Кирило Розумовський (1737-1811), придбав тут землі. У Розумовського погіршувались відносини з імператрицею Катериною II і він наказав вибуду-

вати палац в Києві. За переказами, пихатий вельможа не бажав, аби його маєток в Києві використовували для постояльців-військових. Він наказав розібрати дерев'яний палац і возами перевезти колоди в Яготин, де наново відбудували споруду. (Відомо, що дерев'яним був і розкішний, бароковий палац Розумовського в місті Глухів.) На будівництві в маєтках Кирили Розумовського в Україні працював шотландський архітектор та інженер Адам Менелас. За припущеннями, Менелас мало проектував сам і працював за чужими або типовими проектами. Можливо, палац в Яготині або проект якогось французького архітектора, або типовий проект, дороблений Адамом Менеласом.

Розквіт садиби в Яготині прийшовся на злам 18-19 століть. Палац був оточений великим пейзажним парком, залишки якого на початок 21 століття сягають 120 гектарів. Парк облаштував ландшафтний архітектор Пельц. Палацово-парковий ансамбль створювали дерев'яний палац вельможі і низка господарських, кам'яних споруд і гостьових будиночків. Неподалік в низовині текла річка Супій, що переходила в болото. Володар наказав селянам насипати дві греблі, що допомогло утворити ставки з двома островами. По смерті Кирили Розумовського володарем садиби Яготин став син Олексій Кирилович, дипломат, сенатор і декотрий час міністр народної освіти Російської імперії. Він кохався в ботаніці і зібрав в садибному парку рідкісну колекцію дерев і кущів з Європи, Америки, Азії. Багату садибу Олексій Кирилович передав доньці Варварі, з якою узяв шлюб Військовий губернатор Малоросії Микола Григорович Репнін-Волконський. Родині Репніних-Волконських садиба Яготин і належала до буремного 1917 року. Серед гостей та відвідувачів садиби в 19 столітті – Григорій Сковорода, поет Шевченко Тарас Григорович, письменник Микола Гоголь та інші.

Як і більшість садиб Лівобережної України, садиба зазнала спустошень і руйнувань, в 1917 році згорів дерев'яний палац. Від видовженої палацової споруди зберігся лише правий кам'яний флігель зниклого палацу, котрий значно пізніше перебудують і перетворять на Яготинську картинну галерею. В підрадянській Україні були зруйновані також садибна Троїцька церква у вигляді ротонди та незвична за формами дзвіниця і флігель, де мешкав Тарас Шев-

ченко. В спустошеному парку збереглася лише низка колишніх гостьових будиночків та кругла альтанка.

В повоєнні часи збережена частина правого кам'яного флігеля пристосована для картинної галереї з творами місцевих та радянських художників. Відтворили наново і флігель, де мешкав Тарас Шевченко (де створено його музей).

1959 року в зв'язку з наближенням Шевченківського ювілею, громадськість м. Яготина та міська влада звернулися з проханням виліпити бюст Т. Г. Шевченка до художника Миколи Панасовича Малинки. Він спорудив пам'ятник Кобзарю, хоча за освітою не був скульптором. 18 жовтня 1959 року погруддя, відлите із залізобетону, було урочисто встановлено на постамент і донині стоїть в Яготинському парку.

Зазначимо, що на території однієї з місцевих шкіл в 1972 році з ініціативи і стараннями О. С. Непорожнього, фундатора музейної справи на Яготинщині, було встановлено ще один пам'ятник Т. Шевченку (скульптор І. Гончар, архітектор Я. Ковбаса). Саме таким 29-річним юнаком побачив його Яготин в 1843 р. під час першого приїзду до міста. Про цей твір відомий письменник В. Юхимович сказав: «Він [Іван Гончар] воскресив Тараса Шевченка, напрочуд молодого й замріяно-щасливого, а не кріпака в шкарубких шкарбунах, як зображували його декотрі наші держателі пензлів і художнього керма, – перед Карлом Брюлловим: адже Тарас уже тоді намалював «Смерть Сократа»!.. І стоїть Гончарів пам'ятник поетові у Яготині, де генія з селян, «князя у царстві духу», покохала родовита князівна...».

Свято-Троїцький храм (собор) міста Яготина – збудований стараннями графа Кирила Розумовського у 1800 році на центральній площі Яготина. Архітектором був М. Львов. При храмі існувала церковна бібліотека та дві церковнопарафіяльні школи – чоловіча і жіноча. Цікаво, що ще в 1715 році згадується якась церква у Яготині, можливо, на її місці було зведено Троїцький храм. Ось як описував церкву відомий мандрівник Отто фон Гун:

"Церква – ... розташована на великому лузі, що складає тут майдан для ярмарку. Вигляд її зовсім круглий, з усіх сторін обнесена велетенськими колонами іонічного ордену, окрім вівтарної. Усередині надзвичайно простора і світла. Іконостас складає кам'яна стіна... Коштує вона близько 45 тисяч рублів, наповнена бага-

тим начинням" (О. фон Гун. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию к осени 1805 г. М., 1806).

Тарас Шевченко теж описав церкву у своїй повісті "Близнецы":

"Я с дитьмы вышла из брички та й хожу себе по базару. Только смотрю, на базаре стоит какой-то круглый будынок, и столбы кругом. Мене диты и спрашивают: "Маменька, что это такое?" Я и говорю: "Ей-Богу, деточки, не знаю, надо будет спросить кого-нибудь". Смотрю, на наше счастье, идет какая-то молодыця. Я и кричу ей: "Молодыце! А йды, – говорю, – сюда". Она подошла. "Скажи, голубко, что это у вас там на базаре стоит?" Вона и говорить: "Церков". – "Церков, – думаю собі, – чи не дурыть вона нас?" Только смотрю, и крест наверху, на круглой крыше. "Господи, – думаю собі, – уж я ли церков у Киеве не видала, а такой, хоть побожиться, так, я думаю, и в Ерусалиме нет"" (Т. Шевченко. Повне зібрання творів. Т.4. К., 1963).

У Полтавському державному архіві збереглась "Исповедная ведомость прихожан Троицкой церкви местечка Яготина" за 1803 рік. Запис на 47 аркушах. Священик Антоній Куплярський мав у своїй парафії (з родиною графа Розумовського) 3262 парафіян. З них: 1641 – чоловіки, 1626 – жінки.

За комуністичної влади храм було повністю зруйновано у 1936 році.

На початку 21 століття розпочаті роботи по відбудові Троїцької церкви у вигляді ротонди. Відбудова розпочалась за державний кошт завдяки турботам народного депутата п. Поліщука та колишнього мера міста Яготина п. Лісового. Відбудовується як пам'ятка архітектури за програмою відбудови історичних пам'яток уряду України.

Музей «Флігель Тараса Шевченка» – один із 7 відділів Яготинського державного історичного музею.

Свого часу флігель був частиною маєтку князя М. Г. Рєпніна – його використовували як готель для його гостей. Саме тут зупинявся Тарас Шевченко під час перебування в Яготині 1843 року, потім – у 1845 та 1859 рр. Тут він писав, малював. Зокрема, його рукою були розписані стіни флігеля (розписи, на жаль, збереглися лише на фото).

Про перебування Шевченка в Яготині написано в листах князівни Варвари. 1843 року Т. Шевченко прибув у княжий маєток, де створив копію портрета князя М. Г. Рєпніна роботи Йозефа Горнунга. У флігелі він написав російською мовою поему «Тризна» і присвятив твір Варварі Рєпніній. Щирість у стосунках Шевченка і Рєпніної переросли для княгині з дружби в кохання. У листі Варвари читаємо: "Я очень привязанная к нему, что если бы я увидела с его стороны любовь, я, может быть, ответила бы ему страстью".

Під час перебування Шевченка в Яготині, у флігелі збиралася місцева інтелігенція, щоб послухати твори Кобзаря.

Будинок-флігель, який уцілів у роки більшовицької революції, зазнав значних руйнувань під час Другої світової війни. Відбудовою флігеля займався колишній директор Яготинського державного історичного музею О. С. Непорожній. Його задум втілили вже по його смерті – у вересні 2003 року відроджено пам'ятку, яку в народі називали флігелем Шевченка.

Сьогодні в тематичних залах музею, зокрема, виставлено:

- в залі «Вітальня» – роботи сучасних художників України, які розповідають про перебування Кобзаря в Яготині. В центрі зали – портрет молодого Кобзаря;

- в залі «Кабінет» – унікальну картину невідомого італійського художника «Сліпець із хлопчиком», яка належала до колекції князів Рєпніних, стіл, за яким працював Шевченко, крісло;

- в залі "Опочивальня" – речі з маєтку Рєпніних: металеве крісло, комод, люстра, підсвічник;

- в «Гостьовій залі» влаштовують виставки творів місцевих художників: Г. Ф. Яворського, Є. С. Товстухи, І. А. Кулика, сім'ї Непорожніх, сім'ї Бірюкових.

Музей має 102 експонати.

Яготинська картинна галерея – картинна галерея у районному центрі Київської області місті Яготині; відкрита 1983 року є однією з найкращих районних картинних галерей України. Має статус відділу Яготинського історичного музею.

Галерея розміщена в двоповерховому кам'яному приміщенні будинку, який є залишком (правий ризаліт) колишнього палацу графа Розумовського та князів Рєпніних (кінець XVIII – початок XIX століття) в мальовничому парку на березі озера Супій.

На двох поверхах галереї знаходиться 14 виставкових залів, в яких одночасно може експонуватись до 300 полотен та інших художніх творів.

В залах галереї широко представлено українське мистецтво – твори живопису, графіки, скульптури, декоративного мистецтва. Галерея нараховує майже 250 одиниць творчого доробку видатних митців України.

В експозиції музею полотна та графічні твори:

- народних художників СРСР М. Глуценка, Т. Яблонської, В. Касіяна, М. Дерегуса, С. Григор'єва, С. Шишка,
- народних художників України І. Їжакевича, А. Монастирського, А. Пламеницького, В. Забашти,
- художників В. Куткіна, І. Філонова, М. Малинка.

Представлені скульптурні роботи:

- народного художника СРСР О. Ковальова,
- народних художників України І. Гончара, О. Скоблікова, Г. Кальченко.

Оригінальне обличчя Картинної галереї створює самобутня творчість художників Яготинського району. Справжньою гордістю галереї є понад найповніше зібрання робіт (більше 70) народної художниці України Катерини Білокур – живопис, акварель, графіка, ескізи, ранні та незакінчені роботи.

Катерина Василівна Білокур (* 25 листопада (7 грудня) 1900, Богданівка, Пирятинський повіт, Полтавська губернія – † 10 червня 1961, Богданівка, Яготинський район, Київська область) – українська художниця, майстер народного декоративного живопису, представниця "народного примітиву" ("наївного мистецтва").

Точна дата народження не відома. Дослідники називають дату 25 листопада (день Святої Великомучениці Катерини). Батько, Василь Йосифович Білокур, був заможною людиною, мав 2,5 десятин орної землі, тримав худобу. Крім Катерини, в сім'ї були два сини – Григорій і Павло.

У віці 6 – 7 років Катерина навчилася читати. На сімейній раді було вирішено не віддавати дівчину до школи, щоб зекономити на одязі та взутті. Малювати починає з ранніх років, однак батьки не схвалюють це заняття і забороняють ним займатися. Катерина продовжує малювати потайки від рідних, використовуючи для цього полотно та вугіль. Малює декорації для драмгуртку, створеного

сусідом і родичем Білокурів Микитою Тонконогом. Пізніше Катерина також грає на сцені цього театру.

У 1922–1923 рр. Катерина дізнається про Миргородський технікум художньої кераміки. Вона вирушає до Миргорода, маючи при собі два малюнки: «копія з якоїсь картинки» і начерк дідівської хати з натури – виконаних уже не на полотні, а на спеціально для цього придбаному папері.

У технікумі Катерині відмовляють через відсутність документа про закінчення семирічки.

Вражена відмовою, вона повертається додому пішки.

Малювати не покидає, і згодом починає відвідувати драматичний гурток, організований подружжям вчителів Калитів. Батьки погоджуються на участь доньки у виставах, але за умови, що драмгурток не заважатиме роботі по господарству.

У драмгуртку ставили «Наталку Полтавку» Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «Наймичку» і «Безталанну» Карпенка-Карого, «Матір-наймичку» Тогобочного (інсценізацію «Наймички» Шевченка) тощо. У віці 24 – 26 років Катерина переважно грає «молодиць».

1928 року дізнається про набір студентів у Київський театральний технікум і вирішує спробувати свої сили. Але ситуація повторюється, і їй знову відмовляють по тій же причині.

1939 Катерина чує по радіо пісню у виконанні Оксани Петрусенко. Звертається до співачки з листом, заадресувавши його: «Київ, академічний театр, Оксані Петрусенко».

До листа додає малюнок калини на шматковій полотні, котрий вразив співачку. Порадившись із друзями – Василем Касіяном і Павлом Тичиною – вона звертається у Центр народної творчості, після чого до обласного центру надходить розпорядження знайти Катерину Білокур та поцікавитися її роботами.

Богданівку відвідує Володимир Хитко, що очолював тоді художньо-методичну раду обласного Будинку народної творчості. Декілька картин він показує у Полтаві художнику Матвієві Донцову. 1940 року в Полтавському будинку народної творчості відкривається персональна виставка художниці-самоучки з Богданівки, яка на той час складалася лише з 11 картин. Виставка мала величезний успіх. Художницю преміюють поїздкою до Москви. У

супроводі Володимира Хитька вона відвідує Третьяковську галерею, Пушкінський музей, музей Леніна.

1944 – Богданівку відвідує директор Державного музею українського народного декоративного мистецтва Василь Нагай. Пропонує Катерині виставку і закупити картини. Саме завдяки йому Музей українського народного декоративного мистецтва має найкращу колекцію робіт Білокур.

1949 – Катерина Білокур стає членом Спілки художників України.

1951 – нагороджена орденом Знак Пошани, одержала звання Заслуженого діяча мистецтв України.

1956 – одержує звання Народного художника України.

Твори Катерини Білокур регулярно експонувалися на виставках у Полтаві, Києві, Москві та ін.

Три картини Білокур – «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» – були включені до експозиції радянського мистецтва на Міжнародній виставці в Парижі (1954). Тут їх бачить Пабло Пікассо. Весь світ облітають його слова: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б заговорити про неї цілий світ!»

Він порівнює Білокур із іншою представницею «наївного мистецтва» – Серафіною Луїз. Це звучить тим дивовижніше, що в основному про сучасне йому мистецтво Пікассо відзивався вкрай негативно.

У художниці з'являються численні друзі, передусім художники і мистецтвознавці, у колі яких вона знаходить розуміння та повагу. Крім зустрічей, вона веде з ними тривале листування з Богданівки. Серед її адресатів – поет Павло Тичина і його дружина Лідія Петрівна, мистецтвознавець Стефан Таранушенко, директор Музею українського народного декоративного мистецтва Василь Нагай, художники Олена Кульчицька, Матвій Донцов, Емма Гурович та ін. У Богданівці в художниці з'являються учениці: Ольга Бінчук, Тамара Ганжа, Ганна Самарська.

В основному Катерина Білокур малювала квіти. Нерідко в одній картині поєднувала весняні й осінні – така картина і створювалася з весни до осені. 6 жоржин на картині «Колгоспне поле» малювала три тижні.

Крім квітів, є автором пейзажів та портретів.

Олійні фарби, якими малювала Катерина Білокур. Яготинська картинна галерея.

Декілька разів зверталася до сюжету лелеки, котрий приносить дитину, але відмовилася від цієї ідеї через подив і нерозуміння оточуючих, котрі чекали від неї лише квітів.

Аквареллю й олівцем працювала мало. Художницю більше приваблювали олійні фарби. Сама робила пензлі – вибирала з котячого хвоста волосини однакової довжини. Для кожної фарби – свій пензлик. Самотужки опанувала техніку ґрунтування полотна.

Є представницею так званого «наївного мистецтва» – групи художників, що не здобули академічної освіти, проте стали частиною загального художнього процесу.

Після закінчення війни сім'я Білокурів стає колгоспниками. 1948 р. помирає батько Василь Білокур. Катерина якийсь час живе з хворою матір'ю, а згодом до них переїжджає брат Григорій з дружиною та 5 дітьми. У сім'ї починаються численні сварки.

Навесні 1961 року до болю в ногах додається сильний біль у шлунку. Домашні лікувальні засоби не допомагають, а у богданівській аптеці не має необхідних ліків. (1961 р.).

На початку червня 1961 року помирає мати художниці. Того ж року Катерину Білокур відвозять в Яготинську районну лікарню. 10 червня їй роблять операцію, яка нічим не допомагає. У той же день художниця помирає. Похована в Богданівці. Автор надмогильного пам'ятника скульптор Іван Гончар.

У хаті Білокурів у Богданівці 1977 року створили Музей-садибу Катерини Білокур.

У Києві є вулиця, названа на честь Катерини Білокур.

Іменем відомої художниці названо пластовий курінь Тернопільської станиці. Дівчата із куреня імені Катерини Білокур намагаються якнайбільше ознайомити сьогоденне суспільство із творчістю великої майстрині.

В червні 1989 постановою РМ УРСР засновано премію імені Катерини Білокур за визначні твори традиційного народного мистецтва з метою стимулювання розвитку українського народного мистецтва.

У 2009 р. режисер та сценограф Олександр Білозуб створив виставу "Дві квітки кольору індиго", головними героїнями якої стали художниці Катерина Білокур та Фріда Кало. Образ Катерини

Білокур на сцені втілила актриса Олена Фесуненко. Прем'єра вистави відбулася 30 квітня 2009 р. на сцені Національного драматичного театру ім. Івана Франка.

Музей-садиба Катерини Білокур – меморіальний музей видатної української художниці Катерини Білокур, розташований на території садиби родини Білокурів у селі Богданівці Яготинського району Київської області, де художниця прожила все своє життя (1900 – 1961).

Музей створено завдяки наполегливим зусиллям колишнього директора Яготинського державного історичного музею О. С. Непорожнього та О. К. Білокур. Перший запис при відкритті музею зроблено рукою Олеса Гончара 26 листопада 1977 р.

Експозиційна площа – 77 м². Музей має близько 500 експонатів.

Богданівський меморіал включає хатину-музей та присадибну ділянку, де ростуть дерева – сучасники художниці і встановлено мармурову паркову скульптуру – постать на повний зріст Катерини Білокур авторства її племінника Івана Білокура.

Біля хвіртки на відполірованому граніті напис: «Вклонімося землі, де жила й працювала Катерина Білокур. Звідси, з біленької селянської хати, рушила у великі світи творчість народної художниці, пішла до людей її малярська поезія. Бережімо святиню!»

Навколо хати – плетений тин (такий, як і був за життя художниці), біля хати – 115-річний в'яз.

Інтер'єр хати виглядає так, як за життя Катерини Білокур. Її меблі – довгі лави попід стінами, столи, ліжко, скриня. Як і багато років тому, вони стоять на своїх місцях. Документальність і точність хатнього умеблювання підтверджують два малюнки художниці, виконані олівцем.

У кімнаті, що правила за майстерню, – мольберт художниці, саморобні пензлі, тюби олійних і акварельних фарб, невеликі палітри зі скла, на яких позасихала фарба.

В експозиції музею є також оригінальні твори художниці, виконані олійними фарбами та олівцем: «У Богданівці за греблею», «Красотуля та жоржини», «Птиці», «Жоржини на синьому тлі», «Портрет жінки в зеленому корсеті» та інші.

У музеї-садибі виставлені фотографії художниці, уривки з листів, висловлювань Миколи Бажана, Олеса Гончара. Тут зібрана ці-

кава бібліотека господині: Шевченко, Гоголь, Чернишевський, різноманітні посібники з живопису та інше.

Трубіж, Трубайло – річка на Придніпровській низовині, ліва притока Дніпра, впадає в Канівське водосховище; довжина 113 км, сточище – 4 700 км². Долина Трубежа широка, нечітко виявлена. Річище, крім гирлової ділянки, каналізоване. Основне живлення снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні.

Протікає у Бобровицькому та Козелецькому районах Чернігівської області та Броварському, Баришівському й Переяслав-Хмельницькому районах Київської області.

Бере початок з болота поблизу с. Петрівського, за іншими даними – поблизу с. Сухині. Тече Придніпровською низовиною. Долина коритоподібна, шириною до 3,5 км, глибиною до 10 м. Заплава завширшки 500–600 м, меліорована. Річище слабозвивисте, майже на всьому протязі відрегульоване, ширина його до 15 м. Верхів'я річки каналом сполучається з річкою Остер, звідти за допомогою насосних станцій перекачується вода з Десни. Похил річки 0,26 м/км. Замерзає наприкінці листопада – на початку грудня, скресає у 2-й половині березня. У пониззі знаходиться місто Переяслав-Хмельницький.

Найбільша притока – Недра (ліва), довжина – 61 км, сточище 890 км². Права притока – Ільтиця. У заплаві Трубежа збудовано Трубізьку осушувально-зволожувальну систему (загальна площа 33 400 га).

Існує багато тлумачень походження назви річки. Її виводять від давньоруського трубити, трублю, ніби від того, що у давнину тут під час полювання трубили в мисливські роги або ж робили «трубіж» під час воєн на знак перемоги або відбою, що науково не обґрунтовано і являє народну етимологію. Назву також пов'язують зі слов'янським коренем tr-, ter- – українською терти. Топоров і Трубачов припускають, що назва від труба «той, що біжить трубою», де труба – «специфічне русло річки або струмка».

Бій на річці Трубіж – бій, що відбувся 4-5 лютого 1919 р. між козаками Вороньківської, Бориспільської й Баришівської сотень Армії УНР під командуванням Івана Черпака та більшовицьким військом, на річці Трубіж, біля села Коржі Баришівського району. Виконавши поставлене бойове завдання українські бійці-козаки відступили, але більшовицький наступ на Київ було затримано на

два дні. За радянських часів інформація про бій приховувалася, навіть сьогодні подробиці бою та більшість учасників цього бою залишаються невідомими.

Після приходу до влади Директорії ситуація в Україні залишалася напруженою, оскільки назрівала нова війна з більшовиками. Вже 16 січня 1919 року розпочалася друга українсько-радянська війна, а на початку лютого червоні війська вже підступали до Києва. Гостро постала проблема оборони столиці від зазіхань російських агресорів. Тоді від головного отамана військ УНР Симона Петлюри надійшов заклик до всіх небайдужих стати на захист своєї власної свободи та держави.

Такими небайдужими виявилися добровольці з Вороньківської сотні під командуванням отамана Івана Черпака, який до цього воював на фронтах Першої світової війни. Всі вони були вихідцями з сіл Бориспільського району: Воронькова, Процева, Кийлова, Гусинців, Rogозова, Іванкова, Рудякова та інших.

Вороньківській сотні було терміново наказано зупинити наступ більшовиків, що йшли залізницею з Харкова на Київ. Коли козаки дісталися мосту через річку Трубіж, де мали їхати більшовицькі війська, вони розібрали залізничну колію, заклали вибухівку та зайняли оборонні позиції. Тут до козацького загону долучилися добровольці з Баришівської сотні. Але пустити більшовицький бронепοїзд під укіс не вдалося, оскільки засідку козаків Черпака було викрито. 4 лютого 1919 року розпочався кривавий бій з озброєними до зубів більшовицькими військами. Він тривав два дні але козаки, зазнавши значних втрат, були змушені відступити. Тоді, героїчно захищаючи Батьківщину загинуло 70 воїнів. Але часу, на який воїни сотні затримали просування червоних на Київ, вистачило щоб урядові установи евакуювалися зі столиці Української Народної Республіки до Житомира, а згодом до Вінниці й Кам'янця-Подільського для продовження боротьби проти окупантів. Таким чином, бійці під командуванням Іван Черпака повторили подвиг Героїв Крут.

За радянських часів подвиг, який здійснили козаки на річці Трубіж, залишався невідомим. І лише на початку 90-х рр. зусиллями місцевих краєзнавців з сіл Воронькова та Іванкова вдалося віднайти інформацію про цю сторінку нашої історії.

Т. Г. Шевченко і Яготин у науково-публіцистичних виданнях

Павло Зайцев

Життя Тараса Шевченка (уривок)

...Не знати, як довго пробув Шевченко в Керелівці, де ще 18 вересня був на христінах у брата Йосипа, але він у вересні встиг побувати в Качанівці у Тарновського, а 9 жовтня був уже на Переяславщині в Березані у Пл. Лукашевича, бо того дня там написав свою «Розриту могилу».

Деся не раніше, як у середині жовтня, виїхав до Яготина, щоб приступити до замовленої праці – робити копії портрета кн. Миколи Репніна. Іще літом встиг він двічі побувати там – раз у товаристві Капніста оглядав яготинську галерею образів, а другим разом і портрет князя, що його мав копіювати.

Старі князі мали жонатого сина Василя й дочку Варвару, тоді немолоду дівчину.

Княжна Варвара чула вже багато цікавого про Шевченка, знала незвичайну історію його молодости й те, що він «мистець-маляр і поет, при чому навіть більше поет, ніж маляр». Коли князь Василь познайомив з ним сестру, Шевченко видався їй «простим і безпретенсійним» і – як оповідала вона – відразу зробився в їхньому домі «своєю людиною, одним із тих, що з ним так вигідно на селі, кого приємно бачити в салоні і кого можна залишити самого, не боячись, що він через дрібничковість образиться».

У Яготині Шевченко справив на всіх якнайкраще враження: «Як багато він має такту, доброти й пошани до всього святого. З усіма він ввічливий, із старшими шанобливий, і тому й його всі люблять», так характеризувала тридцятилітнього поета тридцятьп'ятилітня господиня яготинського салону. Шевченко носив модний тоді сірий довгий сурдут «у талію» з оксамитним коміром і модний, високо, аж під підборіддям зав'язаний шаль-крават. Про зачіску не дуже дбав. Голив вуса, але залишав негусті бакенбарди. Був середнього зросту, але міцної тілесної будови. Широкі плечі, широка талія й легка сутулість надавали його постаті того особливого характеру, що його росіяни називають «угловатостью», а

французи *raideur des manieres* або *absence de grace*: у рухах його не було гнучкості, граціозності. На смуглявому лиці знати було легкі сліди віспи. Був русавий. На перший погляд обличчя його видавалося звичайне, але кожного, хто хоч трохи приглянувся до нього, чарували його невеликі, але виразисті сірі очі, що світилися надзвичайним розумом і дивною добротою. Очами тими він підкорив собі вже не одне людське серце. «Тримав він себе в товаристві вільно і з тактом і ніколи не вживав тривіальних виразів».

Таким його пізнала родина Репнінів і все яготинське товариство, де всі вже знали «про його дитинство й молодість»: «Розповідали, що він багато перетерпів, що він страшним досвідом купив право громити сильних», писала княжна своєму колишньому вчителю швейцарцеві К. Ейнарові, але додавала, що «говорили про це між собою, бо ніхто не насмівся торкнутися повісті його життя в розмовах із ним самим: всі його любили і всі бажали йому щастя й успіху. Княжна бачила в Шевченкові барда української незалежності і була переконана, що й уродився він у Чигирині».

Стара княгиня Репніна хворіла на очі. Гордовита й владна внучка гетьмана Кирила Розумовського була дуже привітна з гостями, але рідко з'являлася в салоні, воліючи перебувати в своїх покоях. Так само і старий князь більше перебував у своєму кабінеті, зайнятий читанням книжок. Був він людиною глибоко освіченою, незвичайно розумною, привітною і гостинною. Душею старого гетьманського дому була княжна Варвара. «Худа, тоненька, з великими живими виразистими очами», мала вона невичерпну життєву енергію і легко всім захоплювалася. «Добра, дотепна, мила й ласкава до людей, була вона провидінням убогих і нещасливих, роздавала все, що мала, і приймала найтеплішу участь у всіх, хто вдавався до неї за поміччю й за порадою».

Княжна мала глибоку огиду до кріпацтва. Свої переконання, щирість удачі і простоту вона одічила по батькові, по матері – палкість почувань і пристрасний темперамент. Щедро розсіваючи навколо проміння своєї чистої душі, діяльною любов'ю до ближніх княжна надолужувала брак особистого щастя: деспотична мати не дозволила їй побратися з молодшим братом російського поета Борятинського, князем ад'ютантом, в якого княжна колись закохалася. Ця рана серця зробила її ще більше сентиментальною, нервовою й екзальтованою. Зламане особисте життя її було безрадісне

й безцвітне. Вихована в ідеях і настроях першої чверті XIX століття, вона піддавалася впливам містичної літератури, що в Росії та на Україні ще й у 1840-их роках, в добу вимушеної політичної пасивності, знаходила собі гостинний ґрунт.

З'явившись у Яготині, Шевченко вирвав княжну з «одноманітного безцвітного життя». Вериги, що їх на себе штучно наклала княжна, впали, і душа її попливла «по майже забутому морі вражень, фантазії і душевних поривів», і настав момент, коли вона сказала собі, що Шевченко – «вибранець її серця», а потім признавалася, що «коли б бачила з його боку любов, то може відповіла б йому й пристрасною».

В автобіографічній повісті про цей свій роман княжна дала прекрасну характеристику й самій собі, і своєму парнаському вибранцеві. Із сторінок її віє на нас ароматом тієї романтичної доби, але особливості романтичного стилю ні в чому не затемнюють справжніх життєвих рис обох героїв.

Героїня роману – «негарна й немолода, але лице її сяє справжньою добротою, яку іноді захмарює вираз презирства, обурення, гніву... Почуття її вогненні, очі блищать розумом, але частіше висловлюють глибокий смуток і, як дві яскраві зірки на захмареному обрії, освітлюють бліде, змучене обличчя, не позбавлене принади для тих, що не лякаються осінніх бурь, цвинтарів і кістяків».

Психологічні портрети Шевченка, як людини і як поета, намалювала княжна з мистецькою яскравістю, що силою своєю конкурує із щирим пафосом описаних авторкою переживань: Шевченко «їв і пив, як усі смертні, і кожний, увійшовши до кімнати, де він перебував із молодими людьми – яких, на жаль, так багато – ніяк не міг би поставити його на вищий ступінь, ніж інших: цілими годинами він міг віддаватися найпустішій, банальній розмові і навіть, як здавалося, захоплюватися нею. Він був добрий до слабости й легкодухий до жорстокости, нерішучий, а разом із тим і похопний до необміркованих учинків. Його не можна було не любити, але для всіх, хто справді любив його, він був джерелом турбот, безупинних переходів від захоплення до обурення, від співчуття до охолодження».

Але він «був поет у всій широчині цього слова: віршами своїми він покорував усіх, він витискав із очей своїх слухачів сльози ніжності і співчуття, він настроював душі на високий діапазон

свої ліри, захоплюючи всіх; він притягав до себе старих і молодих, холодних і палких. Читаючи свої чудові твори, робився він чарівливий; музичний голос його переливав у серце слухачів усі глибокі почуття, що владно панували тоді над ним самим. Він був обдарований більше, ніж талантом, – йому даний був геній, і чутлива й добра душа його настроювала його ліру на високе і святе».

У всій яскравості цих обох «іпостасей» – буденно-людської і надхненно-творчої – з'явився Шевченко перед княжною, як жива конкретна ілюстрація до створеного Пушкіном нібито «літературного», а, як бачимо, до дрібниць психологічно-правдивого образу справжнього, тобто геніального поета:

Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон,
В заботы суетного света
Он малодушно погружен.
Молчит его святая лира,
Душа вкушает сладкий сон,
И из детей ничтожных мира
Быть может всех ничтожней он.
Но лишь божественный глагол
До слуха чуткого коснется,
Душа поэта встрепенется,
Как пробудившийся орел.

За кілька днів по приїзді Шевченка княжна Варвара заслабла і вісім день не виходила з своєї кімнати. Шевченко вдень працював в однім із флігелів, вечорами ж усе яготинське товариство сходилося в салоні палацу. Це був величезний ампірний дерев'яний будинок, що мав свою цікаву історію. Стояв він колись на Печерському в Києві й належав гетьманові Кирилові Розумовському. Коли під час однієї з воєн із Туреччиною москалі хотіли поставити в ньому військо, гетьман наказав розібрати цей дім і перевезти до свого Ягодина, що й було виконане протягом кількох день. Перевезений на 3000 возів на нове місце, був він складений тут наново, у давньому своєму вигляді. Величезний парк (150 десятин), що оточував цей палац, обмивали навколо води тихого Супою.

Внучка гетьмана княгиня Варвара Олексіївна Розумовська, жінка князя Миколи Репніна-Волконського, дістала Яготин у спадок по батькові. Гостей у яготинському палаці ніколи не браку-

вало, і Шевченко став душею цілого товариства, що складалося переважно з дам. Самому ж Шевченкові з усього товариства найбільше подобалася панна Глафіра Псьолівна, сирота, вихованиця Репнінів, сестра талановитої української поетки Олександри Псьолівни й сама талановита малярка. Ще перед своєю хворобою княжна помітила, що «Глафіра, як видно, очарувала Шевченка, він не був іще закоханий, але міг закохатися при кожній добрій нагоді», коли ж княжна одужала, то побачила, що «Глафіра, як і давніше, – його сонце». Глафіра не була красуня, але «її відкрите, розумне, повне життя обличчя, ласкавий, а іноді вогненний погляд, темно-каштанове волосся, що густими кучерями отінювало свіжі лиця», притягали всіх. Гарна дівчина була при тому «дуже розумна, добра й дивно обдарована почуттям усього прекрасного». Молоду малярку бентежили уважні погляди поета, княжна ж, якій Шевченко що далі, то більше подобався, починала ревнувати.

Для одного з літературних вечорів Шевченко вибрав свою поему «Слепая». Сюжет «Слепой» був вигаданий, але поет надто ще недавно був тяжко вражений страшною звісткою про трагедію своєї Оксаночки, і тому, рецитуючи цей твір, що його героїні він, ніби в пророчому передбаченні, теж дав це ім'я, напевне глибоко переживав яскраво описані в поемі муки божевільної Оксани: адже його Оксаночка Коваленківна, зведена москалем, теж збожеволіла, як і зведена батьком-паном героїня поеми.

«О, якби я могла передати вам усе, що пережила під час цього читання», – згадувала незабаром княжна. – «Які почуття, які думки, яка краса, яке очарування і який біль! Лице моє було мокре від сліз, і це було щастя, бо я б мусіла кричати, якби моє хвилювання не знайшло цього виходу; я відчувала нестерпний біль у грудях... Яка чарівна манера читати! Це була чарівлива музика, що співала мелодійні вірші...» Коли Шевченко скінчив читати, то від надміру вражень княжна Варвара спочатку нічого не могла вимовити, але коли схаменулась, то сказала йому: «Коли Глафіра продасть свій перший образ і, як обіцяла, віддасть мені ці гроші, я замовлю за них золоте перо й подарую його вам».

У серці княжни спалахнула любов: «Перед сном, – оповідала вона, – я так гаряче молилась, я так пристрасно любила весь світ...» І хоч у її житті це було вже друге кохання, але в чистій, екзальтованій і стуженій за щастям душі почуття це розцвіло всіма

квітками перших невинних переживань, коли закохані радісно моляться й хочать обійняти весь світ. Як у кожній пристрасній натури, почуття це у княжни Варвари обернулося в егоїстичне бажання заволодіти всім єством коханого поета. Ревнувала його до всіх, а найбільше до Глафіри. Хотіла, щоб він був «незмінно світлий і променистий», щоб через неї («о, хитрість і лукавство «я», цього ненаситного «я»», – вигукала при цьому) – щоб власне через неї Шевченко «ширив істину свого незрівнянного таланту»... Хотіла «завжди бачити його великим», і коли поет у веселому настрої пустував, вона йому дорікала за це, як за профанування вищого поклонання. Коли ж раз по такій нагані він поцілував княжні руку, вона не тямилася з радости, і це ще більше, як признавалася, «прискорило біг її човна...»

На чиємусь весіллі поет добре загуляв, і це «ніби гострим ножем» пронизало її серце. Княжна Варвара написала і вручила Шевченкові «алегорію», в якій увесь пафос її романтично-сентиментальної душі, вихованої на Річардсоні, вибухнув з повною силою. За «золото ліри захопленого співця» вона платила йому таємними молитвами й побажаннями поправи: «Бідна Оксано! Люди тебе згубили, і твій поет забуває тебе!» Це був вступ. У самій алегорії княжна змалювала поетового ангела-хранителя, що «літає над обважнілою від грішного сну його головою». Ангел молиться за «довірений йому сосуд, що в нього Творець влив стільки прекрасного...» «Гріх і спокуса силкуються похитнути сосуд, і чиста золота струя, що от-от уже дійде до самого краю, може вилитися з нього, і її проковтне бруд розпусти... Гаряча сльоза падає з очей ангела на серце поета – вона пропала його й оновила: він не згине. І каяття зодягається в шату білу, як невинність».

Княжна вручила цей свій твір поетові, і коли вони на другий день після нової літературної вечірки zostалися вдвох і вона спитала, чи Шевченко не гнівається на неї, той заперечив, але тоном, що княжни не переконав. Та про гнів і мови не могло бути: Шевченко до глибини душі був зворушений. Він зникнув на кілька днів, не показувався в товаристві й у відповідь на алегорію княжни почав писати для неї поему свого серця під назвою «Безталанний». Писав по-російському, бо княжна української мови не знала.

Про своє особисте життя він перед тим ніколи нічого княжні не оповідав. Шаблони російської романтичної поезики мимоволі,

спливали з його пера: занадто добре знав він усю попередню російську поезію, щоб міг їх уникнути, але місцями, хоч одягнені й у чужу мову, думки й почуття його виблискували перлами справжньої поезії. Писав він і цю ліропоему, як усе й завжди, сльозами і кров'ю. Писав про свою вічну самотність і відчуженість, про розчарування в людях, про брак особистого щастя, взаємної любови, про неможливість здійснення своїх революційних планів... Княжна, не бачачи його довго, хвилювалася, довідувалася у братової, що з ним. Уже й оточення мало змогу спостерегти, що Шевченко «зайняв місце» в її серці, в чому вона сама собі вже давно призналася.

За кілька днів увечері поет з'явився в салоні. Був веселий і пустував. Княжна знову дорікала йому, що він говорить дурниці. Запанувала мовчанка, і Шевченко промовив: «Тихий ангел пролетів». – «Ви вмієте розмовляти з ангелами», – сказала княжна. – «Розкажіть, що вони вам говорять». Шевченко підбіг до стола і, взявши перо й папір, написав поезію і вручив її княжні. Це була присвята до поеми, що її він закінчував. «Чиста й солодка радість» наповнила серце княжни, коли вона прочитала:

Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш Добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихоструйными речами
Мечты о рае пробудил.

Писав це щиро під впливом вражень попередніх днів, щиро вірячи в те, що йому пощастило позбутися «житейських путів», що він – «снова ангел рая», що вже не ступить на стежку дрібних спокус, на стежку принизливих забав. Читаючи цю присвяту, княжна відчула, що, коли піддається «почуттю, яке її опановує», то «кинеться Шевченкові на шию», але перемогла себе. Прочитавши вдруге цей вірш, що для неї звучав як гімн її перемозі, сказала: «Дайте мені ваше чоло» і на очах своїх приятельок – Тані й Глафіри Псьолівен подякувала поетові «чистим поцілунком».

Сталося це 13 чи 14 листопада.

Протягом ближчих днів усе йшло спокійно. Княжна й поет знайшли стиль для своїх відносин: була це приятельська одвертість і простота, далекі від будь-якої сентиментальности з боку Шевченка. Незабаром поет виїхав із Яготина на десять день, але коли повернувся, то стримувані княжною почуття прорвалися, як бурхливий потік: побачивши його, як він увиходив до їдальні, княжна одна з усього товариства піднеслася з крісла, але поет привітався з усіма загальним поклоном. Екзальтована дівчина хотіла, щоб її коханий поет з'явився в урочистій позі жерця бога Аполлона, а він весело жартував з князем Василем і говорив нестерпні дурниці. Княжна, як підліток-школярка, скочила з ногами на канапу, що відділяла її від дверей, і втекла. Вона не думала про те, що своєю поведінкою звертає на себе загальну увагу. Увечорі княжну покликали до салону, де Шевченко мав читати присвячену їй поему, і він, уже в ролі справжнього жерця Аполлона, підкорив знову княжну, що оповідала про це так:

«О, який чудовий дар йому даний! Я не могла стримувати ридань, Капніст мовчав, Ліза [Княгиня Лисавета Кейкуатова, дочка Платона Лукашевича] теж, Таня була зворушена, Глафіра скам'яніла, у мене блищали очі, лице палало...»

Шевченко подарував княжні автограф поеми й сказав, що завтра подарує їй і свій портрет.

Другого дня ввечорі поет дістав від княжни повість її життя під назвою «Девочка». У чотирьох розділах княжна в патетично-сентиментальному стилі описала чотири етапи свого духового життя. Описала свої перші неясні мрії дванадцятилітньої дівчинки про любов, перші тремтіння дівочої душі, коли «безіменна любов ласкаво кивала їй головою», а серце її то наповнювалося радісним передчуттям майбутнього щастя, то неясною свідомістю гріховности цих переживань і передчуттям гріховних солодошів. Описувала далі свої переживання у віці 18-25 літ, де з надзвичайною рельєфністю передала ту безбарвність, «що нею в аристократично-світському оточенні стараються одягти дівочу душу, яка вся — один крик: «любов, любов, любов»», яскраво висвітлила всі умовності великопанського виховання, що гасять «чистий вогонь захоплення всім прекрасним», що вселяють у душу фальшиві поняття про моральність; оповідала про першу свою закоханість і

зв'язані з нею розчарування, про страшне перше пересвідчення в тому, що на світі є неправда.

Описуючи свій духовий стан в останньому періоді життя, коли прийшла до неї перша справжня любов і коли зустрінутий нею вибранець її серця «спинився й чекав», але приписи світської пристойности, ця «гідра в фіжмах з рум'янами й білилами», позбавила її щастя, вона оповіла, як нарешті серце її змучилось перев'язувати свої рани, і як, по повному духовому сирітстві й по тяжкій внутрішній боротьбі, вона знайшла спокій у релігії. У закінченні порівнювала себе, стару дівчину, з «лірою з порваними струнами», що від них заціліла лише «одна – християнська любов», як «місточок через безодню до людей». Висловлювала віру в те, що в житті замогильному буде їй краще, ніж у цій «оманливій юдолі», і бачила свою майбутню могилу з написом: «Прийдіте, всі труждающіся і обремененні, і аз упокою ви...»

У цій сповіді княжна не завагалася зробити найщиріші признання і місяцями відкривала найінтимніші свої переживання. Шевченкова поема розворушила її уяву. Вона теж почувала себе, як «чужая между своими», теж, майже так, як і поет у своїй сповіді, могла, трохи перефразовуючи його слова, повторювати: «Всему я верила, всему, но кто поверит моей вере?» У Шевченковій тузі «пізнала свою». Тому могла щиро відкрити свою душу, але до того, щоб зробити це, її штовхало почуття любові до поета... надія, надія, що він відповість їй висловом того самого почуття, скаже їй, що ще й у цьому житті вона може пережити радість, і що він – той, хто їй цю радість постарається дати. Але Шевченко цього не сказав.

Сповідь княжни зробила на нього величезне враження. Чутливий, вразливий, він був зворушений нею до глибини серця. У піднесенні, що його тоді переживав, історія княжниного життя малювалася йому, як страшна трагедія. Пафос його переживань знайшов належний вираз у відповіді авторці «Девочки», де поет писав: «Каміння б застогло і кров'ю зійшло, коли б почуло голосіння тієї «дівчинки»». Писав, що весь його страшний життєвий досвід, який згасив був світло в його розбитій душі, – малодушність, за приклад брав собі мовчазну терпеливість княжни, її тихе житейське героїство. Скінчив свою відповідь словами: «О, добрий анге-

ле! Ти укріпив захитану в мені недосвідом віру в існування святих на землі».

Але княжна чекала не цієї «канонізації», а іншої, живої відповіді. Стара княгиня, довідавшись від кн. Кейкуатової про написану дочкою «Девочку», побажала познайомитись із цим доччиним твором. Княжна Варвара прочитала їй і свою повість, і відповідь Шевченка. Мати суворо завважила дочці, що вона «занадто легко пускається в сердечні звірення», а почувши відповідь дочки, що Шевченко для неї «не чужий», що вона його «любить і вповні йому довіряє», сказала, що це «безсоромність». Для старої княгині сповідь дочки, повна частих обвинувачень, кинутих на права й звичаї світу, в якому вона виросла, на права, що для старої княгині були догматами, була блюзнірством, а деякі місця сповіді, де княжна Варвара оповідала, не називаючи імені коханого, про свій роман із Боратинським, що його княгиня не схотіла бачити своїм зятем, були вже для неї особистою образою. Княжна Варвара плакала й ледве заспокоїлась, уголос читаючи матері євангелію.

У ближчі по тому дні Шевченко й княжна в очах усього оточення мали вигляд «двох закоханих, що посварилися». Поет замкнувся в собі й мовчав. Сповідь княжни його збентежила. Він щиро оточив її німбом святости, готовий був молитися на неї, на цю дивну аристократку, що в її душі відкрив стільки краси. Але чи до цього почуття вдячності, щирої симпатії й приязні домішувалося глибше почуття, що єднає дві статі? Вільно сказати, що ні. Коли б було інакше, то його пристрасна натура не дала б себе погамувати ніякими аргументами – ні свідомістю безнадійности, безперспективности цього почуття, з огляду на ймовірно негативне відношення батьків княжни, принаймні матері, ні передбаченням усіх можливих колізій, що їх навіть при щасливому обороті справи не міг у дальшому не сподіватися: коли якесь почуття виринали в його душі, то поглинало його всього, і він увесь йому віддавався.

Сумний настрій поета мав іншу причину: він знав, він був переконаний, що княжна його покохала, і це було причиною його душевних мук. Він до того часу ніколи не зустрічав такої співзвучної жіночої душі і ні в одній жінки не бачив такого ентузіастичного захоплення його особою, але його почуття не було тим, чим було почуття княжни до нього, і думка про ті моральні терпіння, що її чекали, була для нього нестерпна, як і можливе припущення, що

вона сама признається йому в тому, що його кохає. Ніжна душа поета повна була неспокою, і щира сповідь княжни могла цей неспокій цілком виправдувати, – він був добрим психологом і боявся драматичних наслідків цього несподіваного роману. Княжна ж Варвара не вгадувала його настрою і нарешті викликала його на розмову:

– Чому ви перестали розмовляти зі мною? – спитала вона, коли zostалася з поетом у салоні.

– Не можу, не можу, – відповів він.

Княжна почала говорити про свою сповідь-повість. Казала, що це його приклад заразив її, і вона написала цю слабу річ, але «перекинулась, сівши не в свої сани...»

– О, ні, ні! Це поезія, страшна поезія, – заперечив Шевченко. Він казав далі, що ніколи не переживав того, що тепер, коли прочитав писання княжни, що ніколи не зустрічав такої спорідненої душі, як її душа.

Це був кульмінаційний пункт психічно-нервового напруження в їх відносинах.

Шевченко не простягнув рук до обіймів, не притулив її до свого серця. Княжні було досить, щоб усе зрозуміти. Вона опанувала себе й почала говорити про свою приязнь до нього, просила його дивитися на неї, як на сестру. Потім княжна говорила ще про те, як допомагає їй у житті віра.

Прощаючись, Шевченко сказав: «До побачення, сестро...»

Він заспокоївся і другого дня був веселий. Те, чого він найбільше боявся, проминуло: він мав враження, що княжна себе переможе. Сердечність, одвертість і настрої взаємного довір'я характеризували їх відносини на протязі кількох днів. Але поет, очевидно, знову побачив щось у поведінці княжни, що його занепокоїло, і він почав, мабуть свідомо, виявляти більшу стриманість і менше розмовляв із нею. Бачачи цю «холодність», княжна Варвара мучилася, і коли Шевченко свою стриманість іще збільшив, з туги і смутку заслабла: вісім днів вона нічого не могла їсти і дуже змінилась, їй здавалось, що Шевченко не помічає цього. 4 грудня, в день іменин княжни, всі були в церкві, і коли Шевченко після Служби Божої, складаючи поздоровлення, поцілував княжні руку, вона невимовно зраділа. Протягом дальших днів Капніст, що приїхав теж на іменини до Яготина і гостював там, мав з княжною

кілька розмов. Він уже давно взяв на себе роль її ментора, на що давали йому право і пошана до нього княжни, і відносини до нього цілої родини Репнінів.

Капніст здобувся на абсолютно інтимний тон, яким іще ніколи не розмовляв із княжною. Не зважаючи на свої вільнолюбні погляди, він, як з усього видно, цілком виключав можливість такого зближення між княжною й поетом, що могло б привести їх до шлюбу. Він закидав княжні, що вона в своїх висловах симпатії до Шевченка зайшла надто далеко, що вона може зробити його нещасливим, бо все це може йому голову закрутити, тощо. Капніст твердив, що поправити Шевченка княжні не пощастить, а що вона, роблячи в цьому напрямку зусилля, задовольняє тільки свої егоїстичні забаганки. Про своє переконання, що княжна закохалася в поета, Капніст не сказав ні слова. Але на другий день, під час нової розмови почув від княжни: «Думаю, що, маючи 35 років, можу собі дозволити багато такого, чого б у молодості не зробила... Хочу бути тільки другом, сестрою Шевченка». Капніст на це відповів, що «зовсім не треба покладатися на свої 35 років, що вік нічого не доводить, що коли жінка й молодий чоловік називають одне одного сестрою і братом, то в цьому завжди є небезпека», що Шевченко може закохатися в княжну і що це було б нещастям для нього, а якщо його амбіцію лоскоче і ніжить увага княжни, то [княжні]... треба бути обережною». Висновок Капніста був той, що Шевченкові треба з Яготина виїхати. Капніст брався за те, щоб переконати в цьому Шевченка.

У княжни стиснулося серце: вона «впала духом». Капніст, побачивши це, сказав їй, що ніколи не сподівався, що «це так поважно». Але він десь коло 8 грудня забрав Шевченка з собою. Поет залишив княжні листа, де, звертаючись до неї на «ти», як брат, увіщав її «берегти в собі багатства, що їх Бог вложив в одне з найпрекрасніших своїх створінь».

За кілька днів Капніст повернувся й оповів княжні, що задоволений Шевченком, але, як він «впевнився», Шевченко переконаний, що княжна «сильно його кохає». Проте спільно з княжною було вирішено, що Шевченко повинен до Яготина ще на кілька днів повернутися, щоб не вмотивований нічим його виїзд не викликав пересудів.

Нова зустріч Шевченка з княжною була дуже сердечна. Княжна панувала над собою. У розмовах із поетом, вона спромоглася навіть сказати йому, що «могла б любити його жінку, якщо б він оженився». Проте Шевченко відчував щось інше і прибрав знову позу стриманості – був із княжною «холодний, мовчазний і байдужий», принаймні так їй здавалося.

Несподівано сталася подія, що потрясла Шевченка. Платон Лукашевич прислав до Яготина з Березані свого кріпака з листом до Шевченка. Посланець у тяжкий мороз зробив не менше як 25 верст пішки. Це обурило Шевченка, і він написав ученому дідичеві різкого листа. На це дістав такою самою дорогою відповідь, у якій оскаженілий Лукашевич здобувся на ущіпливий «дотеп», – що він має 300 таких «йолопів», як Шевченко. Поет, оповідаючи про це княжні, «плакав од болю». Княжна не знала, що сказати, що зробити, щоб потішити його.

«Я, – згадувала вона, – притулила його голову до своїх грудей, обійняла його, цілувала йому руки, цілувала б йому ноги. Я хотіла довести йому, що коли знайшовся негідник, який замість радити, гордитися й почувати себе щасливим, що геніальний син його рідного краю визволився з цієї ганьби [тобто з кріпацтва], цим йому дорікає, то є істота, що шляхетні почуття й священний вогонь ставить вище від випадковості народження». Шевченко заспокоївся, «розвеселився й оживився, з дивною легкістю перейшовши від смутку до веселости».

У кінці грудня Шевченко виїздив на короткий час із Яготина, але коли повернувся, мав змогу переконатися, що потяг княжни до нього все зростає. Сама вона оповідала, що це «виявлялося дедалі більше». У Яготині зустрів він і новий рік. Кожна зміна в настрої поета спиняла на собі увагу княжни й її мучила. Наближався час, коли Шевченко мав назавжди покинути Яготин. Перед тим він два дні провів у товаристві княжни, малюючи дітей князя Василя: княжна бавила їх, пильнуючи, щоб вони при позуванні поводитися спокійно. Під час цих сеансів поет був мовчазний і стриманий. В останні три дні перебування в Яготині був по-братерському сердечний і ніжний з княжною.

Коли, нарешті, 10 січня настав час виїзду Шевченка, княжна Варвара «в сльозах кинулась йому на шию, перехрестила йому чоло, і він вибіг із кімнати». Покидаючи Яготин, мав певність, що

залишає тут друга, який не зрадить його в найтяжчі хвилини життя.

За ці три місяці Шевченко часто переривав своє перебування в Яготині й виїздив до околичних маєтків, найчастіше, здається, до Березової Рудки, до Закревських. Приятелювання поета з головою товариства «мочемордів» було причиною тяжких уболівань його названої сестри. Княжна з деспотичною послідовністю, настирливо й ні на що не зважаючи, старалася відтягти Шевченка від цього товариства. Свою антипатію до Віктора Закревського вона перенесла на ціле його оточення, на його сестер і родину його брата Платона, де Шевченко почував себе надзвичайно добре й провів багато приємних годин. Марія Закревська була талановитою піаністкою, Софія – письменницею, що спробувала йти слідами Гоголя й у своєму «Ярмарку» дала досить яскравий образ життя полтавського поміщицтва. Родину цю знали як «опозиційну».

Коли Марія й Софія притягали Шевченка своїми талантами, то жінка Платона, «Ганна вродлива», чарувала його своєю незвичайною, суто-українською вродою, своїми «аж чорними – голубими» очима і «станом гнучим». Материнська опіка княжни, що хотіла зробити з поета якогось лицаря чернечого ордену, була надто сувора й для поета тяжка. Бажаючи бачити друга завжди «добрим, чистим і великим», княжна виявляла нерозуміння психічного дуалізму в духовій природі людей того типу, до якого належав Шевченко, типу, так чудово окресленого Пушкіном і нею самою так яскраво описаного.

Серед яготинських знайомих поета були досить цікаві постаті. З Глафірою Псьолівною, що про особливу Шевченкову симпатію до неї розповіла нам княжна Варвара, єднали його спільні мистецькі зацікавлення. Глафіра, між іншим, робила шкіци з голови Шевченка і вміло підхопила характеристичні риси його обличчя. З інших осіб, що їх пізнав там Шевченко, був учений економіст і знавець французького утопійного соціалізму Роман Штрандман, що забрів до Яготина аж з далекого Петербургу. Була це людина високої інтелігентности, і Шевченко з розмов із ним міг багато довідатися про інтелектуальне життя сучасної Європи, зокрема про всі новітні соціальні утопії – про твори Сен-Сімона, Кабе, Фур'є й інших. Штрандман називав Шевченка «останнім із козаків»: очевидно наш поет імпуонував йому своїм «козацьким» вільнолюб-

ством, тим, що в формах козаччини бачив, коли не ідеальну, то здорову українську національно-суспільну організацію.

Доктор Фішер, саксонець, домовий лікар Репнінів, був теж дуже освіченою й цікавою для Шевченка людиною.

У традиціях дому Репнінів жила пошана до давніх українських автономістичних змагань і, хоч пасивна, але яскраво виявлена опозиція до режиму царя Миколи. Старий князь усе життя боровся проти надужить, кріпацьким правом з боку більшості лівобережних українських дідичів і сміливо ставав в оборону місцевих прав у згоді з кращою, не розбещеною до кінця «лакомством нещасним», частиною лівобережного дворянства. Нагородою за це були йому самі розчарування, образи і зрештою дике обвинувачення у... привласненні державних грошей. Мاستок його був під урядовою опікою, а над ним самим велося безконечне слідство. Два із зформованих ним у 1831 році козацьких охотницьких полків цар Микола I підступно заслав на північний Кавказ, розлучивши козаків із рідним краєм і з родинами всупереч всякому праву й правді.

Фактично князя скинули з посади «генерал-губернатора Малоросії» тому, що підозрівали в ньому українські сепаратистичні тенденції. Доживаючи віку, князь міг висловлювати свій протест проти дикого режиму тільки опозиційними жестами, демонстративно роздаровуючи із своєї багатой галерії портрети царів як ненависні символи насильницького режиму. Шевченко глибоко шанував князя. Зустрічаючи новий рік у родині Репнінів, вразливий поет навіть поцілував старому князеві руку, сказавши: «Отаких старих я люблю». Атмосфера яготинського палацу безліччю ниток була звязана з усім тим світлим і чистим, що було запереченням Миколиної тиранії. Тут помер дволітній синок рідного брата князя – декабриста Сергія Волконського, покинутий героїнею-матір'ю, що помандрувала слідом за чоловіком на сибірську каторгу. Тут у згадках з'являлась тінь знайомого Репнінів, повішеного Миколою I декабриста-поета Кіндрата Рилєєва, що над його поемами з українською тематикою Шевченко переживав колись яскраві моменти національно-патріотичного піднесення.

У Репнінів напевне дуже багато чув про Івана Петровича Котляревського, що був другом їхнього дому і, мабуть, не одну рису для відтвореного пізніше в повісті «Близнята» живого образу цього письменника завдячував яготинській традиції. Міг теж довіда-

тися дещо й про 20 літ тому зліквідоване українське масонство, що його живі ще епігони були зв'язані тісною приязню з князем Миколою, як Олекса Капніст, Лизогуби, як І. П. Котляревський, що теж був масоном. З масонством тим були зв'язані яскраві українські незалежницькі змагання першої чверті XIX століття.

Старі Репніни мало показувалися в товаристві, що завжди наповняло яготинський салон, але все ж таки Шевченко з ними досить часто бачився, а з князем, що весь день присвячував читанню книжок, напевне мав не одну цікаву розмову, і, як казала княжна Варвара, здобув любов цього «законного» кандидата на гетьмана, за якого його колись уважали українські автономісти. Стара княгиня, внучка гетьмана з пастухів, теж мала симпатію до свого гостя, поета з пастухів.

Крім літературних вечорів (збереглися дані про чотири), коли Шевченко декламував свої або чужі твори, в Яготині велися ще й жваві розмови й дискусії, в яких не бракувало інтелігентних та цікавих учасників. Повставали – може й не раз – і цікаві творчі плани, з яких один, що про нього дійшли до нас відомості, був надзвичайно характеристичний. Якось виникла в яготинському товаристві думка про оперу. Вибрали сюжет, що задовольняв усіх драматизмом і багатством дії, – Мазепа. Шевченко мав написати лібретто, а П. Селецький, полтавець, губерніяльний маршалок шляхти, – музику. Цей Селецький був людина реакційна й російський патріот. Коли «всі обстоювали особу Мазепи й хотіли представити його оборонцем свободи в боротьбі з деспотизмом Петра», Селецький у вчинках Мазепи «не знаходив... нічого героїчного і домагався, щоб його представили таким, яким він справді був», а коли з уст майбутнього композитора вирвалося слово «зрадник», що мало характеризувати «справжню» постать гетьмана, всі через це мало з ним не посварилися. До того ж княжна Варвара і Шевченко «хотіли, щоб лібретто було написане українською мовою», а Селецький був «протилежної думки» й казав: «Якщо писати оперу, то писати оперу повалену й мовою загальноприступною, а не якусь там «Наталку Полтавку»».

Ясно, що до згоди не дійшло, і проект не міг бути здійснений. Шевченко, княжна і їх однодумці бачили Мазепу таким, яким увижався й молодому російському поетові, коли в уста свого героя він вкладав слова:

Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластієм Москвы.
Но независимой державой
Украине быть уже пора –
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра.

Суперечка з Селецьким і тяжкий інцидент з Лукашевичем були тими подіями, що різким дисонансом увірвалися в чисту атмосферу яготинського палацу. Складні моральні переживання, викликані відносинами з княжною, хоч і затьмарювали чоло поета, але в них не було нічого, що зачіпало б його переконання або дратувало його людську й національну гідність. Не дурно ж 10 грудня Шевченко писав Григоровичу, що в Яготині «добре, дуже добре».

По виїзді з Яготина ще щось із місяць перебував поет у тих околицях. Гостював, мабуть, у Закревських, у де-Бальменів, може в Маркевича. Був карнавал, і веселе товариство не жалувало часу на забави. Від Я. де-Бальмена згодом дістав дорогоцінний подарунок: прекрасно ілюстрований «Кобзар» (з доданим до нього «Гамалією»). Частину ілюстрацій виконав сам де-Бальмен, частину його швагер мистець-маляр Башилов. На титульній сторінці був портрет Шевченка, рисований Башиловим з натури.

Одним із документів тих веселих забав був «універсал», що його вислав «гетьман» Шевченко «генеральному обозному» Миколі Маркевичу з наказом прибути негайно в Безбухівку (чи не Вейсбахівка?) до «гетьмана». Під універсалом тим, крім самого «гетьмана», підписалися «полковник компанійський» Корба (поміщик-офіцер Корбе), «генеральний старшина» Вихтор Мочеморденко (В. Закревський), «військовий есаул» Яків Дибайло (де-Бальмен). «Гетьман» повикидав із статуту веселого братства московську термінологію, що нагадувала «всеп'янійший собор» Петра I, і заступив її національною. Дотепний сибарит і сноб Маркевич відповів на універсал віршованою цидулкою, в якій радив новому «гетьманові» не дуже «гетьманувати» та «махать Мазепиною булавою», пророкуючи, що якщо він не шануватиметься, то його «московською рукою»

...наб'ють

І плакати не дадуть.

Можливо, що ця згадка власне про «Мазепину булаву» була не стільки відповіддю на самий універсал, скільки відгомоном Шевченкових сміливих розмов в антимосковському дусі, що про них доходили чутки до обережного сибарита-пана. А що такі розмови були, про це найліпше свідчать по двох роках звернуті Шевченком до вбитого на Кавказі Якова де-Бальмена слова жалю, що йому

Не за Україну, а за її ката

Довелось пролити кров добру, не чорну...

Науково-краєзнавча експедиція до Вінницької області «Сакральна історія Поділля», присвячена 1000-річчю заснування Лядівського Усікновенського скельного чоловічого монастиря 2013 р.

**ПОСТАНОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
Про відзначення 1000-річчя з дня заснування
Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря**

У 2013 році виповнюється 1000 років від часу заснування Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря преподобним Антонієм Печерським – пам'ятки архітектури і містобудування національного значення.

Враховуючи важливе історичне, духовне і культурне значення Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря як святині православної церкви для українського народу, Верховна Рада України постановляє:

1. Урочисто відзначити на державному рівні 1000-річчя з дня заснування Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря.

2. Рекомендувати Кабінету Міністрів України:

у двотижневий термін з дня прийняття цієї Постанови утворити організаційний комітет з підготовки та проведення заходів щодо відзначення на державному рівні 1000-річчя з дня заснування Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря;

у місячний термін після утворення зазначеного організаційного комітету розробити та затвердити план заходів щодо відзначення на державному рівні 1000-річчя з дня заснування Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря, вирішити питання щодо його фінансового та матеріально-технічного забезпечення;

забезпечити здійснення правових, фінансово-економічних, культурно-просвітницьких заходів, спрямованих на забезпечення

обліку, належного збереження, використання цієї пам'ятки та її популяризації.

3. Рекомендувати Державному комітету телебачення і радіомовлення України організувати тематичні теле- і радіопередачі, присвячені 1000-річчю з дня заснування Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря – пам'ятки архітектури і містобудування національного значення, та забезпечити висвітлення в засобах масової інформації заходів, що проводитимуться у зв'язку з відзначенням цієї події.

4. Запропонувати Українському державному підприємству поштового зв'язку "Укрпошта" видати серію поштових марок, присвячених 1000-річчю з дня заснування Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря.

5. Контроль за виконанням цієї Постанови покласти на Комітет Верховної Ради України з питань культури і духовності.

6. Ця Постанова набирає чинності з дня її прийняття.

Голова Верховної Ради України В. ЛИТВИН

м. Київ, 5 липня 2012 року

№ 5115-VI

Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 26, ст.277.

Науково-організаційні засади експедиції

З метою привернення уваги широкої громадськості до історико-культурної спадщини Поділля, популяризації вагомого краєзнавчого доробку вінницьких краєзнавців серед українського загалу, висвітлення у наукових виданнях і ЗМІ унікальної сакральної історії краю 3 – 4 жовтня 2013 р. відбулася науково-краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України “Сакральна історія Поділля”, присвячена 1000-річчю заснування Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря.

Завдання експедиції:

- Відвідання Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря та визначення стану збереження унікального сакрального комплексу духовної історії нашої країни;

- Ознайомлення з пам'ятками Державного історико-культурного заповідника «Буша» та розгляд перспектив залучення його до туристичних маршрутів по Вінниччині;
- Проведення засідання круглого столу з проблем збереження сакральної спадщини Поділля за участю фахівців пам'яткоохоронної, музейної та туристичної справи;
- Зустріч з краєзнавчим активом області та обговорення назрілих проблем, а також визначення пріоритетних завдань розвитку краєзнавства краю;
- Популяризація доробок вінницьких краєзнавців у наукових виданнях України та ЗМІ.

Програма експедиції

3 жовтня

7.30 – від'їзд із Києва.

11.00 – 12.00 – с. Воронівці Хмельницького району:

– зустріч із краєзнавчим активом у місцевій школі з питань розвитку шкільного краєзнавства та громадського музейництва, ознайомлення з експозицією шкільного музею;

– огляд історичних пам'яток: Татарської могили, пов'язаної з подіями 1508 р., коли 2000 татар були знищені в результаті битви з львівським каштеляном Яном Кам'янецьким; пам'ятника угорському композитору, піаністу-віртуозу й диригенту Ференцу Лісту (скульптор Микола Шакула, 2008 р.), який у 1847 – 1848 рр. відвідував маєток княгині Кароліни Івановської-Вітгенштейн і створив цикл музичних творів «Колоски з Воронинець».

12.30 – 13.00 – с. Уланів Хмельницького району:

– знайомство з пам'ятками: залишки замку XVII-XVIII ст., Вознесенська церква (проект І. Григоровича-Барського, 1777 р.), пам'ятний знак про перемогу над монголо-татарськими військами на Поділлі (2012 р.).

15.30 – 17.00 – відвідання Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря XI ст.: екскурсійне ознайомлення з історією монастиря, огляд пам'яток сакральної культури Поділля.

18.00 – 19.30 – м. Могилів-Подільський:

– оглядова екскурсія містом, ознайомлення з пам'ятками: Миколаївський собор (1754 р.), Церква святої Параски (1775 р.),

Грецька Георгіївська церква (1808 – 1819 рр.), Полкова церква Святого Олександра Невського (1904 – 1907);

– засідання круглого столу з проблем збереження пам'яток історії та культури Вінниччини за участю істориків, пам'яткоохоронців, музейників, представників місцевої влади та ЗМІ.

4 жовтня

9.30 – 12.00 – с. Буша Ямпільського району:

– зустріч із працівниками заповідника та краєзнавцями про туристичний потенціал заповідника;

– відвідання Державного історико-культурного заповідника «Буша» та екскурсійне ознайомлення з пам'ятками заповідника: археологічні знахідки III тис. до н. е. – XII ст. н. е.; залишки фортеці та підземних ходів XVI – XVII ст., міська ратуша XVI ст., дохристиянський і християнський скельний храм V – VI ст. н. е. з унікальним художнім рельєфом, козацький цвинтар із сотнями могил XVIII – XIX ст.;

– ознайомлення з природним заказником «Гайдамацький Яр».

14.00 – 15.00 – м. Тульчин: – огляд історичних пам'яток міста: Палац Потоцьких XVIII-XIX ст., будинок декабристів XVIII ст., Успенська церква з дзвіницею (1789 р.), Римо-католицький костіол (XIX ст.), Христо-Різдвяний кафедральний собор XVIII ст., Музей-садиба Миколи Леонтовича.

16.00 – 16.30 – м. Немирів:

– ознайомлення з історико-культурною спадщиною міста: літературно-меморіальні музеї М. Некрасова та Марко Вовчок, Палац Щербатових XIX ст. (архітектор Іржі Стібрал), колишній костіол Йосипа Обручника (1806 р.), церква Св. Трійці (1881 р.);

– огляд археологічної пам'ятки – Немирівське городище (за 3 км від міста).

17.30 – 18.00 – ознайомлення із пам'яткою II Світової війни «Ставка «Вєрвольф» (за 8 км від Вінниці).

19.00 – від'їзд до Києва

Учасники експедиції

Київська делегація

Рєсєнт Олександр Петрович – Голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України; **Рєсєнт Валентина Іванівна** – директор підліткового клубу; **Маньковська**

Руслана Вікторівна – заступник голови Національної спілки краєзнавців України; **Дмитрук Володимир Іванович** – відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України; **Гончаров Олександр Петрович** – голова правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України; **Гончарова Валентина Сергіївна** – спеціаліст з питань кадрової роботи Національної спілки краєзнавців України; **Бажан Олег Григорович** – перший заступник головного редактора журналу «Краєзнавство» Національної спілки краєзнавців України; **Бабушко Світлана Ростиславівна** – завідувач кафедри іноземних мов Інституту туризму ФПУ; **Соловей Людмила Сергіївна** – старший викладач кафедри іноземних мов Інститут туризму ФПУ; **Савченко Григорій Петрович** – голова правління Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Вінницька делегація

Гальчак Сергій Дмитрович – голова правління Вінницької обласної організації НСКУ, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського; **Давиденко Віталій Володимирович** – член правління Вінницької обласної організації НСКУ, голова Вінницької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; **Дорош Микола Никифорович** – член правління Вінницької обласної організації НСКУ, директор Воронівської ЗОШ І-ІІ ст.; **Голубенко Сергій Іванович** – Уланівський сільський голова; **Войтович Валерій Васильович** – член правління Вінницької обласної організації НСКУ, викладач Могилів-Подільського монтажно-економічного коледжу; **Вдовцов Михайло Леонітович** – член Ревізійної комісії Вінницької обласної організації НСКУ, голова Могилів-Подільської райдержадміністрації; **Подольян Василь Васильович** – член правління Вінницької обласної організації НСКУ, голова правління Вінницької облспоживспілки; **Пірняк Олександр Олександрович** – директор Державного історико-культурного заповідника «Буша»; **Мельник Микола Євтихійович** – народний депутат України 4-го скликання, экс-голова Вінницької обласної ради та облдержадміністрації; **Бровко Петро Петрович** – Могилів-Подільський міський голова.

Лядівський скельний монастир

На лівому березі Дністра, знаходиться однойменне село Лядова і скельний монастир. Останній, напрочуд дивовижний пам'ятник загадково-хвилюючої минувшини, скромно розташувався у монолітних скельних виступах, немов притулювся до білої вапнякової гори, що пірамідально здіймається над південною околицею долини. Це знаменита по древності, історичному значенні і мальовничому розташуванні обитель, що носить назву Свято-Усікновенський чоловічий скельний монастир. Тож сьогодні варто в рубриці «Історія одного села» поговорити про надбання минувшини села Лядова, за що воно не одне десятиліття привертає увагу.

Про монастир існує безліч легенд і переказів, історичних фактів і припущень. Тим часом і досі живі розповіді й легенди про конкретні монастирські древності та документи.

Одні стверджують, що заховані вони у недосліджених печерах. Інші – в одному з підземних ходів на верхньому плато. Таких місць тут дійсно немало, однак всі вони сильно пошкоджені в результаті землетрусів, війн, та й просто часу. А єднає ці всі розповіді й легенди одне: вони закінчуються тим, що в угодний Богові час монастирські древності відкриваються чернечій братії.

Досить згадати тільки роки князівської влади Володимира у Києві. Саме тоді – в період княжіння Великого Рівноапостольного князя Володимира Святославовича – Хрестителя України-Русі, у мальовничі скельні місця на лівобережжі Дністра прийшов один його сподвижник, що підтримував князівську владу Києва і обраний нею християнський шлях. Звали його Антоній, а до того в миру Антин. Саме з його ім'ям, а також зі справами посельників-іконопоклонників, що опинялись у візантійській імперії в ролі гонимих богомольців і, залишаючись православними, проникали дедалі на північ, де й селились в печерах, пов'язана історія Лядовського монастиря.

До того Антин молодим побував у Царгороді, а на Святому Афоні, в одному з монастирів на півострові, що на сході Греції, прийняв чернечий постриг і чернече ім'я Антоній. У 1013 році на зворотному шляху до Русі, "із Афонських гір в святий град Київ", Антоній почув поклик "Гласу небесного" і зупинився у лядовському благодатному краї.

Він поселився у скельних печерах, де висік сам собі келію, яка і досі носить його ім'я. Це місце є особливо шанованим у Лядовському монастирі. Зовнішній його вигляд залишається незмінним протягом останнього тисячоліття.

Виникнення Лядовського скельного монастиря засвідчило високий духовний потенціал наших предків, віра яких ставала і патріотизмом, силою Батьківщини.

Але найбільше ці печери, як з'ясувалося, допомагали відшукувати "мову для звернення до Бога". Адже це і було їх первинним призначенням. Для цього печери, в яких монахи проводили більшу частину своїх днів, у буквальному розумінні були відірвані від усього земного, навіть від світла. І саме так, за переконаннями самих ченців, їм краще досягти Божественного прозріння і зберігати віру Христову.

Серед найперших згадує про скельний монастир літопис XII ст. про похід князя Івана Берладника, улюбленця простого люду та – ізгоя у панства, на Пониззя у 1159 році. То всім відомо, що міжусобиці, боротьба у найжорстокіших формах за територію і владу призвели до того, що у 1226 році лядовські скельні береги у складі всього Пониззя були відтяті польським князем Мстиславом Удалим. Він же і проголосив про утворення у цій місцевості окремого князівства. Ну, а вже 1241 року володарем цих земель став галицький князь Данило Романович. Такими, на жаль, а не іншими виявились приготування до протистоянь татаро-монгольському нашествю.

Татаро-монголи контролювали ці терени з середини XIII до середини XIV ст. Орди вимітали з усіх храмів все найцінніше. Скориставшись цим, римо-католицька церква, яка сподівалась підпорядкувати західні руські князівства своєму впливу, відкрито обіцяла всебічну підтримку у боротьбі з татаро-монголами і навіть королівський титул за перехід до католицької віри.

Але цілком зрозуміло, що втрата державності, що супроводжувалася посиленням поборів як з боку своїх князів, так і з боку завоювників, давалася взнаки якщо не на стані духовного переконання, то на стані храмів і монастирів.

Тим часом, з кінця XIV ст. ці краї на довгі віки, аж до кінця XVIII ст., стали входити до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського. У цей період Лядовський монастир

переживає незвичайні часи. Всі згадані події, звичайно, у тій чи іншій мірі мали відношення до позиції духовенства і братії. Адже там, в печерах звучало благословення козакам. І, навіть, був такий випадок, що монахи та ченці, які користувалися особливою прихильністю Богдана Хмельницького, отримавши від гетьмана важливе завдання, передають грамоту патріарху Паїсію, а на словах – доручене їм Богданом Хмельницьким прохання до царя Олексія Михайловича. Мовляв, просить гетьман український заступитись за Україну та його запорізьких козаків. Що й увінчалось успіхом.

В час двадцятисемирічного володарювання тут турків, за якого майже в усіх монастирях Подністров'я життя знову завмерло, осиротіли і Лядовські церкви. Втім, на відвойованих у турків "під занавіс" XVII ст. територіях церковне життя отримало новий імпульс у розвитку. Дві церкви ("дві печери") в одній скелі Лядовського монастиря були освячені православними на честь Усікновення голови святого Іоанна Предтечі і Святої Великомучениці Параскеви П'ятниці.

Лядовська обитель пам'ятає також, як на початку XVIII ст. протягом декількох десятиліть, у ній – зовсім збіднілій, перебували греко-католики. Після входження Поділля до складу Російської імперії Лядовський монастир знову повернувся православним.

Предметом особливого поклоніння православних віруючих там на монастирській горі, і у Лядовських храмах зокрема, знову стали дві святині. Перша – кам'яний хрест для означення, що це територія релігійна монастирська, знаходиться під захистом Божим. Другою святинею була стародавня, надзвичайно шанована ікона Усікновення чесної голови Хрестителя Господнього Іоанна. Вона з давніх-давен вважалася чудотворною. Та можна було чути, що чудодійною силою володіють не тільки ікони, лаврські мощі, але і джерела цілющої води. Швидше, все це разом і утворювало тут святиню – те місце, де людині зручніше, краще спілкуватися з Богом-Творцем, пізнавати Його, насолоджуватись Ним, а також пізнавати самого себе.

В селі Лядово кожен з місцевих покаже старовинну криницю і Антонієве джерело, які невідомо скільки століть напували і зцілювали подорожніх, що прямували до монастиря. Невипадковим вважається, що справедливо повелося порівнювати це джерело, власливості його води із водою з криниці Антонія, яку було Препод-

добним власноруч закладено і на території Печерського монастиря у Києві у тому ж ХІ ст. Широко відомо, що та вода зцілювала хворих людей.

А тим часом, у Лядовому церква жила одним життям зі своїми прихожанами. З 45-х років ХІХ ст. два лядовські священнослужителі – Григорій Янківський і Володимир Стефанівський, внесли значний вклад не лише у розвиток душ пастирської, а й просвітницької освітянської справи у своєму краї. Саме тоді Лядовський монастир став перетворюватись у помітний господарський центр Поділля. Ще у 1849 році у Лядовському приході священник Григорій Янківський відкрив училище, яке діяло до 1854 р. Там навчались селяни з числа прихожан. А в 1860 по 1861 рр. Володимиром Стефанівським було відкрито два училища, перше – для селянських хлопчиків, друге – для дівчаток.

Церква жила єдиним життям зі своїм народом. На початку ХХ ст. матеріальний і духовний стан людей піднімався до нечуваного рівня, успіхи стали даватися і на церковному житті, Лядовському церковному приходу належало всього понад 50 десятин землі в долині біля Дністра.

Та попереду всіх чекала перша світова війна і більшовицький жовтневий переворот 1917 року. У 30-ті роки ХХ ст. церкви злетіли у повітря. Сила вибуху була такою, що частину куполу церкви Іоанна Предтечі люди бачили в Дністрі. Знищені були також всі прибудови: двоповерхова галерея – готель, восьми купольна церква – добудова до великої і малої церков, всі іконостаси, криниці. Після того варварського дійства частину старовинних книг та ікон, які були у церквах, було передано Слободо-Яришівській церкві, а частина їх, в тому числі унікальні ікони, написані на цинкових пластинах київським художником Дудкевичем, були розкрадені і безповоротно втрачені.

Промінь сонця у "темному царстві" пробився у 1998 році, коли сюди повернулися котельники і стали з надзвичайною енергією відтворювати монастир. На чолі тієї групи ченців, що прийшла до Лядова з Почаївської лаври, був молодий, але мудрий монах Антоній. Його поява стала немов знаменням, воскресінням мало не через десять століть Преподобного. І ожили покинуті пустки, і пішли сюди знову прочани. Того ж року монаха Антонія було рукопокладено в ієромонахи і призначено ігуменом монастиря. Він

став не просто першим, хто взявся на межі двох тисячоліть відновлювати святиню, він прийшов переповнений прагнення вселити у зневірених у всьому люд, особливо в душі молоді, силу Христової віри.

Безумовно, Лядовський монастир до дня власного тисячоліття має постати відродженням у своїй повній красі. Так вважає кожний, хто бодай раз доторкнувся до цієї святині, ступивши на її територію, і, допомігши в її відродженні. "Оце і є невидима присутність Бога в ділах людських", – гарно, по-філософськи проникливо думає і каже св. отець Антоній про життя людей в нім. А таких людей наш народ шанує і буде шанувати, бо стали вони на дорогу добра і порядності. Перед людьми, самим собою і Богом.

...Сьогодні тут, на Лядовській горі, як і тисячу років тому, чисте, аж п'янке, повітря, тиша, спокій, і те, що не піддається визначенню у словах – благодать та намоленість. Тут люди задовольняють свої духовні запити через працю і молитви, отримують душевний спокій, спілкуючись тихенько наодинці з Господом. Тут зовсім інший, особливий світ. Такі явища не зникають, як міраж. Сюди не йдуть здобувати чи шукати слави, а шукають тут мудрість, подібно Соломону іудейському. І почуття свої тут тримають міцно, як коня у вуздечці. Тож це місце просто було приречене на те, щоб знову перетворитись у негаснучу лампаду, радість прочан, всіх віруючих. Сердечні і добрі слова, що тут народжуються, вже ніколи не стихатимуть і за межами цієї обителі, вони розноситимуться людьми, вдячністю відгукуватимуться у кожному обігрітому тут серці.

Історико-культурний заповідник «Буша» – державний заповідник, розташований у селі Буша, що в Ямпільському районі Вінницької області України. Заповідник створено постановою Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2000 р.

Заповідник створено з метою збереження пам'яток архітектури, археології та історії. Всі пам'ятки комплексу «Буша» об'єднані загальною територією. Це 8 об'єктів: 4 пам'ятки археології від III тис. до н.е. до XII ст. н.е.; залишки фортеці та підземних ходів XVI – XVII ст.; міська ратуша XVI ст. (розташована на території приватної садиби); дохристиянський та християнський скельний храм V – XVI ст. н. е. з унікальним художнім рельєфом; цвинтар XVIII – XIX ст.

На території заповідника також розташований парк історичної скульптури, де щорічно проводяться міжнародні зустрічі скульпторів-каменотесів, та музеї: археології, етнографії, оборони Буші та музеї подільської кераміки.

Немирівське городище – Великі Вали

Головною та унікальною перлиною нашого краю є Немирівське городище або так звані «Великі Вали», розташоване на лівому березі Південного Бугу за 10 км від річки, біля с. Сажки, за 2 км від м. Немирова на схилі плато. Воно є одним з найбільших городищ на території України.

Немирівські вали. Від них віє статечністю, вічною мудрістю й такою сивою давниною, що тебе мимоволі посідають не менш сиві думки: «Яка ж сила стояла за тими людьми, котрі без досконалої техніки, чи ж навіть звичайних лопат, яких тоді ще зовсім не було, нагорнули ті вали? Скільки десятиліть тривала ця робота? І чи захистили ці «мури» своїх творців?».

Стоячи на вершині такого віковичного насипу думаєш лише про одне, щоб бодай на годину потрапити у ті прадавні часи та хоч одним оком побачити крихітку живого існування тієї давності.

Ось уже більш як чотири тисячоліття ті вали мовчазним тулубом лежать розпростертими по периметру на 5 км (по гребневій валу). Їх ширина в основі складає 32 метри; висота ще й досі становить близько 9 метрів, і лише можна собі уявити, скільки тієї висоти пішло в землю, осіло під невблаганним плином часу, так як за деякими даними первинна висота валів складала десь під 30 метрів. По верху валів були закопані у два ряди п'ятиметрові колоди заточені доверху.

Ця потужна замкнена огорожа розташована на обох берегах р. Мирки, яка ділить її на дві нерівних частини: більшу північну, висотну, яка займає 2/3 площі городища і меншу південну, пологіу і болотисту. Ширина розривів валів становить від 10 до 60 метрів.

На найвищому місці поміж валами (висотна північна частина городища) розташувалось поселення-городище так зване «замчисько». Довжина його з півночі на південь становить біля 300 метрів, ширина з заходу на схід – в середньому 250 метрів. Обнесене окремим валом й обкопане глибоким ровом воно височіє понад довколишньою місциною, немов притягуючи до себе людей.

Повз нього тече таж сама річечка Мирка, яка несе свої води до Бугу. На входах до городища вода перетинає вал.

В 1862 році землі, на яких розкинулось городище перейшли у спадок до графа Григорія Строганова. Земля тільки частково була його власністю, багато наділів належало місцевим селянам. Розуміючи, що городище – це не лише віковична пам'ятка історії, а й джерело збагачення, Строганов відселив місцевих жителів до сіл Сажки та Озеро, де для кожного будував садибу і, забираючи 300 сажнів землі, наділяв в межах 800. Таким чином Строганов залишився єдиним господарем городища. Що ж спонукало графа Строганова до таких ось дій? А те, що серед мешканців Немирова та навколишніх сіл поповзли чутки, що на городищі схована велетенська скриня із золотом. Ось саме ця чутка і заставила жадібного до багатства графа привласнити городище. Ця чутка покликала на городище й тисячі інших шукачів скарбів, які почали проводити варварські розкопки у пошуках скарбу. Але золота так ніхто і не знайшов, знаходились інші речі, які не цікавили горе-археологів. Ці речі просто варварськи знищувались.

Ці розкопки тривали аж до 1908 року, поки їх не провідала донька Григорія Строганова Марія Григорівна Щербатова, яку вразили розміри викопних кісток. Розуміючи історичну цінність старого поселення у Валах та викопних знахідок, княгиня заборонила усі подальші розкопки і наказала усі викопні скарби перенести до своєї садиби. А щоб не руйнувалась ця археологічна пам'ятка і щоб повністю позбутися від посягань горе-шукачів скарбів вона повністю викупила усі наділи селян в районі Валів та надала їм орні землі біля с. Озеро. І на відміну від свого батька графа Строганова, юридично оформила спадковість на ці землі. Натомість викликала з Кам'янця-Подільського спеціаліста зі старожитностей.

Перша наукова експедиція під керівництвом професора С. С. Гамченка побувала у Немирівських валах 1909 року. Вслід за нею в 1910 році експедиція під керівництвом професора А. А. Спіцина.

Так, у 1909 році на одному із трьох масивів, на яких розташоване «замчисько», С. С. Гамченко відкрив залишки трипільського поселення. Тут же він зафіксував виходи 20 площадок і відзначив, що забудова замчиська велась планомірно: 7 рядів жител поперек довгої осі городища і причому житла розташовані в «шаховому»

порядку. Вони, як правило, мали однакові розміри: 21 м довжина; 12 м – ширина і 3 м – глибина. С. Гамченко інтерпретував їх як підземні житла «ямного» типу. Посеред ось такої напівземлянки знаходився центральний стовп, який підтримував конічну (в деяких будівлях і одно, а то й і двоскатні) покрівлі із соломи чи очерету. Стіни робили із вертикально поставлених колод, які із середини обмазувались глиною. Іноді ще стіни були закріплені переплетеною лозою і обмазані глиною змішаною із січкою і пологою. На земляній підлозі у центрі знаходилось вогнище із каменя.

Між житлами, окрім сили-силенної зернових ям, виявлено великий насип із попелу, так званий «зольник», у якому знайдено багато уламків глиняного посуду, побутові і господарські речі (бронзові прикраси, вироби із кістки та каменя, приладдя для ткацтва тощо). На думку вчених це було загальне місце для збору сміття.

Результати своїх робіт С. С. Гамченко частково опублікував у працях «Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909-1913 рр.» (Трипільська культура на Україні. К., 1926 р., с.31-42); «Археологічні дослідження 1909 року на Поділлі по Трипільській культурі» (НБ ІМК РАН – Фонд № 2703 та «Спостереження над даними досліджень першоджерел Трипільської культури в 1909-1913 рр.» (НА ІА НАНУ – Фонд № 38, с.1-31). Проте більша частина інформації так і залишилась в рукописах.

Передчасна драматична смерть у 1920 році Марії Щербатової призупинила наукове вивчення валів. Поновилось воно аж у 1941 році під керівництвом А. П. Смірнова та, на жаль, було перерване війною.

Уже після війни у 1946 році до Немирова з самого Державного Ермітажу прибула Південно-Подільська археологічна експедиція на чолі з М. І. Артамоновим. Протягом одного літа члени експедиції накопали велику розмаїту кількість експонатів (понад 2 тис. екземплярів), які пізніше були поміщені до Ермітажу, де зайняли два зали під восьмим і дев'ятим номерами. Лише незначна колекція із розкопок зберігається в Інституті археології НАН України в Києві.

На теренах навіть такої величезної держави, якою був Радянський Союз, Немирівське городище виявилось одним із найбільших і

найбагатших. Але тут, правда, є ще одна і чи не найголовніша причина такої поваги до Немирова. На початку минулого століття Марія Григорівна Щербатова, яка була дуже доброю до свого народу і вміла цінувати його таланти, послала на навчання в Академію мистецтв до Петербурга сільського хлопчину з Великої Бушинки на прізвище Дець – (Тимофій чи Тихон). У нього виявився особливий хист до малярства, хоча в районі ніде ніщо з його творчості не збереглося. Він, кажуть, розписував церкви, приїжджаючи влітку до родичів. Цей хлопець, звичайно, знав за городище, а то може й бував неодноразово на них, і не раз, можливо, розповідав про них тим, хто трудився поруч. Ймовірно, що його слова й дійшли до відповідних інстанцій, згідно чого і була споряджена археологічна експедиція у Вали. Тим більш, коли до цього додати ще й і той факт, що Т. Дець був видатним спеціалістом, так як обіймав посаду головного реставратора Ермітажу, а на такі посади випадкових людей не поставлять. На превеликий жаль, наш земляк прожив недовго, він розділив трагічну долю тисяч лєнінградців, померши з голоду під час блокади міста. Проте експедиція Артемонова та два Немирівських зали в Ермітажі – це пам'ять вдячних колег нашому землякові.

На виставці в Ермітажі представлені численні предмети розкопок городища. Є там бронзові і кістяні наконечники стріл, голки, катушки та кінська зброя, виконані в характерному для скіфського мистецтва звіриному стилі (зображення фігур коней, худоби, звірів, плазунів та птахів). Зустрічається й просте сільськогосподарське та побутове знаряддя. Та особливо визначним є посуд із лощеною чорною поверхнею, прикрашений капелюрами, що відповідає вжиткам чорноліської культури. Крім виробів місцевих майстрів, тут знайдено і привізний посуд, який вироблявся в VII-IV ст. до н.е. майстрами з островів Східного Середземномор'я – Родоса і Самоса. Елінські купці привозили його місцевому населенню в обмін на пшеницю та хутро.

Ось як коментує, зокрема, гончарні вироби наших предків, науковий працівник Ермітажу Юрій Гораційович Шапіро: «Виробництво глиняного посуду, який ліпили вручну (гончарного круга ще не було), досягло в Немирівському городищі найвищої досконалості. Тут склався своєрідний місцевий художній стиль... Миски, горщики і специфічні місцеві вироби – особливі черпаки – ма-

ють гарну, досконалу форму, пропорційні частини, чорну вилощену поверхню, прикрашену ще й жолобками-капелюрами. Часто на посуд вручну або штампом наносився орнамент у вигляді паралельних зарубок, заповнених білою пастою, що утворювало на чорному фоні тонкий і легкий візерунок».

Отже, ця експозиція в Ермітажі переконливо свідчить про високий рівень на той час не тільки розвитку, а й і високої культури наших далеких пращурів.

Про результати робіт Південно-Подільської археологічної експедиції 1946-1948 років М. І. Артамонов виклав у праці «Південноподільська експедиція» (Археологічна пам'ятка УРСР. Т. І Матеріали польових досліджень інституту археології Академії наук УРСР за 1945-1946 рр. Розділ «Маршрутні експедиції». К. 1949 р., с. 257-261). Тут же знаходяться й польові записи із схематичними кресленнями С. С. Гамченка (1909 р.) і А. О. Спіцина (1910 р.).

Слід додати, що під час розкопок (1946-1948 рр.) М. І. Артамонов знайшов і ще кілька площадок трипільського поселення, не помічених С. С. Гамченком. У підсумках по питанню трипільського заселення Немирівського городища він пише, що «початкове селище з фарбованою і розписною керамікою трипільського типу було на мисі (один із трьох, на якому було побудоване «замчисько») з внутрішнім укріпленням і не виходило на північ за межі валу, що огорожує його» (див. працю «Південноподільська експедиція», с. 257).

Пізніше, у 1966 році, Немирівське вали досліджує загін Скіфослов'янської експедиції Харківського університету (керівник А. О. Моруженко). А в кінці 80-х років минулого століття востаннє Вали досліджує експедиція під керівництвом професора Вінницького педінституту П. І. Хавлюка. Матеріали цієї експедиції зберігаються у Вінницькому краєзнавчому музеї.

Немирівські Вали прийнято називати ще Скіфськими Валами чи Скіфським городищем. Чому ж їх вважають скіфськими? Невже тільки завдяки Геродоту, який у своїх історичних розвідках згадав про скіфів, як про мешканців Побужжя й згідно чого нас залучають до Скіфії? Саме із-за них історики не тільки давніші, але й і, на превеликий жаль, сьогоденні датують Немирівське городище VII –V ст. до н. е., а деякі з них навіть приписують саме будівництво Валів скіфам.

Цікаву думку щодо походження Немирівських валів висуває і М. Ю. Вахтіна. Вивчаючи грецьку кераміку (столову розписну й тарну), знайдену у Великих Валах, вона датує заснування городища першою половиною VII ст. до н. е., а точніше – 740 роком до н. е. («Грецька розписна кераміка з розкопок Немирівського городища». Археологія № 5, 1995 р., с.85-93). І це лише тільки по тому, що знайдена нею кераміка належить до цього часу.

Проте існують й інші версії щодо походження Валів. Наприклад, (за припущенням деяких дослідників), що войовничі скіфи захищали місцевий люд від нападників за данину продуктами. Хоча, якщо припустити, що жителі мали такий «потужний» захист, то навіщо насипати височенні вали? Існує імовірність й того, що населення змушене було боронитись і від самих скіфів. Але стільки часу, людей та засобів праці на зведення такої грандіозної споруди не було, адже завоювання скіфами Побужжя тривало відносно недовго?

Навіть сам М. І. Артамонов і той у «Південноподільській експедиції» робить наступний запис: «Немирівське городище є одна з найбільш визначних пам'яток скіфських часів на Україні» (с. 257). Хоча опісля, тут же, добавляє: «Тут таки згодом було і селище скіфського часу» (с. 257). І все ж таки не на «первині», а «згодом», тобто після попередніх жителів, тих же трипільців, кіммерійців.

Так, ніхто не заперечує того факту, що скіфи все таки жили певний час навіть і у Валах, залишивши там свій слід і що в ті часи городище, як стверджують розкопки, було не тільки ремісничим чи торговим місцем, а й політичним центром об'єднаних скіфських племен на території сучасного Поділля (див. працю Г. І. Смірної «Немирівське городище – загальна характеристика пам'ятника VIII-VI ст. до н.е.». Археологія № 4, 1996 р., с.67-84).

Згідно тих же тверджень Геродота нам слід думати, що саме тут, в нашому краї? перебував скіфський цар Аріант. За його словами цар прагнув дізнатись скільки скіфів перебуває під його владою (як сказали б сьогодні – провести перепис населення). А це було непросто. Адже скіфи ні писати, ні рахувати не вміли. Тоді цар наказав усім підданам і то лише чоловічої статті здати по одному наконечнику із стріл. Назбиралась ціла гора мідних наконечників. Зібравши майстрів, Аріант наказав вилити з них чашу.

Геродот пише: «А хто не бачив скіфської чаші, для тих опишу її. Вона легко вміщує в себе 600 амфор, а товщину має шість пальців». Якщо врахувати, що місткість однієї амфори біля 40 літрів – то чаша була неабияка. І загубитись вона не могла. Але де її шукати? Геродот вказує, що «між Борисфеном і Гіпанісом (так називали тоді річки Дніпро і Південний Буг) є місце, яке називається «Ексампей»... Тут і стоїть мідна посудина». По-скіфськи, «Ексампей» означає «Священні шляхи». Адреса не конкретна. Але описи Геродота не залишають сумнівів, що вона знаходиться за словами деяких місцевих дослідників... «недалеко від нашого села Райгорода. Отже, тут, біля Південного Бугу, і перебуває чаша царя Аріанта, яка за багато віків «пішла» в землю. Так що нашим краєзнавцям є що шукати» (див. газету «Подолія», № 70 від 27 червня 1996 року).

Нехай це все й і так, але це не дає нам приводу для того, щоб ми захоплювались цим, виставляли де треба і не треба на показ, адже, як-не-як, а скіфи були не нашими предками, як за це говорять ті ж самі «дослідники», а всього-на-всього завойовниками, ворогами наших предків трипільців, як, скажімо, ті ж таки монголотатари, а чи фашисти. Говорити можна, але в усякому випадку не із гордістю та помпезністю.

Тут слід додати думки й інших провідних дослідників щодо того чи варто нам все таки вважати Немирівські Вали скіфськими чи ні. Так, наприклад, В. Д. Отамановський, висвітлюючи роль, значення та місце Немирівського городища в правіковій історії не тільки Немирівщини, а й і всього Побужжя, посилаючись, правда, при цьому на Є. Сіцинського? пише, що городище є «визначним осідком сталої давньої колонізації: знайдено-бо тут в одній місцевості сліди неоліту та пізніх культур – трипільської, мідяно-бронзової й гальштанської» («Нариси з історії Поділля», Ч. I., Вінниця, 1927 р., с.34-57).

Такої ж самої думки і Г. І. Смірнова, яка в тій же праці (див. вище) пише наступне: «Внутрішня укріплена частина городища має достатньо потужний шар, в якому містяться залишки декількох різновікових поселень: трипільського, скіфського, слов'янського (древнє руського), а також пізньочорноліського, виділеного тільки в 1948 році» (с.67-84).

Але, все ж таки за, як найбільш достовірне твердження щодо походження Немирівського городища ми повинні взяти свідчення того ж таки С. С. Гамченка, за словами якого «Немирівське поселення є пам'яткою, що належить до розвинутого та пізнього Трипілья і представляє у Середньому Побужжі західну лінію розвитку цієї культури» (див. вище вказані праці).

Отже, вийшовши із цього судження вченого, можна ствердно говорити, що вік Немирівського городища становить понад 4 тисячі років. А тому твердження відносно спорудження Валів в часи скіфів і тим більш ще й ними самими відпадає само собою.

Проходили віки. Вдосконалювались знаряддя праці, прикраси і житла, стогнала земля від безкінечних війн, одні завоювники витісняли інших з нашого краю, а люди все жили на одному й тому ж місці, свято охороняючи землю праотців.

Усі ці сармати, готи, гунни, авари, угри, печеніги, половці то-що кочували тут, доки не осіли десь в Західній Європі. А народ того ж таки трипільського коріння (тепер уже, правда, слов'яни) — уличі почали господарювати на Побужжі, зокрема на території сучасної Немирівщини.

Це саме вони, уличі, проживали ось в тому «слов'янському до монгольському селищі», яке виявив у Великих Валах М. І. Артамонов під час розкопок у 1946-1948 роках («Південноподільська експедиція», с. 256). А згодом це підтвердив (в кінці 80-х років ХХ ст.) і П. І. Хавлюк, встановивши й вік цього поселення, а саме Х ст. н. е. Крім Немирівського городища він дослідив на території району ще 13 стоянок уличів.

Це саме вони, уличі, дали тому селищу ймення Мирів. Докладніше за Мирів, його устрій, життя мирівчан можна взнати, прочитавши оповідання М. Ф. Денисенка «І скликали віче у Миріві» (Газета «Колгоспні вісті», квітень-травень 1989 р.).

Навіть і після повного розорення Мирова монголо-татарами наші пращури продовжували жити на прадавніх землях, аж до тих пір поки литовські війська в 1362-1363 роках не прогнали золотоординців з їхніх земель і вони не побудували нове місто Немирів уже, правда, на новому місці, в знак нового життя, щастя та благополуччя.

Отже, десятки народів хвиля за хвилею прокотились нашою землею, не двічі і не тричі мінялося в нашому краї все: побут, гос-

подарство, соціальні відносини, мова, культура, звичаї, але ніщо не минало безслідно. Набутки століть передавались від покоління до покоління, оскільки повної зміни населення на терені Побужжя, незважаючи на всі його переміщення, ніколи не було.

Те ж, чого не могла або не вміла поки що вмістити душа народу, зберігає земля – оті сотні пам'яток минувшини, що знаходяться у нашому краї і ждуть часу, щоб передати усі свої свідчення майбутнім поколінням.

Такою ж пам'яткою минувшини є і Немирівське городище або так звані Великі Вали, які все ж таки ще ждуть своїх справжніх дослідників, щоб розкрити їм усі свої таємниці, істинність та правдивість.

Храми, які відвідали чи біля яких проїжджали учасники експедиції

с. Уланів Хмельницького району

Храм Вознесіння Господнього.

Збудований у 1777 р. за проектом Івана Григоровича-Барського.

с. Немія Могилів-Подільського району

Свято-Параскевинський храм.

Побудований у 1775 році. Церкву відвідував поет О. Пушкін, коли перебував у засланні (1820 – 24 рр.) в Молдавії. Письменник Михайло Старицький брав шлюб у Немийській церкві. Не раз бувала у місцевому храмі й мати Лесі Українки Олена Пчілка (1920 – 24 рр.). Відвідували богослужіння невістка Олени Пчілки українська письменниця Олександра Судовщикова (Грицько Григоренко) і зять, мовознавець і фольклорист, чоловік Лесі Українки Климент Квітка.

У 1937 – 38 рр., коли закривали і громили храми, Свято-Параскевинську церкву не дали знищити, а ікони і церковні цінності сховали люди. 1938 року, коли будували Могилево-Ямпільський укріпрайон, відомий генерал Карбишев, який очолював будівництво, молився у храмі св. Параскеви.

м. Могилів-Подільський

Храм великомученика Георгія Побідоносця (грецька церква)

Збудована у 1808 – 1820 рр. – кам'яна п'ятикупольна. Іконостас 5-ярусний, замовлений у Ніжині. У 1869 р. замість старої дерев'яної дзвіниці окремо від церкви збудована кам'яна 3-ярусна дзвіниця.

м. Могилів-Подільський

Храм Святителя Миколая.

Збудований у 1754 р.

м. Могилів-Подільський

Храм святого благовірного князя Олександра Невського.

Побудований у 1810 році. У 1952 році перетворений на клуб. У 1994 році повернений Православній Церкві.

смт Томашпіль

Костел Матері Божої Святого Скапулярію.

Збудований коштом Чеслава Потоцького і освячено 1842 року. 1936 року богослужіння припинено. У 1991 році повернений релігійній громаді.

м. Тульчин

Свято-Різдва Христового кафедральний собор (1786 – 1816 рр.)

Головний храм Тульчинської єпархії Української Православної Церкви.

м. Немирів

Собор Архістрати́га Михаїла.

Побудований у 2000 – 2010 рр.

м. Немирів

Свято-Троїцький собор Немирівського жіночого монастиря.

Побудований у 1876 – 1881 рр.

смт Вороновиця Вінницького району

Храм Чуда архістрати́га Михаїла.

Побудований у 1752 р. – дерев'яний триверхий, дах залізний.

**Національний банк України ввів до обігу пам'ятну
монету
«1000-ліття Лядівського Свято-Усікновенського
скельного монастиря»**

Національний банк України 17 квітня 2013 року ввів в обіг пам'ятну монету “1000-ліття Лядівського скельного монастиря” із серії “Духовні скарби України” номіналом 20 гривень.

Монета присвячена 1000-літтю від дня заснування Лядівського Свято-Усікновенського скельного монастиря Антонієм Печерським – одному з найдавніших православних монастирів, який також називають Подільським Афоном. Монастир розташований на лівому березі Дністра біля села Лядова, околиці якого належать до унікальних природних об'єктів Середнього Подністров'я.

Монету виготовлено зі срібла, категорія якості карбування – “спеціальний анциркулейтед”, маса – 62,2 г, діаметр – 50,0 мм, тираж – 3 000 штук. Гурт монети – гладкий із заглибленими написами позначення металу та його проби – Ag 925.

На аверсі монети розміщено: угорі напис півколом НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ, праворуч – малий Державний Герб України, стилізовану композицію, у центрі якої – Антоній Печерський на тлі скель, що нагадують крила, унизу – давньоруський орнамент і напис півколом ДВАДЦЯТЬ ГРИВЕНЬ, праворуч – рік карбування монети 2013.

На реверсі монети зображено: стилізований фрагмент скельного монастиря, хресний хід монахів і паломників, голуба (угорі ліворуч) і промені, що є символом Святого Духа, а також по колу напис – ЛЯДІВСЬКИЙ СВЯТО-УСІКНОВЕНСЬКИЙ СКЕЛЬНИЙ МОНАСТИР.

Художник – Микола Кочубей.

Скульптори: Роман Чайковський, Володимир Дем'яненко.

Ціна продажу пам'ятної монети “1000-ліття Лядівського Свято-Усікновенського скельного монастиря” (із футляром) – 1027 гривень. Придбати її можна в територіальних управліннях Національного банку України та в дистриб'юторів Національного банку України з продажу пам'ятних монет.

Пам'ятна монета є дійсним платіжним засобом України й обов'язкова до приймання без будь-яких обмежень за її номінальною вартістю до всіх видів платежів, а також для зарахування на розрахункові рахунки, вклади, акредитиви та для переказів.

Інформація з офіційного сайту НБУ

Сергій Гальчак

САКРАЛЬНА ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

З – 4 жовтня 2013 р. Вінниччина зустрічала поважних гостей – відомих вітчизняних істориків, пам'яткоохоронців, музейників, викладачів вищих навчальних закладів, працівників туристичної галузі на чолі з головою Національної спілки краєзнавців України, членом-кореспондентом НАН України, доктором історичних наук, професором Олександром Петровичем Реєнтом. Тоді з ініціативи правління Національної спілки краєзнавців України було здійсне-

но науково-краєзнавчу експедицію "Сакральна історія Поділля", присвячену 1000-літтю Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря. Безпосереднім же її організатором і координатором виступила Вінницька обласна організація НСКУ, очолювана доктором історичних наук, завідувачем кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Сергієм Дмитровичем Гальчаком.

Першим населеним пунктом, де учасники експедиції зробили заплановану зупинку, став древній Уланів Хмільницького району, відомий з літописних джерел ще XIV століття, а також збудованим у 1777 р. Храмом Вознесіння Господнього. Тут гостей зустріли традиційним хлібом-сіллю. Серед зустрічаючих були заступник голови Хмільницької районної державної адміністрації Сергій Петрович Маташ, Уланівський селищний голова Сергій Іванович Голубенко, ветеран праці, колишній керівник уланівського колективного господарства "Дружба", Герой Соціалістичної Праці Володимир Тадейович Вільчинський, голова правління Вінницької обласної організації НСКУ Сергій Дмитрович Гальчак, члени правління обласної краєзнавчої організації, почесні краєзнавці України Микола Никифорович Дорош, Валерій Пилипович Рекрут, краєзнавець, директор Уланівської ЗОШ I–III ступенів Олександр Ярославич Тарнавський та ін.

В Уланові на гостей чекав сюрприз – їхнє знайомство з селищем розпочалося із відвідання... дитячих ясел (завідувачка Клавдія Борисівна Чоколенко), де любов до малої батьківщини прищеплюється малюкам ще з юного віку. Впродовж багатьох років у дошкільній дитячій установі успішно функціонує дбайливо оформлена його працівниками та місцевими краєзнавцями народознавча кімната. Серед її експонатів і портрет Великого Кобзаря, і виставкові козацькі шаровари, і місцеві вишиванки, і предмети народного побуту, і сплетена з лози дитяча колиска, і ляльки-обереги, і полотняні рушники тощо...

Тут же, в Уланові, Олександр Петрович Реєнт та перший заступник голови НСКУ Руслана Вікторівна Маньковська від імені учасників експедиції поклали квіти до підніжжя встановленого 2012 р. після проведених у Хмільнику та Уланові міжнародних науково-краєзнавчих конференцій, приурочених 650-річчю вікопомної Синьоводської битви, яку все більше дослідників локалі-

зують із мальовничою місцевою річкою Сниводою, пам'ятного знака визволителям Поділля від монголо-татарського іга.

Таку ж почесну місію вони виконали і в сусідньому селі Воронівці, поклавши живі квіти до пам'ятного знака, що увіковічніює пам'ять про колишню власницю місцевого маєтку княгиню Кароліну Івановську-Вітгенштейн та великого угорського композитора, піаніста-віртуоза, диригента Ференца Ліста, який створив тут цикл музичних творів під назвою "Колоски з Воронинець".

З великим інтересом учасники експедиції ознайомилися з роботою краєзнавчого музею, відкритого в приміщенні місцевої загальноосвітньої школи, створеного її директором, провідним краєзнавцем Вінниччини, головою Хмельницької районної організації НСКУ Миколою Никифоровичем Дорошем, а також з його численними науково-краєзнавчими працями, серед яких, зокрема, книги "Топонімічний довідник Хмельницького району", "Хмельницькі світовиди", "Історичні сторінки Хмельницького краю", "Хмельницький район в датах", "Хмельницький край – праатьківська земля", "Запланований мор", "Червоний терор", "Святиня над Сниводою", "Колиска дитинства", "А пам'ять – жива", "Ференц Ліст і Кароліна Вітгенштейн: драма великого кохання", "Бути першою – її мрія", "Хмельницька земля в переклику століть", "Воронівці – моє рідне село", "Роде, наш красний", "Битва на Синій Воді 1362 року (або тасмниця річки Сниводи)", "Битва на Синій Воді 1362 року: визволення України і Поділля зокрема", "Витоки. Призабуті сторінки нашої історії. Хмельницький район", "Древній Уланів – на перехресті віків і шляхів", "Снивода – в житті моїм і долі" та ін. Він же автор-упорядник (у співавторстві зі членом НСКУ Вірою Анатоліївною Степанюк) енциклопедичного видання "Тобою, краю мій, живу... Хмельниччина: події, особи, час".

В актовій залі школи в урочистій обстановці відбувся обмін думками про стан та перспективи розгортання краєзнавчого руху в Хмельницькому районі, на Вінниччині.

А потім шлях учасників експедиції проліг до південної околиці області – берегів Дністра, в село Лядову Могилів-Подільського району, де знаходиться чи не найдревніша в Україні християнська святиня – Лядовський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир XI ст. Чимало цікавого довідалися про неї гості з розповіді автора монографічного дослідження "Монастир", доктора по-

літичних наук, кандидата філософських наук, професора Вінницького соціально-економічного інституту Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна", академіка Української академії політичних наук, Міжнародної Кадрової Академії, члена правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, голови Вінницької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Віталія Володимировича Давиденка.

За його словами, Поділля має християнські традиції, давніші київських. До Афону Антоній Печерський рухався не *terra incognita*, а протореним шляхом паломників – саме через Наддністрянщину, в обхід Великого Степу, де була небезпека від кочівників. Антоній, представник молодого тоді покоління, пішов на заклик князя Володимира приєднатися до віри, що стала державною, замолювати гріхи та кровопролиття братовбивчих війн. Коли отримав афонське благословення, тією ж дорогою 1013 року повертався додому. В дельті річки Лядової, лівої притоки Дністра, вражений дивовижною красою дністровських круч, він надовго зупинився у печері, висік у скелі келію, що донині носить його ім'я. Був тоді, мабуть, ієромонахом, згуртувавши навколо себе християнську братію. Аж потім дістався до Києва, заснував чернечий осідок – Києво-Печерську лавру. Отже маємо підстави стверджувати: Лядовський монастир давніший таки за київську святиню.

Його історія є досить цікавою і в пізніші часи. Виявляється, монастир був діючим і в період монголо-татарського іґа. Мав великий вплив на нашу та інші культури. Так, Литва, найбільша тоді в Європі язичницька держава, інкорпорувавши подільські землі, тут почала християнізуватися в православному обряді. У тому числі брати-князі Коріатовичі, які вважаються розбудовниками Вінниці, Брацлава та інших поселень краю.

З кінця XIV століття частина Поділля знаходилась під юрисдикцією Польщі. Відомо, що в 1734 році в Лядовських печерах існував уніатський базиліанський монастирок, настоятелем якого був суперіор Іосаф.

На початку XIX ст. монастир перейшов у православ'я.

І священників, і прихожан вражала цілісність давньої архітектури й ландшафту, поєднання природи і Духу. Тому не дивно, що протягом століть на скелях печерних церков відвідувачі залишили

автографи – записи руською, польською, вірменською, молдавською та тюркською мовами.

Окрема трагічна сторінка – це події, які розгорталися після Жовтневого перевороту в Російській імперії. Тоді масово чинилася наруга над монахами, священиками, культовими спорудами. Саме на хвилі тієї істерії у 1938 році знайшлася особа, котра наважилася закласти під монастир вибухівку. Вибух зруйнував усі монастирські будівлі і вони попадали у Дністер...

Цікавими були й доповнення до розповіді про історію монастиря голови Вінницького Церковно-Історичного Комітету, краєзнавця Анатолія Вацлавовича Сварчевського, якого більшість вінничан знають як Пантелеймона – насельника Лядовського монастиря.

Нині Лядовський Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир практично повністю відреставрований, відремонтований, вражає численних відвідувачів своєю величчю. Недарма увійшов до номінації "Сім чудес Вінниччини". Учасники експедиції мали можливість власноруч доторкнутися до його сакральних святинь, помилуватися неповторною красою.

Не менший інтерес викликало й знайомство зі Свято-Параскевинським храмом у с. Немія Могилів-Подільського району. Як повідав учасникам експедиції голова Могилів-Подільської районної організації НСКУ, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Валерій Васильович Войтович, побудований він у 1775 році. В 1820 – 1824 рр. його відвідував російський поет Олександр Пушкін, коли перебував у засланні в Молдавії. Тут брав шлюб відомий український письменник Михайло Старицький. Не раз бувала у ньому й мати Лесі Українки Олена Пчілка. Відвідували богослужіння невістка Олени Пчілки українська письменниця Олександра Судовщикова (Грицько Григоренко) і зять, мовознавець і фольклорист, чоловік Лесі Українки Климент Квітка.

У 1937 – 1938 рр., коли закривали і громили храми, Свято-Параскевинську церкву не дали знищити, а ікони і церковні цінності сховали люди. 1938 року, коли будували Могилево-Ямпільський укріпрайон, відомий генерал Карбишев, який очолював будівництво, молився у храмі св. Параскеви...

Неповторне враження залишила екскурсія Могилевом-Подільським, знайомство з найвідомішими храмами міста: збудованим у 1754 р. храмом Святителя Миколая, зведеними на початку 1800-х рр. храмом благовірного князя Олександра Невського, храмом великомученика Георгія Побідоносця (грецькою церквою), іншими історичними та архітектурними пам'ятками міста.

Корисною була зустріч із головою Могилів-Подільської районної державної адміністрації, членом ревізійної комісії Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Михайлом Леонтіївичем Вдовцовим, який повідав гостям багато цікавого з історії району, розповів про його здобутки, видатні постаті. Депутат міської ради, згадуваний В. В. Войтович передав щирі вітання від імені міського голови Петра Петровича Бровка та голови правління Могилів-Подільської райспоживспілки Вадима В'ячеславовича Власова, які доклали зусиль, щоб гості відчували себе достатньо комфортно.

Потім маршрут експедиції проліг у с. Буша Ямпільського району – ще одну краєзнавчу "столицю" подільського краю, теж віднесену до переліку "Семи чудес Вінниччини", де гості впродовж багатьох годин спілкувалися з молодшим науковим співробітником державного історико-культурного заповідника "Буша" Людилою Анатоліївною Редько, відвідали об'єкти заповідника, ініціатором створення якого, а також його директором є відомий в області краєзнавець Олександр Олександрович Пірняк.

Цікавим видалося знайомство з музеєм трипільської культури, обладнаним над розкопками реального поселення тієї далекої пори, унікальною пам'яткою ранньослов'янської культури – язичницьким храмом з його наскельними зображеннями, залишками фортифікаційної споруди, оборонці якої прославилися винятковим героїзмом, не здавшись у нерівному бою на милість ворогові.

Тоді, в листопаді 1654 року, 60-тисячне військо Речі Посполитої при підтримці татар обложило Бушу. Оборону очолили сотники Гречка та Зависний. Коли під час однієї нічної вилазки керівники оборони загинули, керівництво залогою взяла на себе вдова Зависного Мар'яна. В кровопролитних боях значно поріділи ряди захисників, і шляхтичам вдалося вдертися у фортецю. Тоді Мар'яна ціною власного життя підірвала пороховий льох. Під уламками фортеці знайшли смерть чимало ворогів.

Члени експедиції побували на могилі народної героїні.

Відвідали вони також музей народних ремесел, етнографічний музей "Подільська хата кінця XIX століття", музей каменотесних промислів (під відкритим небом), старе козацьке кладовище, ознайомилися з унікальними скульптурами українських каменотесів, які чи не щорічно проводять у Буші свої творчі пленери.

Проїздом побували вони й в іншому не менш відомому на Ямпільщині населеному пункті – селі Клембівці, що здавна славиться на весь світ роботами своїх вишивальниць, які ще на початку минулого століття завойовували почесні грамоти і золоті медалі на міжнародних виставках. У 1925 р. в с. Клембівці була створена промислова артіль "Жіноча праця". З кожним роком артіль розширювалася, в 1960 р. на її базі засновано фабрику художніх виробів. У 1968 р. на традиційному Лейпцігзькому ярмарку вироби фабрики удостоєні золотою медаллю.

У райцентрі Томашпіль члени експедиції оглянули костел Матері Божої Святого Скапуларію – чи не найдавнішу в селищі культуову споруду, а в Томашпільському районі – село Липівку, колективне господарство якої впродовж багатьох років очолював колишній голова Вінницької обласної ради та обласної державної адміністрації, народний депутат України Микола Євтихійович Мельник – відомий в Україні господарник, політичний та громадський діяч, автор шеститомного літературно-публіцистичного роману "В диких заростях малини", що в значній мірі є захоплюючою, літературно оформленою краєзнавчою розповіддю про липівчан, саме село, яке, не зважаючи на усі сьогоденні негаразди, розвивається, торує шлях у майбутнє (нині господарством успішно керують його донька Світлана та зять Анатолій Іванович Крачківський). Члени експедиції оглянули соціально-господарські об'єкти Липівки, мали тривалу розмову з М. Є. Мельником.

А потім шлях учасників експедиції проліг до Тульчина, де чи не кожного вражає своєю величчю Свято-Різдва Христового кафедральний собор, побудований у 1786 – 1816 рр., відомий як колишній Домініканський монастир, переданий православним у 1832 році. За словами місцевого краєзнавця Владіслава Олександровича Вігуржинського, який підключився до експедиції, у 1928 році храм було закрито і в ньому впродовж багатьох років розмішувалися театр та будинок культури. В 1991 р. його знову передали пра-

вославній громаді. В 1994 р., у зв'язку з утворенням Тульчинської єпархії Української Православної Церкви, він став її головним храмом.

В. О. Вігуржинський звернув увагу на встановлений поруч із храмом пам'ятник О. В. Суворову. В 1796 – 1797 рр. генералісимум жив і працював у Тульчині. Тут знаходилася його штаб-квартира як командуючого Південно-Західного фронту, війська якого протистояли турецьким посяганням на Подільський край. Тут він написав славнозвісну книгу "Наука перемагати".

Оповідач також нагадав, що у 1821 р. в Тульчині було створено очолене полковником П. І. Пестелем Південне товариство декабристів. Його члени обговорювали плани ліквідації царизму та кріпацтва, проект першої республіканської конституції Росії – "Руську правду", збройно виступили проти існуючого режиму.

У лютому 1821 р., серпні та листопаді 1822 р. у Тульчині бував великий російський поет О. С. Пушкін, де спілкувався з П. І. Пестелем, іншими декабристами.

З великим інтересом учасники експедиції ознайомилися з пам'яткою архітектури XVIII ст. – палацом Потоцьких, розташованому в мальовничій частині міста. Це – ще один об'єкт, віднесений до переліку "Семи чудес Вінниччини".

Згодом вони мали можливість ознайомитися з наступним унікальним історичним об'єктом, теж віднесеним до номінації "Сім чудес Вінниччини", – славнозвісним Немирівським городищем "Великі вали", розташованим на околиці Немирова та неподалік с. Сажки. Не зважаючи на більш, ніж солідний вік (фортифікаційна споруда виникла в VII – VI ст. до н. е. за скіфської доби), й досі вражають її розміри: діаметр становить близько п'яти кілометрів, а земляні оборонні вали здіймаються над довколишньою поверхнею до 8 – 10-и метрів.

У самому Немирові учасники експедиції ознайомилися із зведеним у 1876 – 1881 рр. Свято-Троїцьким жіночим монастирем та нещодавно побудованим собором Архістрати́га Михаїла, іншими культурно-історичними пам'ятками, у селищі Вороновиця Вінницького району – звернули увагу на місцевий триверхий дерев'яний храм Чуда архістрати́га Михаїла, створений руками зодчих ще в 1752 р., палац О. Ф. Можайського (винахідник першого в світі літка Олександр Федорович Можайський мешкав у Вороно-

виці в 1869–1876 рр., де наполегливо працював над створенням літального апарату. Поблизу селища проводив численні дослід з птахоподібними літаючими моделями, зупинившись, врешті, на дерев'яному планері з нерухомими крилами, змонтованому на чотириколісному візку. В червні 1880 р. він подав заявку на винайдений ним моноплан. Незабаром, 3 листопада 1881 р., департамент торгівлі і мануфактури видав йому патент на винахід першого в світі літального апарату).

На завершення науковці та краєзнавці відвідали місце розташування колишньої ставки А. Гітлера "Вервольф", що неподалік Вінниці, перетворене з ініціативи вінницьких шанувальників малої батьківщини на філію обласного краєзнавчого музею (директор член НСКУ Катерина Іванівна Висоцька).

Заключним же акордом стала дружня вечеря, влаштована почесним краєзнавцем України, кандидатом історичних наук, головою правління Вінницької облспоживспілки, членом Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Василем Васильовичем Подоляном, на якій учасники експедиції обмінялися враженнями, підбили попередні підсумки. Як зауважив голова НКСУ Олександр Петрович Реєнт, експедиція виявилася корисною й цікавою, а також своєрідним моніторингом діяльності краєзнавців області. Їхня праця та здобутки заслуговують високої оцінки.

Правові засади збереження історико-культурної спадщини в Україні

ЗАКОН УКРАЇНИ Про охорону культурної спадщини

*(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, N 39, ст.333)
{Із змінами, внесеними згідно з Кодексом N 2768-III від 25.10.2001, ВВР, 2002, N 3-4, ст. 27 - набуває чинності з 01.01.2002 року*

*Законами N 2921-III від 10.01.2002, ВВР, 2002, N 16, ст.114
N 2245-IV від 16.12.2004, ВВР, 2005, N 5, ст.114
N 997-V від 27.04.2007, ВВР, 2007, N 33, ст.440
N 574-VI від 23.09.2008, ВВР, 2009, N 8, ст.105
N 1759-VI від 15.12.2009, ВВР, 2010, N 9, ст.76
N 2518-VI від 09.09.2010, ВВР, 2011, N 4, ст.22
Кодексом N 2755-VI від 02.12.2010, ВВР, 2011, N 13-14, N 15-16, N 17, ст.112
Законами N 2856-VI від 23.12.2010, ВВР, 2011, N 29, ст.272 N 2947-VI від 13.01.2011, ВВР, 2011, N 32, ст.316 N 3038-VI від 17.02.2011, ВВР, 2011, N 34, ст.343 }*

Цей Закон регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, охороняються державою.

Охорона об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

(Прембула в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини;

об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність; { Абзац третій частини першої статті 1 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2947-VI від 13.01.2011 }

нерухомий об'єкт культурної спадщини – об'єкт культурної спадщини, який не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності;

рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини, – елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта;

пам'ятка культурної спадщини (далі – пам'ятка) – об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України; {Абзац шостий статті 1 із змінами, внесеними згідно із Законом N 574-VI від 23.09.2008 }

охорона культурної спадщини – система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини;

предмет охорони об'єкта культурної спадщини – характерна властивість об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається пам'яткою;

зони охорони пам'ятки (далі – зони охорони) – встановлювані навколо пам'ятки охоронна зона, зона регулювання забудови, зона охоронюваного ландшафту, зона охорони археологічного культурного шару, в межах яких діє спеціальний режим їх використання;

історичне населене місце – населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України;

історичний ареал населеного місця – частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку;

традиційний характер середовища – історично успадкований вигляд та об'ємно-просторова структура історичного населеного місця;

виявлення об'єкта культурної спадщини – сукупність науково-дослідних, пошукових заходів з метою визначення наявності та культурної цінності об'єкта культурної спадщини;

дослідження – науково-пошукова, науково-практична діяльність, спрямована на одержання нової інформації про об'єкти культурної спадщини, історичні населені місця, традиційний характер середовища, який є типовим для певних культур або періодів розвитку;

консервація – сукупність науково обґрунтованих заходів, які дозволяють захистити об'єкти культурної спадщини від подальших руйнувань і забезпечують збереження їхньої автентичності з мінімальним втручанням у їхній існуючий вигляд;

музеефікація – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування;

приспосовування – сукупність науково-дослідних, проектних, вишукувальних і виробничих робіт щодо створення умов для сучасного використання об'єкта культурної спадщини без зміни притаманних йому властивостей, які є предметом охорони об'єкта куль-

турної спадщини, в тому числі реставрація елементів, які становлять історико-культурну цінність;

реабілітація – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єктів культурної спадщини;

ремонт – сукупність проектних, вишукувальних і виробничих робіт, спрямованих на покращення технічного стану та підтримання в експлуатаційному стані об'єкта культурної спадщини без зміни властивостей, які є предметом охорони об'єкта культурної спадщини;

реставрація – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням збереження їхньої автентичності;

зміна об'єкта культурної спадщини – дії, що призводять чи можуть призвести до часткового або повного зникнення предмета охорони об'єкта культурної спадщини;

щойно виявлений об'єкт культурної спадщини – об'єкт культурної спадщини, який занесено до Переліку об'єктів культурної спадщини відповідно до цього Закону. { Статтю 1 доповнено абзацом двадцять другим згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010 }

{ Стаття 1 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004 }

Стаття 2. Класифікація об'єктів культурної спадщини

1. За типами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

споруди (витвори) – твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

комплекси (ансамблі) – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;

визначні місця – зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

2. За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

археологічні – рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою і є невідтворюним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

історичні – будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

об'єкти монументального мистецтва – твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

об'єкти архітектури – окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів; { Абзац п'ятій частини другої статті 2 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

об'єкти містобудування – історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей; { Абзац частини другої статті 2 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

об'єкти садово-паркового мистецтва – поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами; ландшафтні - природні території, які мають історичну цінність;

об'єкти науки і техніки – унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

{ Стаття 2 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004 }

Розділ II

УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 3. Органи управління у сфері охорони культурної спадщини

1. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини.

До спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини (далі – органи охорони культурної спадщини) належать:

центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій;

органи охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій;

органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування.

2. На території зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та в умовах виникнення інших надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру управління охороною культурної спадщини здійснюється Адміністрацією зони та центральним органом виконавчої влади з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи відповідно до Закону України "Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи" і цього Закону.

3. Органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування населених пунктів, занесених до Списку історичних насе-

лених місць України, утворюються органами місцевого самоврядування за погодженням із центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

4. Орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій підконтрольні і підзвітні відповідним органам виконавчої влади та центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини в межах, передбачених законом.

5. Органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування з питань, передбачених підпунктом 5 пункту "б" частини першої статті 31 і підпунктом 10 пункту "б" статті 32 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні", підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

6. Рішення (розпорядження, дозволи, приписи, постанови) органів охорони культурної спадщини, прийняті в межах їхньої компетенції, є обов'язковими для виконання юридичними і фізичними особами.

7. Рішення (розпорядження, дозволи, приписи, постанови) центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, прийняті в межах його компетенції, є обов'язковими для виконання органами охорони культурної спадщини.

8. Рішення органів охорони культурної спадщини, що суперечать Конституції України, іншим актам законодавства, рішенням Конституційного Суду України та актам міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, можуть бути скасовані центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

(Стаття 3 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 4. Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері охорони культурної спадщини

До повноважень Кабінету Міністрів України у сфері охорони культурної спадщини належить:

- здійснення державної політики;
- здійснення державного контролю;

занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та внесення змін до нього щодо пам'яток національного значення;

подання у відповідні міжнародні інстанції пропозиції про занесення пам'ятки до Списку всесвітньої спадщини;

надання дозволу на переміщення (перенесення) пам'ятки національного значення;

затвердження Списку історичних населених місць України та змін, внесених до нього;

оголошення комплексів (ансамблів) пам'яток історико-культурними заповідниками державного значення та територій історико-культурними заповідними територіями; { Абзац восьмий статті 4 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

затвердження нормативів і методик грошової оцінки пам'ятки. (Стаття 4 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 5. Повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини

До повноважень центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини належить:

1) контроль за виконанням цього Закону, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини;

2) реалізація державної політики з питань охорони культурної спадщини;

3) розроблення, затвердження та погодження нормативно-правових актів, розроблення та погодження державних програм охорони культурної спадщини;

4) ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, здійснення координації та контролю за паспортизацією нерухомих об'єктів культурної спадщини;

5) координація робіт з виявлення, дослідження та документування об'єктів культурної спадщини; { Пункт 5 статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010 }

6) подання Кабінету Міністрів України пропозицій про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та про внесення змін до нього щодо пам'яток національного значення;

7) занесення об'єктів культурної спадщини місцевого значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та внесення змін до нього щодо пам'яток місцевого значення;

8) подання Кабінету Міністрів України пропозиції про переміщення (перенесення) пам'ятки національного значення;

9) надання дозволу на переміщення (перенесення) пам'яток місцевого значення;

10) забезпечення юридичним і фізичним особам доступу до інформації, що міститься у Державному реєстрі нерухомих пам'яток України;

11) подання Кабінету Міністрів України пропозицій про затвердження Списку історичних населених місць України та про внесення змін до нього;

12) оголошення топографічно визначених територій чи водних об'єктів, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, охоронюваними археологічними територіями;

13) забезпечення публікації Державного реєстру нерухомих пам'яток України та внесення до нього змін;

14) визначення меж територій пам'яток національного значення та затвердження їх зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць;

15) затвердження державних норм та правил з питань охорони культурної спадщини, а щодо пам'яток архітектури та містобудування – спільно з центральним органом виконавчої влади з питань будівництва, містобудування та архітектури;

16) здійснення нагляду за виконанням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування й музеєфікації пам'яток та інших робіт на пам'ятках. Ці повноваження можуть бути делеговані іншим органам охорони культурної спадщини відповідно до закону;

17) встановлення режиму використання пам'яток національного значення, їхніх територій, зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць;

18) здійснення науково-методичного керівництва у питаннях охорони культурної спадщини, затвердження методик та правил дослідження об'єктів культурної спадщини;

19) погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових,

земляних робіт на пам'ятках національного значення, їх територіях, в історико-культурних заповідниках, на історико-культурних заповідних територіях, у зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, а також програм і проектів, реалізація яких може позначитися на об'єктах культурної спадщини. Ці повноваження можуть бути делеговані органам охорони культурної спадщини нижчого рівня відповідно до закону; { Пункт 19 статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законами N 2518-VI від 09.09.2010, N 3038-VI від 17.02.2011 }

20) призначення відповідних охоронних заходів щодо пам'яток національного значення та їхніх територій у разі виникнення загрози їх руйнування або пошкодження внаслідок дії природних факторів або проведення будь-яких робіт;

21) заборона будь-якої діяльності юридичних або фізичних осіб, яка створює загрозу об'єкту культурної спадщини або порушує законодавство у сфері охорони культурної спадщини;

22) надання дозволів на проведення робіт на пам'ятках національного значення, їхніх територіях та в зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць;

23) видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток національного значення, припинення робіт на цих пам'ятках, їхніх територіях та в зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, якщо ці роботи здійснюються за відсутності затверджених або погоджених із відповідними органами охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

24) надання дозволів на відновлення земляних робіт;

25) погодження відчуження або передачі пам'яток національного значення їхніми власниками чи уповноваженими ними органами іншим особам у володіння, користування або управління;

26) управління в порядку, встановленому законом, історико-культурними заповідниками державного значення; { Пункт 26 статті 5 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

27) погодження охоронних договорів на пам'ятки національного значення;

28) погодження проектів відведення земельних ділянок, у тому числі тих, що призначаються для сільськогосподарських потреб, погодження зміни землевласника, землекористувача на території пам'яток та в їх охоронних зонах, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць. Ці повноваження можуть бути делеговані органам охорони культурної спадщини нижчого рівня відповідно до закону; { Пункт 28 статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010 }

29) затвердження правил встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій, затвердження їхніх зразків;

30) застосування фінансових санкцій за порушення цього Закону;

31) формування і розміщення державного замовлення, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування пам'яток та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;

32) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини щорічно звітує перед Кабінетом Міністрів України та громадськістю про стан збереження об'єктів культурної спадщини.

{ Статтю 5 доповнено частиною другою згідно із Законом N 2947-VI від 13.01.2011 } { Стаття 5 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004 }

Стаття 6. Повноваження інших органів охорони культурної спадщини

1. До повноважень органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій відповідно до їхньої компетенції належить:

1) здійснення контролю за виконанням цього Закону, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини;

2) подання пропозицій центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини про занесення об'єктів куль-

турної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та про внесення змін до нього;

3) забезпечення юридичним і фізичним особам доступу до інформації, що міститься у витягах з Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також надання інформації щодо програм та проектів будь-яких змін у зонах охорони пам'яток та в історичних ареалах населених місць;

4) визначення меж територій пам'яток місцевого значення та затвердження їхніх зон охорони;

5) встановлення режиму використання пам'яток місцевого значення, їхніх територій, зон охорони;

6) забезпечення захисту об'єктів культурної спадщини від загрози знищення, руйнування або пошкодження;

7) забезпечення виготовлення, складання і передачі центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини наукової документації з описами та фіксацією об'єктів культурної спадщини, а в разі отримання дозволу на їх переміщення (перенесення) – демонтаж із них елементів, які становлять культурну цінність, з метою збереження;

8) організація розроблення та погодження відповідних програм охорони культурної спадщини;

9) погодження відповідних програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт, реалізація яких може позначитися на стані пам'яток місцевого значення, їх територій і зон охорони, та виконання інших повноважень, делегованих центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини відповідно до закону; { Пункт 9 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом N 3038-VI від 17.02.2011 }

10) погодження проектів відведення земельних ділянок, у тому числі тих, що призначаються для сільськогосподарських потреб, погодження зміни землевласника, землекористувача в межах повноважень, делегованих центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини; { Пункт 10 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010 }

11) виконання функції замовника, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реа-

білітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування об'єктів культурної спадщини та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;

12) призначення відповідних охоронних заходів щодо пам'яток місцевого значення та їхніх територій у разі виникнення загрози їх руйнування або пошкодження внаслідок дії природних факторів або проведення будь-яких робіт;

13) надання дозволів на проведення робіт на пам'ятках місцевого значення (крім пам'яток археології), їхніх територіях та в зонах охорони, на щойно виявлених об'єктах культурної спадщини, реєстрація дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок; { Пункт 13 частини першої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010 }

14) видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток місцевого значення, припинення робіт на пам'ятках, їхніх територіях та в зонах охорони, якщо ці роботи проводяться за відсутності затверджених або погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

15) надання відповідних дозволів на відновлення земляних робіт;

16) погодження відчуження або передачі пам'яток місцевого значення їхніми власниками чи уповноваженими ними органами іншим особам у володіння, користування або управління;

17) укладення охоронних договорів на пам'ятки;

18) управління в порядку, встановленому законом, історико-культурними заповідниками державного чи місцевого значення; { Пункт 18 частини першої статті 6 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

19) подання пропозиції центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини про занесення відповідної території до Списку історичних населених місць України;

20) застосування фінансових санкцій за порушення цього Закону;

21) забезпечення в установленому законодавством порядку виготовлення, встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій;

22) інформування центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування пам'яток, що знаходяться на їх території. Ці повноваження можуть бути делеговані органам охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій, органам охорони культурної спадщини місцевого самоврядування за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини відповідно до закону;

23) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

2. До повноважень органів охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій, органів охорони культурної спадщини місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції належить:

1) забезпечення виконання цього Закону, інших нормативно-правових актів про охорону культурної спадщини на відповідній території;

2) подання пропозицій органу охорони культурної спадщини вищого рівня про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, внесення змін до нього та про занесення відповідної території до Списку історичних населених місць України;

3) забезпечення юридичним і фізичним особам доступу до інформації, що міститься у витягах з Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також надання інформації щодо програм та проектів будь-яких змін у зонах охорони пам'яток та в історичних ареалах населених місць;

4) забезпечення дотримання режиму використання пам'яток місцевого значення, їх територій, зон охорони;

5) забезпечення захисту об'єктів культурної спадщини від загрози знищення, руйнування або пошкодження;

6) організація розроблення відповідних програм охорони культурної спадщини;

7) надання висновків щодо відповідних програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках місцевого значення, історико-культурних заповідних територіях та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних

ареалах населених місць, а також програм та проектів, реалізація яких може позначитися на стані об'єктів культурної спадщини; { Пункт 7 частини другої статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законами N 2518-VI від 09.09.2010, N 3038-VI від 17.02.2011 }

8) організація відповідних охоронних заходів щодо пам'яток місцевого значення та їх територій у разі виникнення загрози їх пошкодження або руйнування внаслідок дії природних факторів чи проведення будь-яких робіт;

9) видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток місцевого значення, припинення робіт на цих пам'ятках, їх територіях та в зонах охорони, якщо ці роботи проводяться за відсутності затверджених або погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

10) надання висновків щодо відчуження або передачі пам'яток місцевого значення їх власниками чи уповноваженими ними органами іншим особам у володіння, користування або управління;

11) укладення охоронних договорів на пам'ятки в межах повноважень, делегованих органом охорони культурної спадщини вищого рівня відповідно до закону;

12) забезпечення в установленому законодавством порядку виготовлення, встановлення та утримання охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їх територій;

13) підготовка пропозицій та проектів розпоряджень щодо проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування об'єктів культурної спадщини, відповідного використання пам'яток та подання їх на розгляд відповідному органу виконавчої влади;

14) популяризація справи охорони культурної спадщини на відповідній території, організація науково-методичної, експозиційно-виставкової та видавничої діяльності у цій сфері;

15) виконання функції замовника, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування об'єктів культурної спадщини та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;

16) підготовка пропозицій до програм соціально-економічного розвитку відповідної території і проектів місцевого бюджету та подання їх на розгляд відповідному органу виконавчої влади;

17) надання висновків щодо відведення земельних ділянок, у тому числі тих, що призначаються для сільськогосподарських потреб, погодження зміни землевласника, землекористувача – в межах повноважень, визначених органом охорони культурної спадщини вищого рівня;

18) інформування органів охорони культурної спадщини вищого рівня про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування пам'яток, що знаходяться на їх території;

19) участь в організації підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників у сфері охорони культурної спадщини;

20) організація досліджень об'єктів культурної спадщини, які потребують рятівних робіт;

21) застосування фінансових санкцій за порушення цього Закону;

22) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

3. Органи охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій та органи охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій, органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування щорічно звітують перед центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та громадськістю про стан збереження об'єктів культурної спадщини.

{ Статтю 6 доповнено новою частиною згідно із Законом N 2947-VI від 13.01.2011 }

4. Голови обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та сільські, селищні, міські голови призначають на посаду і звільняють з посади керівників відповідних органів охорони культурної спадщини за погодженням з органом охорони культурної спадщини вищого рівня відповідно до закону.

{ Стаття 6 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004 }

Стаття 6-1. Порядок надання дозволів, погоджень і висновків органами охорони культурної спадщини

Дозволи, погодження і висновки, передбачені цим Законом, надаються органами охорони культурної спадщини безоплатно.

Рішення про надання або про відмову в наданні дозволу, погодження чи висновку приймається органом охорони культурної спадщини протягом одного місяця з дня подання фізичною чи юридичною особою відповідних документів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Набуття суб'єктом господарювання права на провадження будь-яких дій щодо здійснення господарської діяльності на об'єктах культурної спадщини за декларативним принципом забороняється.

{ Закон доповнено статтею 6-1 згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010 }

Стаття 7. Науково-методичні ради, консультативні ради з питань охорони культурної спадщини

1. Для розгляду наукових рекомендацій та пропозицій щодо розроблення основних напрямів розвитку охорони культурної спадщини, обговорення найважливіших програм, проектів з питань охорони культурної спадщини центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим створюють науково-методичні ради з провідних учених і висококваліфікованих фахівців-практиків.

Склад науково-методичних рад і положення про них затверджуються відповідно центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та органом охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим. Витрати на роботу цих рад здійснюються зазначеними органами охорони культурної спадщини.

2. Для погодженого вирішення питань щодо охорони культурної спадщини на територіях областей, міст Києва та Севастополя, інших населених пунктів органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій можуть створювати консультативні ради з провідних учених і висококваліфікованих фахівців-практиків.

Консультативні ради діють на підставі типового положення, що затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Склад консультативної ради затверджується керівником відповідного органу охорони культурної спадщини. Витрати на роботу цих рад здійснюються зазначеними органами охорони культурної спадщини.

Стаття 8. Залучення фахівців та населення до охорони культурної спадщини

1. Органи охорони культурної спадщини можуть залучати до роботи за їхньою згодою досвідчених фахівців у сфері охорони культурної спадщини, а також громадян на правах громадських інспекторів для спостереження за станом зберігання та використання пам'яток, їхніх територій і зон охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць.

2. Органи охорони культурної спадщини можуть винагороджувати залучуваних фахівців та громадян на правах громадських інспекторів, а також відшкодовувати їм витрати, пов'язані з виконанням доручень щодо охорони культурної спадщини, за рахунок коштів, призначених для фінансування охорони культурної спадщини в порядку, що встановлюється центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Стаття 9. Доступ до об'єктів культурної спадщини

Право безумовного доступу до об'єктів культурної спадщини з метою їх обстеження, ознайомлення зі станом зберігання, характером та способом використання, ведення реставраційних робіт, одержання відповідних даних, наукового вивчення мають особи, уповноважені на це органами охорони культурної спадщини.

Власник об'єкта культурної спадщини або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, виконавець реставраційних робіт зобов'язані допускати уповноважених органами охорони культурної спадщини осіб для виконання ними своїх обов'язків до об'єктів культурної спадщини та на їхню територію.

Стаття 10. Сприяння органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування діяльності щодо охорони культурної спадщини

Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування сприяють:

діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських, науково-дослідних, проектних організацій, установ та підприємств різних форм власності щодо охорони культурної спадщини;

підприємствам будівельних матеріалів і виробів, спеціалізованим організаціям та майстерням щодо виконання робіт з ремонту, реставрації, реабілітації пам'яток;

підготовці фахівців з охорони культурної спадщини.

Стаття 11. Участь підприємств, закладів науки, освіти та культури, громадських організацій, громадян в охороні культурної спадщини

Підприємства усіх форм власності, заклади науки, освіти та культури, громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини в роботі з охорони культурної спадщини, можуть встановлювати шефство над об'єктами культурної спадщини з метою забезпечення їх збереження, сприяють державі у здійсненні заходів з охорони об'єктів культурної спадщини і поширенні знань про них, беруть участь у популяризації культурної спадщини серед населення, сприяють її вивченню дітьми та молоддю, залучають громадян до її охорони.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури сприяє залученню широких верств населення до участі в охороні культурної спадщини, здійснює пропаганду культурної спадщини і законодавства про її охорону, громадський контроль за її збереженням, використанням, консервацією, реставрацією, реабілітацією, музеєфікацією та ремонтом, сприяє роботі органів охорони культурної спадщини.

Незалежні групи спеціалістів з ініціативи об'єднань громадян, органів охорони культурної спадщини, а також інших органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за рахунок їх власних коштів або на громадських засадах можуть здійснювати громадську експертизу з питань охорони культурної спадщини. Висновки даної експертизи можуть враховуватися органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування при прийнятті відповідних рішень згідно із законом.

(Стаття 11 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 12. Експерсійне відвідування пам'яток

Органи охорони культурної спадщини забезпечують по можливості вільний доступ до пам'яток з метою їх експерсійного відвідування, якщо вони вважаються придатними для цього. Власник пам'ятки або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані за погодженням з органами охорони культурної спадщини організувати такий доступ. Порядок цього доступу встановлюється охоронними договорами.

Розділ III

ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 13. Державний реєстр нерухомих пам'яток України

1. Об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності відповідно до їхньої археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Реєстр) за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки. Порядок визначення категорій пам'яток встановлюється Кабінетом Міністрів України. Із занесенням до Реєстру на об'єкт культурної спадщини, на всі його складові елементи, що становлять предмет його охорони, поширюється правовий статус пам'ятки.

{ Частина перша статті 13 із змінами, внесеними згідно із Законами N 2245-IV від 16.12.2004, N 2518-VI від 09.09.2010 }

2. Не підлягають державній реєстрації об'єкти, що є сучасними копіями існуючих пам'яток або спорудами (витворами), створеними за старовинними проектами чи науковими реконструкціями, в тому числі масові тиражовані копії.

Стаття 14. Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру та внесення змін до нього

1. Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру та внесення змін до нього (вилучення з Реєстру, зміна категорії пам'ятки) проводяться відповідно до категорії пам'ятки:

а) пам'ятки національного значення – постановою Кабінету Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини протягом одного року з

дня одержання подання; { Пункт "а" частини першої статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2947-VI від 13.01.2011 }

б) пам'ятки місцевого значення – рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням відповідних органів охорони культурної спадщини або за поданням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських організацій, до статутних завдань яких належать питання охорони культурної спадщини, протягом одного місяця з дня одержання подання.

2. Об'єкт культурної спадщини до вирішення питання про його реєстрацію як пам'ятки вноситься до Переліку об'єктів культурної спадщини і набуває правового статусу щойно виявленого об'єкта культурної спадщини, про що відповідний орган охорони культурної спадщини в письмовій формі повідомляє власника цього об'єкта або уповноважений ним орган (особу).

Переліки об'єктів культурної спадщини затверджуються рішеннями відповідних органів охорони культурної спадщини.

Порядок обліку об'єктів культурної спадщини визначає центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

{ Частина друга статті 14 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

3. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини видає власнику пам'ятки або уповноваженому ним органу свідоцтво про реєстрацію об'єкта культурної спадщини як пам'ятки. Це повноваження може бути делеговано іншим органам охорони культурної спадщини відповідно до закону.

4. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини надає органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органам охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, органам охорони культурної спадщини місцевого самоврядування витяги з Реєстру щодо пам'яток, які розташовані на їхніх територіях.

{ Стаття 14 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004 }

Стаття 15. Вилучення пам'ятки з Реєстру

Вилучення пам'ятки з Реєстру здійснюється лише у разі:
якщо пам'ятку зруйновано;

якщо пам'ятка археології, що не виявлена в наземних обсягових формах, досліджена на всій площі і по всій глибині культурного шару і при цьому не виявлено об'єктів культурної спадщини, які підлягають консервації або музеєфікації на місці та подальшому використанню;

якщо пам'ятка втратила предмет охорони.

(*Стаття 15 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004*)

Стаття 16. Інформування про об'єкти культурної спадщини, занесені до Реєстру

1. Інформування про об'єкти культурної спадщини, занесені до Реєстру, провадиться шляхом:

публікації Реєстру та внесених до нього змін;

встановлення охоронних дощок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій незалежно від форм власності.

2. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини забезпечує публікацію Реєстру та внесених до нього змін у спеціалізованому періодичному виданні.

Розділ IV

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ПАМ'ЯТКИ

Стаття 17. Суб'єкти права власності на пам'ятки

Пам'ятка, крім пам'ятки археології, може перебувати у державній, комунальній або приватній власності. Суб'єкти права власності на пам'ятку визначаються згідно із законом.

Усі пам'ятки археології, в тому числі ті, що знаходяться під водою, включаючи пов'язані з ними рухомі предмети, є державною власністю. Такі рухомі предмети підлягають віднесенню до державної частини Музейного фонду України, обліку та збереженню у порядку, визначеному законодавством.

Право власності на скарб, що є пам'яткою, визначається в порядку, встановленому Цивільним кодексом України. { Статтю 17 доповнено частиною згідно із Законом N 997-V від 27.04.2007 }

У документі, який посвідчує право власності на пам'ятку, обов'язково вказуються категорія пам'ятки, дата і номер рішення про її державну реєстрацію.

Землі, на яких розташовані пам'ятки археології, перебувають у державній власності або вилучаються (викуповуються) у державну власність в установленому законом порядку, за винятком земельних ділянок, на яких розташовуються пам'ятки археології – поля давніх битв.

(Стаття 17 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 18. Здійснення права власності на об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками

1. Об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками (за винятком пам'яток, відчуження або передача яких обмежується законодавчими актами України) можуть бути відчужені, а також передані власником або уповноваженим ним органом у володіння, користування чи управління іншій юридичній або фізичній особі за наявності погодження відповідного органу охорони культурної спадщини. { Абзац перший частини першої статті 18 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2245-IV від 16.12.2004 }

{ Абзац другий частини першої статті 18 виключено на підставі Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

Пам'ятка може бути приватизована лише за умови укладення майбутнім власником з відповідним органом охорони культурної спадщини попереднього договору про укладення в майбутньому охоронного договору на пам'ятку (її частину) з викладенням його істотних умов, у тому числі щодо цільового використання пам'ятки, робіт, які майбутній власник зобов'язується провести на пам'ятці з метою утримання її в належному стані. { Частину першу статті 18 доповнено абзацом згідно із Законом N 574-VI від 23.09.2008 }

Перелік пам'яток, які не підлягають приватизації, затверджується Верховною Радою України.

Пам'ятка національного значення, що перебуває у державній чи комунальній власності і потребує спеціального режиму охорони, може надаватися у користування за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

2. Особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, за винятком наймача державної або комунальної квартири (будинку), забороняється передавати цю пам'ятку у володіння, користування чи управління іншій особі без погодження відповідного органу охорони культурної спадщини.

{ Частина друга статті 18 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010 }

Стаття 19. Грошова оцінка пам'ятки

Кожна пам'ятка має майнову цінність, що обчислюється у грошовій одиниці України. Пам'ятки підлягають грошовій оцінці за нормативами і методиками, що затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Стаття 20. Право привілеєвої купівлі пам'яток

1. У разі продажу пам'ятки (крім пам'ятки, яка не підлягає приватизації) власник або уповноважений ним орган зобов'язаний у письмовій формі повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини із зазначенням ціни та інших умов продажу. (Частина перша статті 20 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

2. Центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини має право привілеєвої купівлі пам'ятки національного значення. Орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування мають право привілеєвої купівлі пам'ятки місцевого значення. У разі відмови від здійснення цього права чи нездійснення його протягом місяця з дня одержання повідомлення власник або уповноважений ним орган має право на продаж пам'ятки. (Абзац перший частини другої статті 20 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Право привілеєвої купівлі пам'ятки не застосовується, коли покупцем пам'ятки, яка перебуває у приватній власності, є діти, дружина і батьки або, за їх відсутності, брати і сестри, а також дід та бабка як з боку батька, так і з боку матері, і небожі та небоги продавця.

Стаття 21. Примусове відчуження або викуп пам'яток

1. Якщо в результаті дій або бездіяльності власника пам'ятки їй загрожує пошкодження або знищення, відповідний орган охорони культурної спадщини робить власнику пам'ятки відповідне попередження.

{ Частина перша статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010 }

2. Якщо власник пам'ятки не вживе заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом відповідного органу охорони культурної спадщини може постановити рішення про її викуп.

{Частина друга статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

3. У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки позов про її викуп може бути пред'явлено без попередження.

4. Викуплена пам'ятка переходить у власність держави.

Викупна ціна пам'ятки визначається за згодою сторін, а в разі спору – судом.

{Стаття 21 в редакції Закону N 997-V від 27.04.2007}

Розділ V

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК

Стаття 22. Заборона знесення, зміни, заміни пам'яток та порядок їх переміщення (перенесення)

Пам'ятки, їхні частини, пов'язане з ними рухоме та нерухоме майно забороняється зносити, змінювати, замінювати, переміщувати (переносити) на інші місця.

Переміщення (перенесення) пам'ятки на інше місце допускається як виняток у випадках, коли неможливо зберегти пам'ятку на місці, за умови проведення комплексу наукових досліджень з вивчення та фіксації пам'ятки (обміри, фотофіксація тощо).

Фінансування всіх заходів з вивчення, фіксації, переміщення (перенесення) пам'яток, що підлягають переміщенню (перенесенню) відповідно до цього Закону, провадиться за рахунок коштів замовника робіт, які викликали необхідність переміщення (перенесення) пам'яток. Якщо переміщення (перенесення) пам'яток є необхідним внаслідок дії непереборної сили, вивчення та фіксація пам'ятки провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України.

(Стаття 22 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 23. Охоронні договори

Усі власники пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин або уповноважені ними органи (особи) не-

залежно від форм власності на ці об'єкти зобов'язані укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронний договір. {Частина перша статті 23 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

При передачі пам'ятки, щойно виявленого об'єкта культурної спадщини чи її (його) частини у володіння, користування чи управління іншій особі істотною умовою договору про таку передачу є забезпечення особою, якій передається пам'ятка, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини чи її (його) частина, збереження пам'ятки, щойно виявленого об'єкта культурної спадщини чи її (його) частини відповідно до вимог цього Закону та умов охоронного договору, укладеного власником або уповноваженим ним органом (особою) з відповідним органом охорони культурної спадщини.

{Статтю 23 доповнено новою частиною згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Порядок укладання охоронних договорів та їхні типові форми затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Відсутність охоронного договору не звільняє особу від обов'язків, що впливають із цього Закону.

Стаття 24. Утримання та використання пам'яток

1. Власник або уповноважений ним орган, користувач зобов'язані утримувати пам'ятку в належному стані, своєчасно провадити ремонт, захищати від пошкодження, руйнування або знищення відповідно до цього Закону та охоронного договору.

2. Використання пам'ятки повинно здійснюватися відповідно до режимів використання, встановлених органами охорони культурної спадщини, у спосіб, що потребує якнайменших змін і доповнень пам'ятки та забезпечує збереження її матеріальної автентичності, просторової композиції, а також елементів обладнання, упорядження, оздобу тощо.

Режими використання пам'яток встановлює:

центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини щодо пам'яток національного значення;

орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій щодо пам'яток місцевого значення. (Абзац четвертий

частини другої статті 24 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2245-IV від 16.12.2004)

3. Забороняється змінювати призначення пам'ятки, її частин та елементів, робити написи, позначки на ній, на її території та в її охоронній зоні без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини. (Частина третя статті 24 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

4. У разі виникнення загрози для збереженості пам'ятки її власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані негайно повідомити про це орган охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та орган місцевого самоврядування, на території якого розташована пам'ятка.

5. Розміщення реклами на пам'ятках національного значення, в межах зон охорони цих пам'яток, історичних ареалів населених місць дозволяється за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Ці повноваження можуть бути делеговані іншим органам охорони культурної спадщини відповідно до закону.

Розміщення реклами на пам'ятках місцевого значення, в межах зон охорони цих пам'яток дозволяється за погодженням з органом охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим чи органами охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Ці повноваження можуть бути делеговані органам охорони культурної спадщини нижчого рівня відповідно до закону.

(Частина п'ята статті 24 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 25. Надання об'єктів культурної спадщини, що є пам'ятками, в користування юридичним та фізичним особам

1. Надання об'єктів культурної спадщини, що є пам'ятками, в користування юридичним та фізичним особам з науковою, культурно-освітньою, туристичною та іншою метою здійснюється з дотриманням встановлених цим Законом вимог.

{Частина перша статті 25 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

2. Юридичні та фізичні особи, у користуванні яких перебувають пам'ятки, відповідають за їхню збереженість і зобов'язані дотримувати вимог органів охорони культурної спадщини.

3. Юридичні та фізичні особи зобов'язані забезпечити збереженість пам'яток на землях, якими вони користуються, та укласти з органами охорони культурної спадщини охоронні договори.

Стаття 26. Консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт та пристосування пам'яток

1. Консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт, пристосування пам'яток національного значення здійснюються лише за наявності письмового дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини на підставі погодженої з ним науково-проектної документації.

Консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт, пристосування пам'яток місцевого значення здійснюються за наявності письмового дозволу органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій відповідно до їхньої компетенції, на підставі погодженої з ними науково-проектної документації.

Розробленню проектів консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту, пристосування пам'яток передують проведення необхідних науково-дослідних робіт, у тому числі археологічних і геологічних. {Статтю 23 доповнено абзацом третім згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

У складі організаційно-функціональної структури підприємства – виконавця робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту, пристосування пам'яток мають передбачатися підрозділи та/або фахівці, які забезпечують виконання відповідних виробничо-технічних, виробничих функцій. {Статтю 23 доповнено абзацом четвертим згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Головний архітектор проекту, керівники та виконавці робіт повинні мати освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні для проведення відповідних робіт. {Статтю 23 доповнено абзацом п'ятим згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

{Частина другу статті 26 виключено на підставі Закону N 1759-VI від 15.12.2009}

3. Роботи із збереження об'єктів культурної спадщини проводяться згідно з реставраційними нормами та правилами, погодженими центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Будівельні норми та правила застосовуються у разі проведення робіт із збереження об'єкта культурної спадщини лише у випадках, що не суперечать інтересам збереження цього об'єкта.

(Стаття 26 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 27. Забезпечення заходів щодо охорони пам'яток

1. У разі, коли пам'ятці загрожує небезпека пошкодження, руйнування чи знищення, власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, зобов'язані привести цю пам'ятку до належного стану (змінити вид або спосіб її використання, провести роботи з її консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування).

2. Якщо власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, самостійно не здійснюють заходів, передбачених у частині першій цієї статті, то відповідний орган охорони культурної спадщини може зобов'язати їх здійснити ці заходи, видавши відповідне розпорядження.

3. У разі, коли власник або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління, не в змозі виконати розпорядження органу охорони культурної спадщини щодо охорони пам'ятки, орган охорони культурної спадщини може вжити необхідних заходів самостійно (повністю або частково), профінансувавши їх за рахунок спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини.

Стаття 28. Вимоги органів протипожежної, санітарної, екологічної охорони та інших зацікавлених органів

Вимоги органів протипожежної, санітарної, екологічної охорони та інших зацікавлених органів щодо умов утримання та використання пам'яток не можуть призводити до змін пам'яток і не повинні погіршувати їхню естетичну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність.

Стаття 29. Обов'язки фізичних та юридичних осіб, діяльність яких може негативно позначитися на стані пам'яток

На фізичну або юридичну особу, діяльність якої негативно позначається на стані пам'ятки (створює загрозу знищення, руйну-

вання, пошкодження, спотворення пам'ятки), покладається обов'язок вжити заходів, погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини, для запобігання такій загрозі та підтримання пам'ятки в належному стані за власні кошти.

Стаття 30. Заборона діяльності, яка створює загрозу пам'яткам

Органи охорони культурної спадщини зобов'язані заборонити будь-яку діяльність юридичних або фізичних осіб, що створює загрозу пам'ятці або порушує законодавство, державні стандарти, норми і правила у сфері охорони культурної спадщини.

Приписи органів охорони культурної спадщини є обов'язковими для виконання всіма юридичними та фізичними особами.

Органи місцевого самоврядування, на території яких не створено органів охорони культурної спадщини, зобов'язані заборонити будь-яку діяльність юридичних або фізичних осіб, що створює загрозу пам'ятці, негайно повідомивши про це відповідний орган охорони культурної спадщини місцевого органу виконавчої влади.

Органи місцевого самоврядування зобов'язані повідомляти відповідні органи охорони культурної спадщини про бездіяльність власника або уповноваженого ним органу, особи, яка набула права володіння, користування чи управління, що створює загрозу пам'ятці.

Розділ VI

ЗАХИСТ ТРАДИЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ СЕРЕДОВИЩА ТА ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 31. Охоронювані археологічні території

1. Топографічно визначені території чи водні об'єкти, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, за поданням відповідного органу охорони культурної спадщини можуть оголошуватися рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини охоронюваними археологічними територіями на обмежений або необмежений строк у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. (Абзац перший частини першої статті 31 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Правовий режим охоронюваної археологічної території визначається центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

2. (Абзац перший частини другої статті 31 виключено на підставі Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Інформація, що стосується об'єктів культурної спадщини таких територій чи водних об'єктів, може бути визнана центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини конфіденційною. Особи, які мають доступ до такої інформації у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, зобов'язані зберігати її конфіденційність.

Стаття 32. Зони охорони пам'яток, історичні ареали населених місць

1. З метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, їх комплексів (ансамблів), історико-культурних заповідників, історико-культурних заповідних територій навколо них мають встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. {Абзац перший частини першої статті 32 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються відповідною науково-проектною документацією і затверджуються відповідним органом охорони культурної спадщини.

Порядок визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток та внесення змін до них встановлюється центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

(Частина перша статті 32 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

2. З метою захисту традиційного характеру середовища населених місць вони заносяться до Списку історичних населених місць України.

Список історичних населених місць України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини затверджується Кабінетом Міністрів України.

Межі та режими використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на територіях історичних ареалів населених місць визначаються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, відповідною науково-проектною документацією, яка затверджується центральним органом ви-

конавчої влади у сфері охорони культурної спадщини або уповноваженими ним органами охорони культурної спадщини.

3. На охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини. (Частина третя статті 32 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 33. Історико-культурні заповідники та історико-культурні заповідні території

1. Комплекс (ансамбль) пам'яток з усією сукупністю компонентів, що становить культурну, історичну та наукову цінність, просторово, планувально і функціонально виділений у структурі населеного пункту або локалізований поза його межами, може бути оголошений історико-культурним заповідником державного або місцевого значення.

Історико-культурним заповідником державного значення оголошується комплекс (ансамбль) пам'яток, що має особливу культурну, історичну і наукову цінність, справив значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, безпосередньо пов'язаний з видатними історичними подіями.

Історико-культурним заповідником місцевого значення оголошується комплекс (ансамбль) пам'яток, що відображає характерні особливості історії, культури, архітектури чи містобудування окремого регіону або населеного пункту.

2. Історико-культурною заповідною територією оголошується історично сформована територія, в межах якої збереглася значна кількість об'єктів культурної спадщини.

Оголошення території історико-культурною заповідною територією здійснюється без вилучення пам'яток, їх комплексів (ансамблів), земельних ділянок, розташованих у межах такої території, у їх власників або користувачів.

3. Залежно від домінуючого виду об'єктів культурної спадщини історико-культурні заповідники чи історико-культурні заповідні території можуть бути історико-архітектурними, архітектурно-історичними, історико-меморіальними, історико-археологічними, історико-етнографічними.

4. У межах історико-культурного заповідника та історико-культурної заповідної території забороняється діяльність, що негативно впливає або може негативно вплинути на стан збереження об'єктів культурної спадщини, режим їх охорони та використання.

Містобудівні, архітектурні та ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи, проведення масових і видовищних заходів здійснюються:

у межах історико-культурного заповідника – за погодженням з органом, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник;

у межах історико-культурної заповідної території – за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, на підставі висновку органу, що забезпечує дотримання режиму історико-культурної заповідної території.

5. Положення про історико-культурний заповідник затверджується органом, до сфери управління якого він віднесений при прийнятті рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником.

Положення про історико-культурну заповідну територію затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

6. Межі, зони охорони, обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою історико-культурного заповідника та упорядження історико-культурної заповідної території, а також заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження і відтворення традиційного характеру середовища визначаються відповідно у плані організації території історико-культурного заповідника або плані організації історико-культурної заповідної території – науково-проектній документації, що розробляється відповідно до закону в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

План організації території історико-культурного заповідника затверджується органом, до сфери управління якого він віднесений при прийнятті рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником.

План організації історико-культурної заповідної території затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

{Стаття 33 в редакції Законів N 2245-IV від 16.12.2004, N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 33-1. Порядок оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією

1. Підготовку і подання клопотання про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією можуть здійснювати фізичні та/або юридичні особи.

У клопотанні з урахуванням культурної, історичної та наукової цінності комплексу (ансамблю) пам'яток чи окремої території обґрунтовується необхідність їх оголошення відповідно історико-культурним заповідником або історико-культурною заповідною територією.

До клопотання додаються документи, що підтверджують обґрунтування необхідності оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток чи території відповідно історико-культурним заповідником або історико-культурною заповідною територією.

2. Клопотання про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією надається органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій чи відповідного виконавчого органу місцевої ради за місцезнаходженням відповідних комплексу (ансамблю) пам'яток або території. Клопотання розглядається у місячний строк з дня його отримання.

За наслідками розгляду клопотання орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій чи відповідний виконавчий орган місцевої ради надає висновок про доцільність оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією разом з необхідними документами відповідному органу, визначеному частиною третьою цієї статті.

Перелік документів, необхідних для прийняття рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією, визначає Кабінет Міністрів України.

3. Рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником державного значення або території історико-культурною заповідною територією приймає Кабінет Міністрів України.

Рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником місцевого значення приймає відповідно Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласна, Київська і Севастопольська міські ради.

{Закон доповнено статтею 33-1 згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 33-2. Особливості управління та функціонування історико-культурних заповідників

1. З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурного заповідника, визначеного положенням про нього, орган, до сфери управління якого належить заповідник, утворює адміністрацію історико-культурного заповідника.

Адміністрація історико-культурного заповідника здійснює культурно-освітню, науково-дослідну діяльність у сфері охорони культурної спадщини та музейній справі, а також туристичну діяльність.

2. Завдання, напрями діяльності адміністрації історико-культурного заповідника, порядок управління історико-культурним заповідником визначаються положенням про неї, що затверджується органом, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник.

Типове положення про адміністрацію історико-культурного заповідника затверджує Кабінет Міністрів України.

3. Адміністрація історико-культурного заповідника відповідно до закону:

1) проводить роботу з виявлення, фіксації, класифікації, складення облікової документації на об'єкти культурної спадщини, готує документацію для їх державної реєстрації;

2) інформує відповідний орган охорони культурної спадщини про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу

пошкодження, руйнування об'єктів історико-культурного заповідника;

3) здійснює науково-методичне керівництво проведенням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування і музеєфікації пам'яток та інших робіт на території історико-культурного заповідника та в зонах його охорони;

4) надає висновки відповідному органу охорони культурної спадщини щодо можливості розміщення реклами на території історико-культурного заповідника та в зонах його охорони;

5) вживає заходів для запобігання і припинення порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини, а також для усунення негативних наслідків і відшкодування шкоди, завданої такими порушеннями;

6) здійснює інші заходи щодо охорони та збереження об'єктів історико-культурного заповідника.

З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурного заповідника його адміністрація відповідно до закону може забезпечувати охорону об'єктів і території заповідника.

4. Відповідно до завдань та напрямів діяльності адміністрація історико-культурного заповідника може надавати платні послуги, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України.

5. Майно історико-культурного заповідника, що перебуває у державній або комунальній власності, передається його адміністрації на праві оперативного управління і не підлягає відчуженню.

6. Земельні ділянки в межах історико-культурного заповідника надаються його адміністрації в користування відповідно до закону.

7. Історико-культурний заповідник може мати власну символіку. {Закон доповнено статтею 33-2 згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 33-3. Особливості управління та функціонування історико-культурних заповідних територій

1. Забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території з розташованими на ній об'єктами культурної спадщини, визначеного у положенні про неї, здійснюється за рішенням Кабінету Міністрів України органом охорони культурної спадщини за місцезнаходженням такої території або адміністра-

цією історико-культурної заповідної території чи адміністрацією історико-культурного заповідника, з яким пов'язана ця територія.

2. У разі прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території її адміністрацією така адміністрація створюється Кабінетом Міністрів України.

3. З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території її адміністрація виконує функції, передбачені частиною третьою статті 33-2 цього Закону.

4. Завдання та напрями діяльності адміністрації історико-культурної заповідної території визначаються в положенні про неї, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

{Закон доповнено статтею 33-3 згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 34. Статус територій, пов'язаних з охороною культурної спадщини

Землі, на яких розташовані пам'ятки, історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, належать до земель історико-культурного призначення, включаються до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проектів землеустрою, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації.

{Частина перша статті 34 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2245-IV від 16.12.2004; в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Встановлення зон охорони пам'яток та затвердження меж історичних ареалів населених місць не може бути підставою для примусового вилучення з володіння (користування) земельних ділянок у юридичних та фізичних осіб за умов дотримання землевласниками та землекористувачами правил використання земель історико-культурного призначення.

Стаття 35. Дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт

1. Проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою, здійснюються за дозволом цен-

трального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, що видається виконавцю робіт – фізичній особі, і за умови реєстрації цього дозволу у відповідному органі охорони культурної спадщини.

Дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок надаються за умови дотримання виконавцем робіт вимог охорони культурної спадщини та наявності у нього необхідного кваліфікаційного документа, виданого кваліфікаційною радою. Порядок надання дозволів установлюється Кабінетом Міністрів України.

Кваліфікаційні документи видаються кваліфікаційною радою – колегіальним, незалежним органом, відповідальним за фаховий рівень виконавця робіт. Порядок формування та діяльності кваліфікаційної ради затверджується Кабінетом Міністрів України. До складу кваліфікаційної ради входять відповідні фахівці наукових установ, вищих навчальних закладів, громадських організацій.

Дозволи на проведення земляних (підводних) робіт на території місць бойових дій, місць загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, місць поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, надаються згідно з програмами, погодженими з відповідним органом охорони культурної спадщини.

2. Виконавець археологічних розвідок, розкопок зобов'язаний: забезпечити збереження виявлених під час досліджень об'єктів культурної спадщини;

своєчасно здати звіт про дослідження органам, що видали дозвіл та кваліфікаційний документ;

передати всі знайдені під час досліджень рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини (антропогенні, антропологічні, палеозоологічні, палеоботанічні та інші об'єкти, що мають культурну цінність), на постійне зберігання визначеній у дозволі установі для занесення до державної частини Музейного фонду України;

передати польову документацію та звіт про проведені роботи до архівного підрозділу державної наукової установи у порядку, визначеному законодавством;

забезпечити належну консервацію об'єктів культурної спадщини, що мають культурну цінність, упорядкування території після

завершення робіт. {Абзац шостий частини другої статті 35 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

3. Відповідний орган охорони культурної спадщини може призначати своїх уповноважених представників для здійснення нагляду за проведенням археологічних розкопок. Виконавець археологічних розкопок зобов'язаний сприяти представникам органів охорони культурної спадщини у здійсненні нагляду за проведенням розкопок.

4. Застосування металошукачів чи будь-якого іншого пошукового обладнання або відповідної технології на об'єктах культурної спадщини дозволяється тільки за наявності дозволу на їх використання та підлягає обов'язковій реєстрації у відповідному органі охорони культурної спадщини.

5. Власник або користувач земельної ділянки (у тому числі орендар) у межах території пам'ятки, охоронюваної археологічної території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць згідно з розпорядженням органу охорони культурної спадщини зобов'язаний не перешкоджати виконавцям робіт, який має дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок на цій ділянці.

Власник або користувач (у тому числі орендар) земельної ділянки, на якій проводяться археологічні розвідки, розкопки, має право на відшкодування у повному обсязі шкоди, якої він зазнав у зв'язку з проведенням таких робіт.

(Стаття 35 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 36. Припинення земляних робіт у разі виявлення знахідки археологічного або історичного характеру

1. Якщо під час проведення будь-яких земляних робіт виявлено знахідку археологічного або історичного характеру, виконавець робіт зобов'язаний зупинити їх подальше ведення і протягом однієї доби повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини та орган місцевого самоврядування, на території якого проводяться земляні роботи.

2. Земляні роботи можуть бути відновлені лише згідно з письмовим дозволом відповідного органу охорони культурної спадщини після завершення археологічних досліджень відповідної території.

Стаття 37. Захист об'єктів культурної спадщини

Будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, проводяться тільки після повного дослідження цих об'єктів за рахунок коштів замовників зазначених робіт.

Роботи на щойно виявлених об'єктах культурної спадщини здійснюються за наявності письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини на підставі погодженої з ним науково-проектної документації.

{Частина друга статті 37 в редакції Законів N 2245-IV від 16.12.2004, N 2518-VI від 09.09.2010}

З метою захисту об'єктів археології, в тому числі тих, що можуть бути виявлені, відведення земельних ділянок здійснюється за погодженням відповідних органів охорони культурної спадщини згідно із законом.

{Частина третя статті 37 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004; із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Розділ VII

ФІНАНСУВАННЯ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 38. Джерела фінансування охорони культурної спадщини

Фінансування охорони культурної спадщини здійснюється за рахунок коштів загального і спеціального фондів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів.

Джерелами фінансування заходів у сфері охорони культурної спадщини можуть бути кошти власників пам'яток чи уповноважених ними органів або осіб, які набули права володіння, користування чи управління пам'ятками, кошти замовників робіт, передбачених статтями 22 і 37 цього Закону, благодійні внески та пожертвування, у тому числі валютні, на охорону культурної спадщини та інші джерела, не заборонені чинним законодавством.

Стаття 39. Фінансові обов'язки суб'єктів права власності на пам'ятки

Власник пам'ятки або уповноважений ним орган, особа, яка набула права володіння, користування чи управління нею, забезпечує

збереження, утримання в належному стані, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію та ремонт пам'ятки за власні кошти, якщо інше не передбачено відповідним договором або законом.

Стаття 40. Спеціальні кошти на фінансування охорони культурної спадщини

1. Спеціальними коштами на фінансування охорони культурної спадщини є кошти спеціальних фондів Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів. Порядок формування та використання цих коштів встановлюється Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік та Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними та міськими радами.

{ Частину другу статті 40 виключено на підставі Закону N 2856-VI від 23.12.2010 }

3. Кошти на фінансування охорони культурної спадщини не підлягають вилученню.

4. Органи охорони культурної спадщини є розпорядниками спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини.

Стаття 41. Використання спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини

1. Спеціальні кошти на фінансування охорони культурної спадщини можуть використовуватися на:

консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, збереження, охорону, облік, захист, популяризацію об'єктів культурної спадщини;

наукові дослідження у сфері охорони культурної спадщини;

розроблення та реалізацію або допомогу в розробці та реалізації програм і проектів щодо охорони культурної спадщини;

ведення документації, автоматизованої інформаційної системи банку даних про об'єкти культурної спадщини;

заходи щодо поширення інформації про охорону культурної спадщини;

підготовку, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів у сфері охорони культурної спадщини;

допомогу об'єднанням громадян, національним меншинам в охороні культурної спадщини;

міжнародне співробітництво у сфері охорони культурної спадщини;

інші заходи щодо охорони культурної спадщини, які не суперечать чинному законодавству.

2. Забороняється витратити кошти, призначені для фінансування охорони культурної спадщини, на посередництво у здійсненні заходів у сфері охорони культурної спадщини та будівництво (створення) нових будівель, споруд (витворів). (Частина друга статті 41 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 42. Пільгове оподаткування у сфері охорони культурної спадщини

Держава здійснює політику пільгового оподаткування у сфері охорони культурної спадщини.

Розділ VIII

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОХОРОНУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 43. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини

За незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, а також за умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин винні особи притягаються до кримінальної відповідальності відповідно до закону.

{Стаття 43 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 44. Відповідальність юридичних осіб за порушення законодавства про охорону культурної спадщини

Відповідний орган охорони культурної спадщини накладає на юридичну особу, яка є власником або уповноваженим ним органом чи замовником робіт, такі фінансові санкції:

за проведення будь-яких незаконних робіт, що можуть завдати або завдали шкоди пам'ятці, її території, охоронюваній археологічній території, охоронним зонам, історичним ареалам населених

місць, – у розмірі від тисячі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за недодержання вимог щодо захисту, збереження, утримання, використання, реставрації, реабілітації пам'яток, у тому числі тих вимог, що передбачені охоронними договорами, умисне доведення їх до стану руйнації – у розмірі від тисячі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за неподання, несвоєчасне подання або подання явно недостовірної інформації про виявлені у процесі земляних, будівельних, шляхових, меліоративних та будь-яких інших робіт об'єкти культурної спадщини – у розмірі від ста до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

за ухилення власника пам'ятки або уповноваженого ним органу від підписання охоронного договору або за порушення ним режиму використання пам'ятки – у розмірі від ста до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. {Частина першу статті 44 доповнено абзацом п'ятим згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Рішення органу охорони культурної спадщини про застосування фінансових санкцій може бути оскаржено до суду.

Фінансові санкції, накладені органом охорони культурної спадщини, стягуються у встановленому законом порядку.

(Стаття 44 в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 45. Порядок застосування фінансових санкцій за порушення законодавства про охорону культурної спадщини

Фінансові санкції, передбачені статтею 44 цього Закону, накладаються керівником, заступниками керівника центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, керівником чи заступниками керівника органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, керівником органу охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, керівником органу охорони культурної спадщини місцевого самоврядування після розгляду матеріалів, які засвідчують факт правопорушення.

Про вчинення правопорушення, зазначеного у статті 44 цього Закону, особою, уповноваженою органом охорони культурної спадщини, складається акт. Керівник юридичної особи, стосовно

якої складено акт, протягом трьох днів з моменту отримання акта може подати письмові пояснення до нього. Акт разом з іншими документами, що стосуються справи, у десятиденний термін з моменту складення акта надсилається посадовій особі, яка має право накладати фінансові санкції.

Рішення про накладення фінансових санкцій приймається протягом 10 днів після отримання документів, зазначених у частині другій цієї статті. Рішення про накладення фінансових санкцій оформлюється постановою, що надсилається юридичній особі, на яку накладено фінансові санкції.

Кошти, одержані у вигляді стягнень, передбачених у статті 44 цього Закону, зараховуються до спеціального фонду відповідного бюджету.

(Стаття 45 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2921-III від 10.01.2002; в редакції Закону N 2245-IV від 16.12.2004)

Стаття 46. Адміністративна відповідальність за порушення вимог цього Закону

{ Назва статті 46 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

1. За ухилення від підписання охоронних договорів на пам'ятки, порушення режиму використання пам'ятки, порушення режиму історико-культурного заповідника чи історико-культурної заповідної території, проведення ремонтних, реставраційних, реабілітаційних робіт на пам'ятці, зміну призначення пам'ятки, її частин та елементів, здійснення написів, позначок на ній, на її території та в її охоронній зоні без письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини, ухилення від передачі в установленому порядку знайдених під час археологічних розвідок, розкопок рухомих предметів, пов'язаних з нерухомими об'єктами культурної спадщини, на постійне зберігання до музеїв (державних фондосховищ), у яких зберігаються музейні предмети і музейні колекції, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, а також за невиконання законних вимог посадових осіб органів охорони культурної спадщини щодо усунення порушень вимог законодавства про охорону культурної спадщини або створення перешкод для їх діяльності винні особи притягаються до адміністративної відповідальності відповідно до закону.

{ Частина перша статті 46 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010 }

{Частину другу статті 46 виключено на підставі Закону N 2245-IV від 16.12.2004}

{Частину третю статті 46 виключено на підставі Закону N 2245-IV від 16.12.2004}

4. Провадження у справах про адміністративні правопорушення здійснюється відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Стаття 47. Відшкодування шкоди

1. Застосування фінансових санкцій, адміністративних стягнень або кримінального покарання не звільняє винного від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану власникові пам'ятки або уповноваженому ним органів, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією.

2. Шкода, завдана власникові пам'ятки або уповноваженому ним органів, особі, яка набула права володіння, користування чи управління пам'яткою, охоронюваною археологічною територією, відшкодовується відповідно до закону.

3. Юридичні і фізичні особи, які завдали шкоди пам'яткам, їхнім територіям (у тому числі незаконним будівництвом), зобов'язані відновити пам'ятки та їхні території, а якщо відновлення неможливе – відшкодувати шкоду відповідно до закону.

Розділ IX

МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 48. Міжнародні договори

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про охорону культурної спадщини, застосовуються правила міжнародного договору України.

Стаття 49. Подання про внесення пам'яток до Списку всесвітньої спадщини

Подання про внесення пам'яток до Списку всесвітньої спадщини здійснює Кабінет Міністрів України за рекомендацією центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної

спадщини та Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС).

Розділ X ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування, крім пунктів 2-4 частини четвертої розділу X, які набирають чинності з 1 січня 2001 року.

2. Кабінетові Міністрів України протягом шести місяців з дня набрання чинності цим Законом:

подати до Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законів України у відповідність із Законом України "Про охорону культурної спадщини";

розробити і привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

відповідно до компетенції забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади України їхніх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

3. Об'єкти, включені до списків (переліків) пам'яток історії та культури відповідно до Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", визнаються пам'ятками відповідно до цього Закону.

4. Внести до деяких законодавчих актів України такі зміни:

{Підпункт 1 пункту 4 розділу X втрачає чинність з 01.01.2002 року на підставі Кодексу N 2768-III від 25.10.2001}

{Підпункт 2 пункту 4 розділу X втратив чинність на підставі Кодексу N 2755-VI від 02.12.2010}

{Підпункт 3 пункту 4 розділу X втратив чинність на підставі Кодексу N 2755-VI від 02.12.2010}

{Підпункт 4 пункту 4 розділу X втратив чинність на підставі Кодексу N 2755-VI від 02.12.2010}

5. Визнати такими, що втратили чинність:

Закон Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1978 р., N 30, ст. 426; 1984 р., N 7, ст. 145);

Постанову Верховної Ради Української РСР від 13 липня 1978 року "Про порядок введення в дію Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" (Відомості Верховної Ради УРСР, 1978 р., N 30, ст. 427).

Президент України Л. КУЧМА
м. Київ, 8 червня 2000 року N 1805-III

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про охорону археологічної спадщини

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, N 26, ст.361)
{Із змінами, внесеними згідно із Законами N 2518-VI від 09.09.2010, ВВР, 2011, N 4, ст.22 N 2947-VI від 13.01.2011, ВВР, 2011, N 32, ст.316 N 3038-VI від 17.02.2011, ВВР, 2011, N 34, ст.343}

{Зміни в текст не внесені. Додатково див. Закон N 5461-VI від 16.10.2012}

{У тексті Закону слово "будівельних" виключено згідно із Законом N 3038-VI від 17.02.2011 }

Цей Закон регулює відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України – невід'ємної частини культурної спадщини людства, вразливого і невідновлюваного джерела знань про історичне минуле, а також визначає права та обов'язки дослідників археологічної спадщини.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

археологічна спадщина України (далі – археологічна спадщина) – сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини;

археологічна розвідка – вид наукового дослідження археологічної спадщини, не пов'язаний з руйнуванням культурного шару (крім обмеженого шурфування для визначення товщини культурного шару) об'єкта археологічної спадщини і спрямований на виявлення, локалізацію (картографування), інтерпретацію об'єктів археологічної спадщини, уточнення даних про вже відомі об'єкти археологічної спадщини;

археологічні розкопки – вид наукового дослідження археологічної спадщини, спрямований на пошук і вивчення археологічних залишків на території об'єкта археологічної спадщини, що здійснюється шляхом систематичного обстеження земної чи підводної поверхні та включає земляні і підводні роботи, наслідком яких може бути часткове або повне руйнування досліджуваного об'єкта;

дозвіл – документ установленого зразка, виданий центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, що дає право на проведення археологічних розвідок, розкопок на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, історичних ареалах населених місць, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею та водою;

дослідник археологічної спадщини (далі – археолог) – вчений (громадянин України, іноземець або особа без громадянства), який має відповідну фахову освіту і кваліфікацію, професійно здійснює археологічні дослідження із складенням наукової звітності та публікацією наукових результатів;

кваліфікаційний документ – посвідчення установленого зразка, що визначає фаховий рівень дослідника;

наукове дослідження археологічної спадщини (далі – археологічне дослідження) – наукова діяльність, спрямована на здобуття нових знань про об'єкти археологічної спадщини, закономірності розвитку давнього суспільства і людини на основі результатів аналізу археологічних матеріалів і документованої інформації (публікацій, наукових звітів тощо) археологічного характеру;

об'єкт археологічної спадщини (далі – археологічний об'єкт) – місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з ар-

хеологічного, антропологічного та етнографічного погляду і повністю або частково зберегли свою автентичність;

охорона археологічної спадщини – комплекс заходів, що здійснюються відповідно до законодавства органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями, громадянами, спрямованих на ведення обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, картографування, державну реєстрацію), захист, збереження, належне утримання, відповідне використання, консервацію, реставрацію, реабілітацію та музеєфікацію об'єктів археологічної спадщини, а також поширення знань про археологічну спадщину;

пам'ятка археології (далі – археологічна пам'ятка) – археологічний об'єкт національного або місцевого значення, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

{Стаття 1 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 2. Законодавство України про охорону археологічної спадщини

Законодавство України про охорону археологічної спадщини складається з Конституції України, Земельного кодексу України, Закону України "Про охорону культурної спадщини", міжнародних договорів України з питань охорони археологічної спадщини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Закону та інших нормативно-правових актів України.

Стаття 3. Основні завдання законодавства України про охорону археологічної спадщини

Основними завданнями законодавства України про охорону археологічної спадщини є:

регулювання суспільних відносин у сфері охорони, дослідження та збереження археологічної спадщини;

забезпечення права громадян на пізнання археологічної спадщини України;

забезпечення археологам – громадянам України права на проведення археологічних досліджень;

визначення повноважень державних органів у сфері охорони археологічної спадщини; {Абзац п'ятий частини першої статті 3 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

сприяння державній політиці у сфері охорони, дослідження та збереження археологічної спадщини;

визначення видів об'єктів археологічної спадщини (археологічних об'єктів культурної спадщини);

визначення відповідних прав та обов'язків осіб, у користуванні або володінні яких перебувають археологічні об'єкти чи предмети; {Абзац восьмий частини першої статті 3 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

створення необхідних умов для забезпечення охорони об'єктів археологічної спадщини;

створення нормативно-правової бази з охорони, збереження, дослідження археологічної спадщини;

визначення критеріїв щодо видачі кваліфікаційних документів та дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території археологічної пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею або водою; {Абзац одинадцятий частини першої статті 3 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

правове регулювання фінансування охорони і дослідження археологічної спадщини.

Розділ II

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЮ СПАДЩИНОЮ

Стаття 4. Органи управління у сфері охорони археологічної спадщини

Державне управління у сфері охорони археологічної спадщини здійснюється Кабінетом Міністрів України та спеціально уповноваженими органами охорони культурної спадщини.

До спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини належать:

центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій;

органи охорони культурної спадщини місцевих рад.

{Стаття 4 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 5. Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері охорони археологічної спадщини

До повноважень Кабінету Міністрів України у сфері охорони археологічної спадщини належить:

забезпечення здійснення державної політики у сфері охорони археологічної спадщини;

здійснення державного контролю у сфері охорони археологічної спадщини;

внесення об'єктів археологічної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

визначення археологічних установ та музеїв, яким надається право утримання археологічних пам'яток, а також їх купівлі;

затвердження методик і нормативів оцінки археологічних пам'яток.

Кабінет Міністрів України здійснює також інші повноваження, передбачені законодавством України у сфері охорони культурної спадщини.

Стаття 6. Повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини

До повноважень центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини належать:

розроблення, затвердження та погодження нормативно-правових актів, що регулюють питання охорони археологічної спадщини;

ведення державного обліку об'єктів археологічної спадщини;

оголошення топографічно визначених територій чи водних об'єктів, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, охоронюваними археологічними територіями;

визначення меж територій археологічних пам'яток національного значення, затвердження зон їх охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць та встановлення режиму їх використання;

здійснення нагляду за виконанням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування, музеєфікації та інших робіт на об'єктах археологічної спадщини і в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць відповідно до закону;

погодження проектів відведення земельних ділянок на території пам'яток та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць відповідно до закону;

погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках національного значення та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць з урахуванням експертного висновку за результатами наукової археологічної експертизи зазначених проектів;

видача дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок на території пам'ятки, в зонах охорони, на охоронюваній археологічній території, в історичних ареалах населених місць, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею та водою;

заборона будь-якої діяльності юридичних або фізичних осіб, що загрожує об'єкту археологічної спадщини або порушує вимоги законодавства про охорону археологічної спадщини, в порядку, встановленому законом;

видача розпоряджень та приписів щодо охорони археологічних пам'яток, припинення робіт на таких пам'ятках, їх територіях та в зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, якщо такі роботи виконуються за відсутності затверджених або погоджених відповідними органами охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

застосування фінансових санкцій за порушення вимог цього Закону;

науково-методичне керівництво з питань охорони і використання археологічної спадщини;

здійснення контролю за переміщенням археологічних предметів через державний кордон;

здійснення інших повноважень відповідно до закону.

{Стаття 6 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 7. Повноваження інших органів охорони культурної спадщини

До повноважень органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів охорони культур-

ної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та органів охорони культурної спадщини місцевих рад належать:

здійснення контролю за виконанням цього Закону, інших нормативно-правових актів щодо охорони археологічної спадщини;

визначення меж територій археологічних пам'яток місцевого значення, затвердження зон їх охорони;

забезпечення в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці належного захисту та утримання об'єктів археологічної спадщини;

здійснення відповідно до закону нагляду за станом схоронності археологічних пам'яток;

погодження у випадках, передбачених законом проектів відведення земельних ділянок; {Абзац шостий статті 7 із змінами, внесеними згідно із Законом N 3038-VI від 17.02.2011}

погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт, виконання яких може позначитися на стані пам'яток місцевого значення, їх територій і зон охорони, з урахуванням експертного висновку за результатами наукової археологічної експертизи зазначених проектів;

реєстрація кваліфікаційних документів та дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею та водою;

видання розпоряджень і приписів щодо охорони пам'яток місцевого значення, припинення робіт на пам'ятках, їх територіях та в зонах охорони, якщо такі роботи виконуються за відсутності затверджених або погоджених відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

здійснення інших повноважень відповідно до закону.

{Стаття 7 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 7-1. Порядок надання дозволів, погоджень органами охорони культурної спадщини

Дозволи і погодження, передбачені цим Законом, надаються органами охорони культурної спадщини безоплатно.

Рішення про надання або відмову в наданні дозволу чи погодження приймається органом охорони культурної спадщини протягом одного місяця з дня подання фізичною чи юридичною особою відповідних документів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Набуття суб'єктом господарювання права на провадження певних дій для здійснення господарської діяльності, щодо яких цим Законом передбачено отримання дозволу чи погодження, за декларативним принципом забороняється.

{Закон доповнено статтею 7-1 згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010 }

Стаття 8. Державний облік археологічної спадщини

Археологічні пам'ятки і предмети підлягають державному обліку незалежно від підпорядкування і форми власності.

Державний облік археологічної спадщини здійснюється центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

{Частина друга статті 8 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Державний облік археологічної спадщини включає її виявлення, фіксацію, визначення наукової та культурної цінності, картографування і паспортизацію, складання списку і зводу археологічних пам'яток, облік та інвентаризацію археологічних колекцій незалежно від відомчої належності і форми власності.

Порядок ведення державного обліку археологічної спадщини визначає Кабінет Міністрів України.

{Частина четверта статті 8 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Розділ III

НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 9. Види та принципи наукових досліджень археологічної спадщини

Наукові дослідження археологічної спадщини включають: вивчення історико-архівних даних щодо об'єктів археологічної спадщини;

польові дослідження (археологічні розвідки, розкопки, інші земляні і підводні роботи); {Абзац третій частини першої статті 9 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

післяпольові дослідження (шифрування, реставрація, замальовування та фотографування знахідок, архівні, лабораторні та інші види вивчення археологічних пам'яток і предметів, знайдених під час польових досліджень тощо). {Абзац четвертий частини першої статті 9 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Принципами наукового дослідження археологічної пам'ятки є: застосування, де це можливо, неруйнівних методів дослідження;

завдання якнайменшої шкоди об'єктам археологічної спадщини та запобігання тому, щоб об'єкти археологічної спадщини залишалися розкритими після завершення польових досліджень без забезпечення їхнього належного збереження, консервації та раціонального використання;

проведення наукової фіксації усіх етапів дослідження і всіх виявлених знахідок та інших матеріальних залишків;

публікація результатів наукового дослідження археологічної пам'ятки.

{Статтю 9-1 виключено на підставі Закону N 3038-VI від 17.02.201 }

Стаття 10. Право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини

Право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини надається виключно археологам, які мають практичний досвід проведення археологічних робіт (розкопок, розвідок), виконують вимоги законодавства України про охорону культурної спадщини.

Проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою, здійснюється за дозволом, виданим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Порядок видачі дозволів визначається Кабінетом Міністрів України.

{Частина друга статті 10 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок надаються за умови дотримання археологом вимог охорони археологічної спадщини та наявності у нього кваліфікаційного документа, виданого кваліфікаційною радою, створеною відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини".

{Частина третя статті 10 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних та підводних робіт для пошуку об'єктів археологічної спадщини або пов'язаних з ними рухомих предметів за відсутності передбаченого законом дозволу, зокрема на використання металопрошукачів, детекторів неоднорідності ґрунту чи будь-якого іншого пошукового обладнання або відповідної технології, є незаконним.

{Частина четверта статті 10 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 11. Науковий звіт дослідника археологічної спадщини

Археолог, який здійснює археологічне дослідження на території України, надає до початку наступного польового сезону науковий звіт про виконані в попередньому польовому сезоні археологічні роботи органу, що видав дозвіл, та визначеним Кабінетом Міністрів України державній архівній установі чи архівному підрозділу державної наукової установи.

Вимоги до складення та порядку подання наукового звіту затверджуються вченою радою Інституту археології Національної академії наук України.

Наукові звіти підлягають довічному зберіганню.

{Стаття 11 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 12. Інститут археології Національної академії наук України

Інститут археології Національної академії наук України є державною науковою установою у сфері дослідження археологічної спадщини, що відповідно до законодавства:

організує і здійснює наукові та науково-рятувальні дослідження археологічних об'єктів;

координує наукові дослідження, що здійснюються на території України науковими установами та організаціями незалежно від їх підпорядкування та форми власності;

розробляє, затверджує та впроваджує наукові методики дослідження археологічної спадщини;

здійснює наукову археологічну експертизу програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт, виконання яких може негативно позначитися на стані об'єктів археологічної спадщини, їх територій та зон охорони;

веде науковий архів звітів про археологічні дослідження;

здійснює наукову експертизу результатів дослідження археологічної спадщини;

формує кваліфікаційну раду з питань видачі кваліфікаційних документів (відкритих листів). {Статтю 12 доповнено абзацом восьмим згідно із Законом N 2947-VI від 13.01.2011} {Стаття 12 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 13. Участь громадськості в охороні археологічної спадщини

Громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини у проведенні практичних заходів з виявлення, вивчення, обліку та охорони об'єктів археологічної спадщини, популяризації серед населення знань про них та пам'яткоохоронного законодавства, здійснюють громадський контроль за станом збереження, використанням, консервацією та музеєфікацією пам'яток археології.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування сприяють діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Українського фонду культури, інших громадських організацій, а також громадян з охорони археологічної спадщини.

Стаття 14. Правовий статус археологічної експедиції

Археологічна експедиція за своїм правовим статусом може бути як окремим підрозділом юридичної особи (наукової установи, навчального закладу, музейної установи тощо), так і юридичною особою державної або комунальної форми власності, статутна діяльність якої передбачає проведення наукового дослідження археологічної спадщини.

Керівництво діяльністю археологічної експедиції у сфері дослідження археологічної спадщини здійснює археолог, який одержав кваліфікаційний документ та дозвіл на проведення відповідних робіт на об'єкті археологічної спадщини.

{Частина друга статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Археологічна експедиція може утворюватися Інститутом археології Національної академії наук України, науковими установами Національної академії наук України, в яких є археологічні відділи, вищими навчальними закладами III або IV рівня акредитації державної форми власності в межах програм підготовки студентів, адміністраціями історико-культурних заповідників, музеями державної та комунальної форми власності, у штаті яких працюють археологи, які мають відповідну кваліфікацію, підтверджену кваліфікаційним документом.

{Частина третя статті 14 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Археологічні експедиції, загони і групи перебувають під охороною держави. Центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації і громадяни надають допомогу і сприяють проведенню археологічних досліджень.

{Частина четверта статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Розділ IV

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ДОСЛІДНИКІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 15. Права та обов'язки дослідника археологічної спадщини

Дослідник археологічної спадщини має право на:

поновлення наукових досліджень об'єкта археологічної спадщини, що він досліджував раніше;

доступ до польової документації, наукових звітів та археологічних предметів, виявлених ним під час археологічних досліджень.

Дослідник археологічної спадщини зобов'язаний:

дотримуватися принципів наукового дослідження археологічної спадщини, визначених цим Законом;

здійснювати археологічні дослідження відповідно до вимог законодавства про охорону культурної спадщини, зокрема нормативно-правових актів центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

передати всі виявлені під час досліджень археологічні предмети на постійне зберігання визначеній у дозволі установі для занесення до державної частини Музейного фонду України;

надати польову документацію та науковий звіт про проведені роботи органу, що видав дозвіл, та визначеним Кабінетом Міністрів України державній архівній установі чи архівному підрозділу державної наукової установи у встановленому законодавством порядку для занесення до Національного архівного фонду;

забезпечити належну консервацію відповідних об'єктів культурної спадщини, упорядкування території після завершення робіт.

{Стаття 15 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}

Стаття 16. Реалізація прав на наукове дослідження і одержання наукового результату

Одержана в результаті археологічних досліджень наукова інформація є об'єктом права інтелектуальної власності відповідно до законодавства України.

Підставами виникнення права інтелектуальної власності на одержану в результаті археологічних досліджень наукову інформацію є: одержання такої інформації в результаті польових або інших археологічних досліджень; створення інформації своїми силами і за свій рахунок; виконання будь-якого договору, що містить умови переходу права власності на інформацію до іншої особи.

Право інтелектуальної власності на одержану в результаті археологічних досліджень наукову інформацію регулюється цим Законом, законами України "Про науково-технічну інформацію", "Про авторське право і суміжні права" та іншими актами законодавства України. Право власності на наукову інформацію, одержану або створену кількома громадянами або юридичними особами, визначається договором, укладеним між співвласниками цієї інформації.

Спори про право інтелектуальної власності на одержану в результаті археологічних досліджень інформацію вирішуються відповідно до законів України.

Стаття 17. Право на публікацію результатів наукових досліджень археологічної спадщини

Археолог, який здійснив археологічні дослідження, має виключне право на публікацію одержаної в результаті польових і післяпольових досліджень наукової інформації в порядку, встановленому частиною першої статті 15 та статтею 28 Закону України "Про авторське право і суміжні права".

Стаття 18. Знахідки, одержані в результаті археологічних досліджень

Знахідки, одержані в результаті археологічних досліджень (нерухомі та рухомі предмети, які були пов'язані з об'єктом археологічної спадщини і виявлені під час археологічних досліджень), є державною власністю. Вони підлягають обліку та класифікації відповідно до методик, затверджених центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Правовий режим скарбу визначається законодавством України.

{Частина перша статті 18 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

З моменту виявлення і до передачі на зберігання згідно із законодавством України знахідки охороняються державою нарівні з об'єктами музейного фонду України.

Знахідки підлягають передачі на зберігання до визначених у дозволі на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею та водою, фондів музеїв, у яких зберігаються музейні колекції і предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України. *{Частина третя статті 18 в редакції Закону N 2518-VI від 09.09.2010}*

У тому випадку, коли досліджені елементи археологічної спадщини залишаються на місці (in situ), археолог разом з відповідним органом охорони культурної спадщини вживають заходів щодо їх консервації або музеєфікації. Фінансування таких заходів провадиться відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини".

Стаття 19. Обов'язки юридичних і фізичних осіб, у користуванні або володінні яких перебувають археологічні об'єкти

{Назва статті 19 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Юридичні і фізичні особи, у користуванні або володінні яких перебувають археологічні об'єкти або предмети, зобов'язані: *{Абзац перший статті 19 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}*

дотримуватися всіх вимог законодавства щодо охорони і використання археологічних об'єктів або предметів; {Абзац другий статті 19 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

виконувати всі необхідні роботи виробничого характеру згідно з дозволом;

негайно інформувати про нововиявлені об'єкти або предмети в межах території, яку вони використовують для своєї діяльності;

сприяти і не перешкоджати будь-яким роботам з виявлення, обліку та вивчення археологічних об'єктів або предметів.

Розділ V

ФІНАНСУВАННЯ ОХОРОНИ, ЗАХИСТУ, ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 20. Джерела фінансування охорони, захисту, дослідження археологічної спадщини

Фінансування охорони археологічної спадщини здійснюється за рахунок загального і спеціального фондів Державного бюджету України.

Джерелами фінансування заходів у сфері охорони, захисту, дослідження археологічної спадщини можуть бути кошти власників археологічних об'єктів чи уповноважених ними органів або осіб, які набули права володіння, користування чи управління пам'ятками, кошти замовників робіт, благодійні внески та пожертвування, у тому числі валютні, на охорону археологічної спадщини та інші джерела, не заборонені законодавством України.

Розділ VI

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ

Стаття 21. Принципи та види міжнародного співробітництва України у сфері охорони археологічної спадщини

Археологічна спадщина України є невід'ємною складовою археологічної спадщини Європи і людства в цілому. Україна заохочує міжнародні обміни інформацією про археологічні дослідження, сприяє міжнародним контактам археологів.

Держава дбає про налагодження і розвиток співробітництва з іноземними державами та міжнародними організаціями для запобігання незаконним археологічним розкопкам, незаконним ввезенню, вивезенню і передачі права володіння на рухомі предмети, що походять з об'єктів археологічної спадщини.

{Частина друга статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законом N 2518-VI від 09.09.2010}

Держава створює необхідні правові та економічні умови для здійснення у сфері охорони археологічної спадщини вільних та рівноправних відносин з іноземними науковими установами та організаціями, іноземними та міжнародними науковими товариствами і об'єднаннями, якщо ці відносини не суперечать законодавству України.

Міжнародне договірно-правове, інформаційне, наукове співробітництво у сфері охорони археологічної спадщини здійснюється у формах, що не суперечать законодавству України.

Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Законом, застосовуються правила міжнародного договору України.

Розділ VII

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ОХОРОНУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 22. Відповідальність за порушення законодавства України про охорону археологічної спадщини

Юридичні і фізичні особи, дії або бездіяльність яких завдали шкоди археологічній спадщині, несуть відповідальність відповідно до законодавства України.

Розділ VIII

ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.
2. Кабінету Міністрів України протягом шести місяців з дня набрання чинності цим Законом:
  - подати до Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законів України у відповідність із Законом України "Про охорону археологічної спадщини";
  - розробити і привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;
  - відповідно до компетенції забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади України їхніх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

3. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) частину дев'яту статті 118 Земельного кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2002 р., N 3-4, ст. 27) викласти у такій редакції:

"9. Проект відведення земельної ділянки погоджується з органом по земельних ресурсах, природоохоронним і санітарно-епідеміологічним органами, органами архітектури і охорони культурної спадщини та подається на розгляд відповідних місцевої державної адміністрації або органу місцевого самоврядування";

2) статтю 298 Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., N 25-26, ст. 131) викласти у такій редакції:

"Стаття 298. Знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці

1. Умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини –

караються штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років.

2. Ті самі дії, вчинені щодо пам'яток національного значення, – караються позбавленням волі на строк до п'яти років.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини, –

караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

4. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені службовою особою з використанням службового становища, –

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років".

Президент України Л. КУЧМА

м. Київ, 18 березня 2004 року N 1626-IV

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини

*(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, N 4, ст.22)
{Із змінами, внесеними згідно з Кодексом N 2755-VI від
02.12.2010, ВВР, 2011, N 13-14, N 15-16, N 17, ст.112}*

Верховна Рада України **постановляє:**

I. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1. У Кодексі України про адміністративні правопорушення (Відомості Верховної Ради УРСР, 1984 р., додаток до N 51, ст. 1122):

1) назву глави 7 викласти в такій редакції:

"Глава 7. Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини";

2) статтю 92 викласти в такій редакції:

"Стаття 92. Порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини

Порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини:
ухилення від підписання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини;

порушення режиму використання пам'ятки культурної спадщини;

порушення режиму історико-культурного заповідника чи історико-культурної заповідної території;

проведення ремонтних, реставраційних, реабілітаційних робіт на пам'ятці культурної спадщини, зміна призначення пам'ятки культурної спадщини, її частин та елементів, здійснення написів, позначок на ній, на її території та в її охоронній зоні без письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини;

ухилення від передачі в установленому порядку знайдених під час археологічних розвідок, розкопок рухомих предметів, пов'язаних з нерухомими об'єктами культурної спадщини, на постійне зберігання до музеїв (державних фондосховищ), у яких зберігаються музейні предмети і музейні колекції, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових

осіб – від ста до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян";

3) доповнити статтею 188-33 такого змісту:

"Стаття 188-33. Невиконання законних вимог посадових осіб органів охорони культурної спадщини

Невиконання законних вимог посадових осіб органів охорони культурної спадщини щодо усунення порушень вимог законодавства про охорону культурної спадщини або створення перешкод для їх діяльності тягнуть за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, –

тягнуть за собою накладення штрафу від ста до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян";

4) статтю 221 після цифр "188-32" доповнити цифрами "188-33";

5) у пункті 1 частини першої статті 255:

абзац "органів охорони пам'яток історії та культури (стаття 92)" викласти в такій редакції:

"органів охорони культурної спадщини (статті 92, 188-33)";

доповнити абзацом такого змісту:

"адміністрацій історико-культурних заповідників, історико-культурних заповідних територій (стаття 92)";

6) статтю 259 після частини третьої доповнити новою частиною такого змісту:

"У разі вчинення порушень вимог законодавства про охорону культурної спадщини, якщо особу порушника неможливо встановити на місці вчинення порушення, уповноважені посадові особи органів охорони культурної спадщини, адміністрацій історико-культурних заповідників та історико-культурних заповідних територій можуть доставляти осіб, які вчинили ці правопорушення, до міліції чи до приміщення виконавчого органу сільської, селищної, міської ради для встановлення особи порушника та складення протоколу про адміністративне правопорушення".

У зв'язку з цим частини четверту – дев'яту вважати відповідно частинами п'ятою – десятою.

2. У Кримінальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., N 25-26, ст. 131):

1) в абзаці другому частини першої статті 193 слова "до п'ятдесяти" замінити словами "від ста до ста п'ятдесяти";

2) статтю 298 викласти в такій редакції:

"Стаття 298. Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини

1. Незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини –

караються штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин –

караються штрафом до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені щодо пам'яток національного значення, караються позбавленням волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

4. Дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини, –

караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

5. Дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені службовою особою з використанням службового становища, – караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого".

3. У Земельному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2002 р., N 3-4, ст. 27):

1) статтю 53 викласти в такій редакції:

"Стаття 53. Склад земель історико-культурного призначення

1. До земель історико-культурного призначення належать землі, на яких розташовані пам'ятки культурної спадщини, їх комплекси (ансамблі), історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби";

2) частину другу статті 54 викласти в такій редакції:

"2. Навколо історико-культурних заповідників, історико-культурних заповідних територій, музеїв просто неба, меморіальних музеїв-садиб, пам'яток культурної спадщини, їх комплексів (ансамблів) встановлюються зони охорони пам'яток із заборонаю діяльності, що шкідливо впливає або може вплинути на додержання режиму використання таких земель";

3) частину першу статті 141 доповнити пунктом "є" такого змісту:

"є) використання земельної ділянки у спосіб, що суперечить вимогам охорони культурної спадщини".

4. У Цивільному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., NN 40-44, ст. 356):

1) у частині восьмій статті 319 слова "національні, культурні та історичні" замінити словом "культурні";

2) у частині четвертій статті 343:

в абзаці першому слова "пам'яткою історії та культури" замінити словами "становить культурну цінність відповідно до закону";

в абзаці третьому слова "пам'ятка історії та культури була виявлена" замінити словами "скарб, що становить культурну цінність, був виявлений";

3) у пункті 5 частини першої статті 346 слова "пам'яток історії та культури" замінити словами "пам'яток культурної спадщини";

4) у статті 352:

у назві і тексті слова "пам'ятка історії та культури" у всіх відмінках замінити словами "пам'ятка культурної спадщини" у відповідному відмінку;

у частинах першій і другій слова "державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури" у всіх відмінках замінити словами "відповідний орган охорони культурної спадщини" у відповідному відмінку;

5) у частині другій статті 417 слова "пам'ятки історії та культури" замінити словами "пам'ятки культурної спадщини";

6) частину четверту статті 576 викласти в такій редакції:

"4. Предметом застави не можуть бути:

культурні цінності, що є об'єктами права державної чи комунальної власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національного культурного надбання;

пам'ятки культурної спадщини, занесені до Переліку пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації";

7) у частині третій статті 727 слова "історичну, наукову" виключити.

5. Частину другу статті 11 Закону України "Про інвестиційну діяльність" (Відомості Верховної Ради України, 1991 р., N 47, ст. 646; 2002 р., N 36, ст. 266; 2003 р., N 10-11, ст. 86; 2004 р., N 17-18, ст. 250; 2005 р., N 7-8, ст. 162, NN 17-19, ст. 267) після слова "культури" доповнити словами "охорони культурної спадщини".

{Пункт 6 розділу I втратив чинність на підставі Кодексу N 2755-VI від 02.12.2010}

7. В абзаці п'ятому частини другої статті 4 Закону України "Про оренду державного та комунального майна" (Відомості Верховної Ради України, 1995 р., N 15, ст. 99; 1998 р., N 49, ст. 301; 2004 р., N 50, ст. 539; 2006 р., N 8, ст. 89; 2009 р., N 8, ст. 105) слова "(крім пам'яток культурної спадщини)" замінити словами "(крім пам'яток культурної спадщини, нерухомих об'єктів, які знаходяться на території історико-культурних заповідників)".

8. Частину четверту статті 4 Закону України "Про заставу" (Відомості Верховної Ради України, 1992 р., N 47, ст. 642) викласти в такій редакції:

"Предметом застави не можуть бути:

культурні цінності, що є об'єктами права державної чи комунальної власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національного культурного надбання;

пам'ятки культурної спадщини, занесені до Переліку пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації".

9. У пункті 2 статті 2 Закону України "Про приватизацію державного житлового фонду" (Відомості Верховної Ради України, 1992 р., N 36, ст. 524; 1994 р., N 24, ст. 182) слова "музеїв-заповідників" замінити словом "музеїв".

10. У Законі України "Про охорону культурної спадщини" (Відомості Верховної Ради України, 2000 р., N 39, ст. 333; 2002 р., N 3-4, ст. 27, N 16, ст. 114; 2005 р., N 5, ст. 114; 2007 р., N 33, ст. 440; 2009 р., N 8, ст. 105; 2010 р., N 9, ст. 76):

1) статтю 1 доповнити абзацом двадцять другим такого змісту:
"щойно виявлений об'єкт культурної спадщини – об'єкт культурної спадщини, який занесено до Переліку об'єктів культурної спадщини відповідно до цього Закону";

2) абзац п'ятий частини другої статті 2 замінити двома абзацами такого змісту:

"об'єкти архітектури – окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів;

об'єкти містобудування – історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей".

У зв'язку з цим абзаци шостий – восьмий вважати відповідно абзацами сьомим – дев'ятим;

3) абзац восьмий статті 4 викласти в такій редакції:
"оголошення комплексів (ансамблів) пам'яток історико-культурними заповідниками державного значення та територій історико-культурними заповідними територіями";

4) у статті 5:
у пункті 5 слова "ведення списків цих об'єктів" виключити;
пункт 19 після слів "їх територіях" доповнити словами "в історико-культурних заповідниках, на історико-культурних заповідних територіях";

пункт 26 викласти в такій редакції:
"26) управління в порядку, встановленому законом, історико-культурними заповідниками державного значення";

у першому реченні пункту 28 слова "та надання" виключити;

5) у статті 6:
у частині першій:
у пункті 10 слова "та надання" виключити;

пункт 13 після слів "в зонах охорони" доповнити словами "на щойно виявлених об'єктах культурної спадщини";

пункт 18 викласти в такій редакції:

"18) управління в порядку, встановленому законом, історико-культурними заповідниками державного чи місцевого значення";

пункт 7 частини другої після слів "на пам'ятках місцевого значення" доповнити словами "історико-культурних заповідних територіях";

б) доповнити статтею 6-1 такого змісту:

"Стаття 6-1. Порядок надання дозволів, погоджень і висновків органами охорони культурної спадщини

Дозволи, погодження і висновки, передбачені цим Законом, надаються органами охорони культурної спадщини безоплатно.

Рішення про надання або про відмову в наданні дозволу, погодження чи висновку приймається органом охорони культурної спадщини протягом одного місяця з дня подання фізичною чи юридичною особою відповідних документів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Набуття суб'єктом господарювання права на провадження будь-яких дій щодо здійснення господарської діяльності на об'єктах культурної спадщини за декларативним принципом забороняється";

7) частину першу статті 13 після слів "складові елементи" доповнити словами "що становлять предмет його охорони";

8) частину другу статті 14 викласти в такій редакції:

"2. Об'єкт культурної спадщини до вирішення питання про його реєстрацію як пам'ятки вноситься до Переліку об'єктів культурної спадщини і набуває правового статусу щойно виявленого об'єкта культурної спадщини, про що відповідний орган охорони культурної спадщини в письмовій формі повідомляє власника цього об'єкта або уповноважений ним орган (особу).

Переліки об'єктів культурної спадщини затверджуються рішеннями відповідних органів охорони культурної спадщини.

Порядок обліку об'єктів культурної спадщини визначає центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини";

9) у статті 18:

абзац другий частини першої виключити;

частину другу доповнити словами "без погодження відповідного органу охорони культурної спадщини";

10) у частинах першій та другій статті 21 слова "державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури" у всіх відмінках замінити словами "відповідний орган охорони культурної спадщини" у відповідному відмінку;

11) у статті 23:

частину першу викласти в такій редакції:

"Усі власники пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин або уповноважені ними органи (особи) незалежно від форм власності на ці об'єкти зобов'язані укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронний договір";

після частини першої доповнити новою частиною такого змісту:

"При передачі пам'ятки, щойно виявленого об'єкта культурної спадщини чи її (його) частини у володіння, користування чи управління іншій особі істотною умовою договору про таку передачу є забезпечення особою, якій передається пам'ятка, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини чи її (його) частина, збереження пам'ятки, щойно виявленого об'єкта культурної спадщини чи її (його) частини відповідно до вимог цього Закону та умов охоронного договору, укладеного власником або уповноваженим ним органом (особою) з відповідним органом охорони культурної спадщини".

У зв'язку з цим частини другу та третю вважати відповідно частинами третьою та четвертою;

12) у частині першій статті 25 слова "відповідними органами охорони культурної спадщини на визначених ними умовах" замінити словами "з дотриманням встановлених цим Законом вимог";

13) частину першу статті 26 доповнити абзацами третім – п'ятим такого змісту:

"Розробленню проектів консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту, пристосування пам'яток передуює проведення необхідних науково-дослідних робіт, у тому числі археологічних і геологічних.

У складі організаційно-функціональної структури підприємства – виконавця робіт з консервації, реставрації, реабілітації, му-

зеєфікації, ремонту, пристосування пам'яток мають передбачатися підрозділи та/або фахівці, які забезпечують виконання відповідних виробничо-технічних, виробничих функцій.

Головний архітектор проекту, керівники та виконавці робіт повинні мати освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні для проведення відповідних робіт";

14) абзац перший частини першої статті 32 викласти в такій редакції:

"1. З метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, їх комплексів (ансамблів), історико-культурних заповідників, історико-культурних заповідних територій навколо них мають встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару";

15) статтю 33 викласти в такій редакції:

"Стаття 33. Історико-культурні заповідники та історико-культурні заповідні території

1. Комплекс (ансамбль) пам'яток з усією сукупністю компонентів, що становить культурну, історичну та наукову цінність, просторово, планувально і функціонально виділений у структурі населеного пункту або локалізований поза його межами, може бути оголошений історико-культурним заповідником державного або місцевого значення.

Історико-культурним заповідником державного значення оголошується комплекс (ансамбль) пам'яток, що має особливу культурну, історичну і наукову цінність, справив значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, безпосередньо пов'язаний з видатними історичними подіями.

Історико-культурним заповідником місцевого значення оголошується комплекс (ансамбль) пам'яток, що відображає характерні особливості історії, культури, архітектури чи містобудування окремого регіону або населеного пункту.

2. Історико-культурною заповідною територією оголошується історично сформована територія, в межах якої збереглася значна кількість об'єктів культурної спадщини.

Оголошення території історико-культурною заповідною територією здійснюється без вилучення пам'яток, їх комплексів (ансам-

блів), земельних ділянок, розташованих у межах такої території, у їх власників або користувачів.

3. Залежно від домінуючого виду об'єктів культурної спадщини історико-культурні заповідники чи історико-культурні заповідні території можуть бути історико-архітектурними, архітектурно-історичними, історико-меморіальними, історико-археологічними, історико-етнографічними.

4. У межах історико-культурного заповідника та історико-культурної заповідної території забороняється діяльність, що негативно впливає або може негативно вплинути на стан збереження об'єктів культурної спадщини, режим їх охорони та використання.

Містобудівні, архітектурні та ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи, проведення масових і видовищних заходів здійснюються:

у межах історико-культурного заповідника – за погодженням з органом, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник;

у межах історико-культурної заповідної території – за погодженням з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, на підставі висновку органу, що забезпечує дотримання режиму історико-культурної заповідної території.

5. Положення про історико-культурний заповідник затверджується органом, до сфери управління якого він віднесений при прийнятті рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником.

Положення про історико-культурну заповідну територію затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

6. Межі, зони охорони, обсяги і строки проведення робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту і пристосування об'єктів культурної спадщини, благоустрою історико-культурного заповідника та упорядження історико-культурної заповідної території, а також заходи з охорони і використання об'єктів культурної спадщини, збереження і відтворення традиційного характеру середовища визначаються відповідно у плані організації території історико-культурного заповідника або плані організації історико-культурної заповідної території – науково-проектній документації, що розробляється відповідно до закону в по-

рядку, визначеному центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

План організації території історико-культурного заповідника затверджується органом, до сфери управління якого він віднесений при прийнятті рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником.

План організації історико-культурної заповідної території затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини";

16) доповнити статтями 33-1, 33-2 і 33-3 такого змісту:

"Стаття 33-1. Порядок оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією

1. Підготовку і подання клопотання про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією можуть здійснювати фізичні та/або юридичні особи.

У клопотанні з урахуванням культурної, історичної та наукової цінності комплексу (ансамблю) пам'яток чи окремої території обґрунтовується необхідність їх оголошення відповідно історико-культурним заповідником або історико-культурною заповідною територією.

До клопотання додаються документи, що підтверджують обґрунтування необхідності оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток чи території відповідно історико-культурним заповідником або історико-культурною заповідною територією.

2. Клопотання про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією надається органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій чи відповідного виконавчого органу місцевої ради за місцезнаходженням відповідних комплексу (ансамблю) пам'яток або території. Клопотання розглядається у місячний строк з дня його отримання.

За наслідками розгляду клопотання орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласної, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій чи

відповідний виконавчий орган місцевої ради надає висновок про доцільність оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією разом з необхідними документами відповідному органу, визначеному частиною третьою цієї статті.

Перелік документів, необхідних для прийняття рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником або території історико-культурною заповідною територією, визначає Кабінет Міністрів України.

3. Рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником державного значення або території історико-культурною заповідною територією приймає Кабінет Міністрів України.

Рішення про оголошення комплексу (ансамблю) пам'яток історико-культурним заповідником місцевого значення приймає відповідно Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласна, Київська і Севастопольська міські ради.

Стаття 33-2. Особливості управління та функціонування історико-культурних заповідників

1. З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурного заповідника, визначеного положенням про нього, орган, до сфери управління якого належить заповідник, утворює адміністрацію історико-культурного заповідника.

Адміністрація історико-культурного заповідника здійснює культурно-освітню, науково-дослідну діяльність у сфері охорони культурної спадщини та музейній справі, а також туристичну діяльність.

2. Завдання, напрями діяльності адміністрації історико-культурного заповідника, порядок управління історико-культурним заповідником визначаються положенням про неї, що затверджується органом, до сфери управління якого належить історико-культурний заповідник.

Типове положення про адміністрацію історико-культурного заповідника затверджує Кабінет Міністрів України.

3. Адміністрація історико-культурного заповідника відповідно до закону:

1) проводить роботу з виявлення, фіксації, класифікації, складення облікової документації на об'єкти культурної спадщини, готує документацію для їх державної реєстрації;

2) інформує відповідний орган охорони культурної спадщини про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування об'єктів історико-культурного заповідника;

3) здійснює науково-методичне керівництво проведенням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування і музеефікації пам'яток та інших робіт на території історико-культурного заповідника та в зонах його охорони;

4) надає висновки відповідному органу охорони культурної спадщини щодо можливості розміщення реклами на території історико-культурного заповідника та в зонах його охорони;

5) вживає заходів для запобігання і припинення порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини, а також для усунення негативних наслідків і відшкодування шкоди, завданої такими порушеннями;

6) здійснює інші заходи щодо охорони та збереження об'єктів історико-культурного заповідника.

З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурного заповідника його адміністрація відповідно до закону може забезпечувати охорону об'єктів і території заповідника.

4. Відповідно до завдань та напрямів діяльності адміністрація історико-культурного заповідника може надавати платні послуги, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України.

5. Майно історико-культурного заповідника, що перебуває у державній або комунальній власності, передається його адміністрації на праві оперативного управління і не підлягає відчуженню.

6. Земельні ділянки в межах історико-культурного заповідника надаються його адміністрації в користування відповідно до закону.

7. Історико-культурний заповідник може мати власну символіку.

Стаття 33-3. Особливості управління та функціонування історико-культурних заповідних територій

1. Забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території з розташованими на ній об'єктами культурної спадщини, визначеного у положенні про неї, здійснюється за рішенням Кабінету Міністрів України органом охорони культурної спадщини за місцезнаходженням такої території або адміністра-

цією історико-культурної заповідної території чи адміністрацією історико-культурного заповідника, з яким пов'язана ця територія.

2. У разі прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території її адміністрацією така адміністрація створюється Кабінетом Міністрів України.

3. З метою забезпечення дотримання режиму історико-культурної заповідної території її адміністрація виконує функції, передбачені частиною третьою статті 33-2 цього Закону.

4. Завдання та напрями діяльності адміністрації історико-культурної заповідної території визначаються в положенні про неї, що затверджується Кабінетом Міністрів України";

17) частину першу статті 34 викласти в такій редакції:

"Землі, на яких розташовані пам'ятки, історико-культурні заповідники, історико-культурні заповідні території, охоронювані археологічні території, належать до земель історико-культурного призначення, включаються до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проектів землеустрою, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації";

18) в абзаці шостому частини другої статті 35 слова "а в разі потреби – взяти участь у підготовці зазначених об'єктів до експозиції, а пов'язаних з ними матеріалів – до проведення їх державної реєстрації як пам'яток" виключити;

19) у статті 37:

частину другу викласти в такій редакції:

"Роботи на щойно виявлених об'єктах культурної спадщини здійснюються за наявності письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини на підставі погодженої з ним науково-проектної документації";

у частині третій слово "надання" замінити словом "відведення";

20) статтю 43 викласти в такій редакції:

"Стаття 43. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини

За незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, а також за умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин винні особи притягаються до кримінальної відповідальності відповідно до закону";

21) частину першу статті 44 доповнити абзацом п'ятим такого змісту:

"за ухилення власника пам'ятки або уповноваженого ним органу від підписання охоронного договору або за порушення ним режиму використання пам'ятки – у розмірі від ста до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян";

22) назву та частину першу статті 46 викласти в такій редакції:

"Стаття 46. Адміністративна відповідальність за порушення вимог цього Закону

1. За ухилення від підписання охоронних договорів на пам'ятки, порушення режиму використання пам'ятки, порушення режиму історико-культурного заповідника чи історико-культурної заповідної території, проведення ремонтних, реставраційних, реабілітаційних робіт на пам'ятці, зміну призначення пам'ятки, її частин та елементів, здійснення написів, позначок на ній, на її території та в її охоронній зоні без письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини, ухилення від передачі в установленому порядку знайдених під час археологічних розвідок, розкопок рухомих предметів, пов'язаних з нерухомими об'єктами культурної спадщини, на постійне зберігання до музеїв (державних фондосховищ), у яких зберігаються музейні предмети і музейні колекції, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, а також за невиконання законних вимог посадових осіб органів охорони культурної спадщини щодо усунення порушень вимог законодавства про охорону культурної спадщини або створення перешкод для їх діяльності винні особи притягаються до адміністративної відповідальності відповідно до закону".

11. Частину третю статті 14 Закону України "Про іпотеку" (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., N 38, ст. 313) викласти в такій редакції:

"Предметом іпотеки не можуть бути пам'ятки культурної спадщини, занесені до Переліку пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації".

12. У Законі України "Про охорону археологічної спадщини" (Відомості Верховної Ради України, 2004 р., N 26, ст. 361):

1) статтю 1 викласти в такій редакції:

"Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

археологічна спадщина України (далі – археологічна спадщина) – сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини;

археологічна розвідка – вид наукового дослідження археологічної спадщини, не пов'язаний з руйнуванням культурного шару (крім обмеженого шурфування для визначення товщини культурного шару) об'єкта археологічної спадщини і спрямований на виявлення, локалізацію (картографування), інтерпретацію об'єктів археологічної спадщини, уточнення даних про вже відомі об'єкти археологічної спадщини;

археологічні розкопки – вид наукового дослідження археологічної спадщини, спрямований на пошук і вивчення археологічних залишків на території об'єкта археологічної спадщини, що здійснюється шляхом систематичного обстеження земної чи підводної поверхні та включає земляні і підводні роботи, наслідком яких може бути часткове або повне руйнування досліджуваного об'єкта;

дозвіл – документ установленого зразка, виданий центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, що дає право на проведення археологічних розвідок, розкопок на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, історичних ареалах населених місць, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею та водою;

дослідник археологічної спадщини (далі – археолог) – вчений (громадянин України, іноземець або особа без громадянства), який має відповідну фахову освіту і кваліфікацію, професійно здійснює археологічні дослідження із складенням наукової звітності та публікацією наукових результатів;

кваліфікаційний документ – посвідчення установленого зразка, що визначає фаховий рівень дослідника;

наукове дослідження археологічної спадщини (далі – археологічне дослідження) – наукова діяльність, спрямована на здобуття нових знань про об'єкти археологічної спадщини, закономірності розвитку давнього суспільства і людини на основі результатів аналізу археологічних матеріалів і документованої інформації (публікацій, наукових звітів тощо) археологічного характеру;

об'єкт археологічної спадщини (далі – археологічний об'єкт) – місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду і повністю або частково зберегли свою автентичність;

охорона археологічної спадщини – комплекс заходів, що здійснюються відповідно до законодавства органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями, громадянами, спрямованих на ведення обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, картографування, державну реєстрацію), захист, збереження, належне утримання, відповідне використання, консервацію, реставрацію, реабілітацію та музеєфікацію об'єктів археологічної спадщини, а також поширення знань про археологічну спадщину;

пам'ятка археології (далі – археологічна пам'ятка) – археологічний об'єкт національного або місцевого значення, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України”;

2) у частині першій статті 3:

абзаци п'ятий і восьмий викласти в такій редакції:

”визначення повноважень державних органів у сфері охорони археологічної спадщини”;

”визначення відповідних прав та обов'язків осіб, у користуванні або володінні яких перебувають археологічні об'єкти чи предмети”;

в абзаці одинадцятому слова ”відкритих листів” замінити словами ”кваліфікаційних документів”, а після слів ”населених місць” доповнити словами ”а також дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею або водою”;

3) статті 4, 6 і 7 викласти в такій редакції:

”Стаття 4. Органи управління у сфері охорони археологічної спадщини

Державне управління у сфері охорони археологічної спадщини здійснюється Кабінетом Міністрів України та спеціально уповноваженими органами охорони культурної спадщини.

До спеціально уповноважених органів охорони культурної спадщини належать:

центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій;

органи охорони культурної спадщини місцевих рад";

"Стаття 6. Повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини

До повноважень центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини належать:

розроблення, затвердження та погодження нормативно-правових актів, що регулюють питання охорони археологічної спадщини;

ведення державного обліку об'єктів археологічної спадщини;

оголошення топографічно визначених територій чи водних об'єктів, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, охоронюваними археологічними територіями;

визначення меж територій археологічних пам'яток національного значення, затвердження зон їх охорони, охоронюваних археологічних територій, історичних ареалів населених місць та встановлення режиму їх використання;

здійснення нагляду за виконанням робіт з дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування, музеєфікації та інших робіт на об'єктах археологічної спадщини і в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць відповідно до закону;

погодження проектів відведення земельних ділянок на території пам'яток та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць відповідно до закону;

погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках національного значення та в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць з урахуванням експертного висновку за результатами наукової археологічної експертизи зазначених проектів;

видача дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок на території пам'ятки, в зонах охорони, на охоронюваній архе-

ологічній території, в історичних ареалах населених місць, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею та водою;

заборона будь-якої діяльності юридичних або фізичних осіб, що загрожує об'єкту археологічної спадщини або порушує вимоги законодавства про охорону археологічної спадщини, в порядку, встановленому законом;

видача розпоряджень та приписів щодо охорони археологічних пам'яток, припинення робіт на таких пам'ятках, їх територіях та в зонах охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць, якщо такі роботи виконуються за відсутності затверджених або погоджених відповідними органами охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

застосування фінансових санкцій за порушення вимог цього Закону;

науково-методичне керівництво з питань охорони і використання археологічної спадщини;

здійснення контролю за переміщенням археологічних предметів через державний кордон;

здійснення інших повноважень відповідно до закону.

Стаття 7. Повноваження інших органів охорони культурної спадщини

До повноважень органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій та органів охорони культурної спадщини місцевих рад належать:

здійснення контролю за виконанням цього Закону, інших нормативно-правових актів щодо охорони археологічної спадщини;

визначення меж територій археологічних пам'яток місцевого значення, затвердження зон їх охорони;

забезпечення в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці належного захисту та утримання об'єктів археологічної спадщини;

здійснення відповідно до закону нагляду за станом схоронності археологічних пам'яток;

погодження відповідно до закону проєктів відведення земельних ділянок;

погодження програм та проєктів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт, виконання яких може позначитися на стані пам'яток місцевого значення, їх територій і зон охорони, з урахуванням експертного висновку за результатами наукової археологічної експертизи зазначених проєктів;

реєстрація кваліфікаційних документів та дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею та водою;

видання розпоряджень і приписів щодо охорони пам'яток місцевого значення, припинення робіт на пам'ятках, їх територіях та в зонах охорони, якщо такі роботи виконуються за відсутності затверджених або погоджених відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проєктів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них;

здійснення інших повноважень відповідно до закону";

4) доповнити статтею 7-1 такого змісту:

"Стаття 7-1. Порядок надання дозволів, погоджень органами охорони культурної спадщини

Дозволи і погодження, передбачені цим Законом, надаються органами охорони культурної спадщини безоплатно.

Рішення про надання або відмову в наданні дозволу чи погодження приймається органом охорони культурної спадщини протягом одного місяця з дня подання фізичною чи юридичною особою відповідних документів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Набуття суб'єктом господарювання права на провадження певних дій для здійснення господарської діяльності, щодо яких цим Законом передбачено отримання дозволу чи погодження, за декларативним принципом забороняється";

5) у статті 8:

у частині другій слова "спеціально уповноваженим" виключити;

у частині четвертій слова "Порядок проведення Державного" замінити словами "Порядок ведення державного";

б) абзаци третій і четвертий частини першої статті 9 викласти в такій редакції:

"польові дослідження (археологічні розвідки, розкопки, інші земляні і підводні роботи);

післяпольові дослідження (шифрування, реставрація, замальовування та фотографування знахідок, архівні, лабораторні та інші види вивчення археологічних пам'яток і предметів, знайдених під час польових досліджень тощо)";

7) доповнити статтею 9-1 такого змісту:

"Стаття 9-1. Наукова археологічна експертиза

1. Наукова археологічна експертиза – діяльність, метою якої є дослідження археологічної спадщини, що здійснюється шляхом обстеження територій та водних об'єктів, вивчення архівних матеріалів, а також підготовка науково обґрунтованих експертних висновків щодо наявності на обстежуваних територіях об'єктів археологічної спадщини, режимів їх використання, можливості та умов виконання містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, інших земляних і підводних робіт на об'єктах експертизи.

2. Проведення наукової археологічної експертизи передуює погодженню комісіями з розгляду питань, пов'язаних з погодженням документації із землеустрою, проектів землеустрою, якими передбачається:

відведення земельних ділянок у власність юридичним особам;

використання земельних ділянок для проведення містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, земляних і підводних робіт, виконання яких може позначитися на стані об'єктів археологічної спадщини;

зміна цільового призначення земельних ділянок для потреб будівництва та інших цілей, що може негативно вплинути на об'єкти археологічної спадщини.

3. Відсутність висновку за результатами наукової археологічної експертизи є підставою для відмови в погодженні проектів землеустрою, зазначених у частині другій цієї статті.

4. Наукова археологічна експертиза може здійснюватися:

науково-дослідними організаціями та установами, вищими навчальними закладами III та IV рівнів акредитації державної форми власності, адміністраціями історико-культурних заповідників, музеями державної та комунальної форми власності, у штаті яких працюють археологи, які мають відповідну кваліфікацію, підтверджену кваліфікаційним документом;

експертами, що мають відповідну кваліфікацію, підтверджену кваліфікаційним документом.

5. Порядок здійснення наукової археологічної експертизи, встановлення вартості послуг такої експертизи визначає Кабінет Міністрів України";

8) у статті 10:

частину другу доповнити реченням такого змісту: "Порядок видачі дозволів визначається Кабінетом Міністрів України";

у частині третій слова "відкритого листа – кваліфікаційного документа, виданого Інститутом археології Національної академії наук України" замінити словами "кваліфікаційного документа, виданого кваліфікаційною радою, створеною відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини";

частину четверту викласти в такій редакції:

"Проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних та підводних робіт для пошуку об'єктів археологічної спадщини або пов'язаних з ними рухомих предметів за відсутності передбаченого законом дозволу, зокрема на використання металошукачів, детекторів неоднорідності ґрунту чи будь-якого іншого пошукового обладнання або відповідної технології, є незаконним";

9) статті 11 і 12 викласти в такій редакції:

"Стаття 11. Науковий звіт дослідника археологічної спадщини

Археолог, який здійснює археологічне дослідження на території України, надає до початку наступного польового сезону науковий звіт про виконані в попередньому польовому сезоні археологічні роботи органу, що видав дозвіл, та визначеним Кабінетом Міністрів України державній архівній установі чи архівному підрозділу державної наукової установи.

Вимоги до складення та порядку подання наукового звіту затверджуються вченою радою Інституту археології Національної академії наук України.

Наукові звіти підлягають довічному зберіганню.

Стаття 12. Інститут археології Національної академії наук України

Інститут археології Національної академії наук України є державною науковою установою у сфері дослідження археологічної спадщини, що відповідно до законодавства:

організує і здійснює наукові та науково-рятувальні дослідження археологічних об'єктів;

координує наукові дослідження, що здійснюються на території України науковими установами та організаціями незалежно від їх підпорядкування та форми власності;

розробляє, затверджує та впроваджує наукові методики дослідження археологічної спадщини;

здійснює наукову археологічну експертизу програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт, виконання яких може негативно позначитися на стані об'єктів археологічної спадщини, їх територій та зон охорони;

веде науковий архів звітів про археологічні дослідження;

здійснює наукову експертизу результатів дослідження археологічної спадщини";

10) у статті 14:

у частині другій слова "відкритий лист" та "земляних" замінити відповідно словами "кваліфікаційний документ" та "відповідних";

частину третю викласти в такій редакції:

"Археологічна експедиція може утворюватися Інститутом археології Національної академії наук України, науковими установами Національної академії наук України, в яких є археологічні відділи, вищими навчальними закладами III або IV рівня акредитації державної форми власності в межах програм підготовки студентів, адміністраціями історико-культурних заповідників, музеями державної та комунальної форми власності, у штаті яких працюють археологи, які мають відповідну кваліфікацію, підтверджену кваліфікаційним документом";

у частині четвертій слова "очолюються дослідником, який отримав відкритий лист, і" виключити;

11) статтю 15 викласти в такій редакції:

"Стаття 15. Права та обов'язки дослідника археологічної спадщини

Дослідник археологічної спадщини має право на:

поновлення наукових досліджень об'єкта археологічної спадщини, що він досліджував раніше;

доступ до польової документації, наукових звітів та археологічних предметів, виявлених ним під час археологічних досліджень.

Дослідник археологічної спадщини зобов'язаний:

дотримуватися принципів наукового дослідження археологічної спадщини, визначених цим Законом;

здійснювати археологічні дослідження відповідно до вимог законодавства про охорону культурної спадщини, зокрема нормативно-правових актів центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

передати всі виявлені під час досліджень археологічні предмети на постійне зберігання визначеній у дозволі установі для занесення до державної частини Музейного фонду України;

надати польову документацію та науковий звіт про проведені роботи органу, що видав дозвіл, та визначеним Кабінетом Міністрів України державній архівній установі чи архівному підрозділу державної наукової установи у встановленому законодавством порядку для занесення до Національного архівного фонду;

забезпечити належну консервацію відповідних об'єктів культурної спадщини, упорядкування території після завершення робіт";

12) у статті 18:

у частині першій слова "та задокументовані" і "спеціально уповноваженим" виключити, а слова "методики, затвердженої" замінити словами "методик, затверджених";

частину третю викласти в такій редакції:

"Знахідки підлягають передачі на зберігання до визначених у дозволі на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею та водою, фондів музеїв, у яких зберігаються музейні колекції і предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України";

13) у статті 19:

у назві та абзаці першому слово "власності" замінити словом "володінні";

в абзаці другому слово "правил" замінити словами "вимог законодавства щодо";

14) у частині другій статті 21 слово "власності" замінити словом "володіння".

II. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України у шестимісячний строк з дня набрання чинності цим Законом:

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити прийняття нормативно-правових актів, що впливають із цього Закону.

Президент України В. ЯНУКОВИЧ
м. Київ, 9 вересня 2010 року N 2518-VI

Науково-довідкове видання

ДЖЕРЕЛА ДУХОВНОСТІ
Науково-краєзнавчі експедиції
Національної спілки краєзнавців України
2009 – 2013 рр.
Документи та матеріали

На першій сторінці обкладинки зображений Спасо-Преобра-
женський уфедральний собор (м. Вінниця). Фото О. Гордієвича

Авторське редагування

Комп'ютерний набір
Євген Букет

Комп'ютера верстка
Бойко М. В.

Видавець
ПП Балюк І. Б.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 30.06.2006 р.

Підписано до друку 04.02.2014 р.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Фіз. Арк. 10,69.
Ум. друк. арк. – 10,86. Обл.-вид.арк. – 10,91.
Наклад 300 прим. Зам. 12.
Друк ПП Балюк І. Б.
Тел./факс: (0432)52-08-02